

Debreceni

S

Z

E

M

L

E

Tudomány
és kultúra

2022/2

Szerkesztik:

ifj. Barta János *főszerkesztő*

Szerkesztőbizottság: *elnök* Bazsa György;

tagok: Angi János, Baráth Béla, Csorba Péter, Pallai László, Papp Gábor, Pusztai Gábor, Rácz István, Szendrei Ákos,

Udvardy Antal, Virágos Márta

A szerkesztőség címe:

Debreceni Szemle, Szerkesztőségi titkárság

Dancs Ágnes és Udvardy Antal *szerkesztőbizottsági titkár*

Debrecen, Egyetem tér 1. – Postacím: 4002 Debrecen, Pf. 400

Telefon: 06 30 94-37-959

E-mail: szemle@unideb.hu

Kiadja:

A DEBRECENI UNIVERSITAS Nonprofit Közhasznú Kft.

Ügyvezető: Nagy Adrián – Honlap: debreceniuniversitas.hu

Tanácsadó Testület és Szerkesztőbizottság:

Imre László *elnök*

Bazsa György *alelnök*

Baráth Béla

Páles Zsolt

Csorba Péter

Puskás István

Gaál Botond

Rácz István

Gergely Pál

Sipka Sándor

Jávor András

Virágos Márta

Mazsu János

2014-től megjelenik – színes változatban –

a <http://szemle.unideb.hu> weboldalon is

Előfizethető, illetve a megjelenés támogatható

A Debreceni Universitas Kft. 11738008-20061980-00000000 sz. számláján.

Bank neve: OTP Bank Nyrt.

Éves előfizetési díj 4.000 Ft

Árusítás: Alternatív könyvesbolt, Debrecen, Hatvan u. 1.

DEBRECENI SZEMLE

TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Debrecen és a régió tudományos műhelyeinek folyóirata

XXX. ÉVF.

ÚJ FOLYAM

2022. II. NEGYEDÉV

Az első folyam 1927-től 1944-ig jelent meg.

DEBRECEN MÚLTJÁBÓL ÉS JELENÉBŐL

<i>Kozári Monika</i> : Tisza Kálmán – egy emlékezetünkben méltatlanul háttérbe szorított miniszterelnök.....	133
<i>Kálmán Attila</i> : Gróf Degenfeld-Schonburg József (1847–1927) élete és munkássága	160
<i>Horog Máté</i> : A "citromszigettől" a „magyar szilikon-völgyig”: dzsentrifikáció a Debreceni Nagysándor-telepen	173
<i>Rácz Zoltán</i> : Figyelnek	186

DEBRECENI TUDOMÁNYOS ÉLETÉBŐL

<i>Paragh György</i> : Primer és szekunder hyperlipoproteinaemiák jelentősége fokozott kardiovaszkuláris kockázatú betegeknél	194
<i>Páles Zsolt – Hodossy-Takács Előd – Magyar Éva</i> : Beszámoló az MTA Debreceni Területi Bizottságának 2021. évi tevékenységéről	210
<i>Csiba László</i> : Avram Herschko izraeli–magyar Nobel-díjas kutató eUDesia-díja	218

TANULMÁNYOK

<i>Duffek Mihály</i> : A zenemű művészi mondanivalójának felfedezése	220
<i>Pfau Christa – Pethő Ákos</i> : Szurkolói identitás vizsgálata kézilabdában	231

KÖNYVSZEMLE

<i>Kapusz Nándor</i> : Rozsdás szögbe lépéstől a főtanácsosi címig (<i>Imre László</i>)	240
<i>Ludányi András</i> : Amerikai életutam (<i>Bujdosóné Dani Erzsébet</i>).....	242
<i>Női reprezentációk</i> (<i>Ladó Beáta</i>).....	248
<i>Vaderna Gábor</i> : Honnan és hová? Arany János és a nagyszalontai hagyomány (<i>Bodnár Krisztián</i>)	255
<i>E számunk szerzői</i>	258
<i>Contents</i>	259

Támogatóink

Debreceni Egyetem
www.unideb.hu

Debrecen megyei jogú város önkormányzata
www.debrecen.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága
<http://tab.mta.hu/debreceni-területi-bizottsag>

THE DEBRECEN REVIEW – SCIENCE AND CULTURE

is an academic quarterly that publishes studies in the humanities as well as in the social and natural sciences, focusing on the findings of recent research in these disciplines. Since it appeals to a wide and educated public, it aims to combine scientific exactness with readability in its style.

Drawing upon the centuries-old academic traditions of the city, *Debreceni Szemle* has adopted and continues the legacy of its predecessor with the same title, which was published between 1927 and 1944.

Although *Debreceni Szemle* is mainly reliant on and addresses the intellectuals of the Debrecen region, it also publishes contributions by leading experts both in Hungary and abroad.

In addition, the journal reports on scientific and cultural events of the region, especially on those organized by the University of Debrecen and the Regional Centre of the Hungarian Academy of Sciences. Events related to the city from anywhere in the world are also given detailed coverage.

Debreceni Szemle was launched by Debrecen Universitas (the legal predecessor of the University of Debrecen) in cooperation with the Debrecen Committee (the present Regional Centre) of the Hungarian Academy of Sciences in 1993 with the support of the municipality of Debrecen.

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető
Nyomdai előkészítés: Dancs Ágnes és Udvardy Antal
Megjelenik 2022 júniusában
HU ISSN 1218-022X

1000,- Ft

DEBRECENI SZEMLE – TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Tudományos folyóirat, amely a humán és a társadalomtudományok, valamint a természet- és műszaki tudományok minden ágának legújabb eredményeivel – és nem csak a régióban vagy hazánkban elértokről – kívánja megismertetni a széles értelemben vett tudományos értelmiséget. Tanulmányainak tárgyalásmódja: stílusa, nyelvezete olyan, hogy befogadható legyen az illető tudományterületet nem művelő kutató és érdeklődő értelmiségi számára is.

A Debreceni Szemle az ugyanilyen címen *1927 és 1944* között megjelent folyóirat folytatójának tekinti magát, épít a századokon át kisugárzó debreceni kulturális hagyományokra.

A folyóirat támaszkodik a város, a megye és a régió tudományos és kulturális potenciáljára, de *országosan csaknem egyedülálló célkitűzésének* megfelelően a szóban forgó tudományterületek legjobbjai tollából közöl tanulmányokat.

A Debreceni Szemle ugyanakkor hírt ad a város és a régió tudományos eseményeiről (elsősorban a Debreceni Egyetem és a Debreceni Akadémiai Bizottság rendezvényeiről), illetve az ilyen eseményekről bárhol a világon, ha azokban a debrecenieknek lényeges szerepük volt.

A Debreceni Szemlét 1993-ban a Debreceni Egyetem jogelődjét képező Debreceni Universitas, valamint az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága, DAB – (mai nevén: MTA Debreceni Területi Bizottsága) indította újra Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával.

Gerincfelirat

Tisza Kálmán – egy emlékezetünkben méltatlanul háttérbe szorított miniszterelnök

Kozári Monika

történész, főosztályvezető, MTA Doktori Tanács titkárság, Budapest

A 19. századi magyar történelemből kevés valóban jól ismert politikusunk van. Azokra emlékszünk igazán, akiket a zaklatott 20. századi történelmünk a maga kacsaringóival hagyott felszínre jutni, vagy éppen valamilyen megfontolásból elő is segítette, hogy emléküik fennmaradjon. Kiemelt szerep jutott Kossuth Lajosnak, Deák Ferencnek és Eötvös Józsefnek, talán még Batthyány Lajosnak és Széchenyi Istvánnak. A többiekre nem, vagy alig emlékszünk. Az utókor nem szótartotta Tisza Kálmánt sem, pedig majdhogynem az egész életét a politikában töltötte, és miniszterelnökségének 15 éve is Magyarország óriási szellemi és anyagi gyarapodását hozta.

Indíttatás

A nagy múltú Tisza családnak már a török korból is ismerjük őseit,¹ de az ősi birtokot a hódoltság idején elvesztették. A család az új birtokszerző, László révén 1760-ban települt meg Geszten, Bihar vármegyében. Tisza Kálmán 1830-ban már olyan családba született bele, ahol a műveltség érték volt. A geszti kastélyban – amely bár földszintes volt, de igényesen berendezett –, már a birtokszerző megalapította a családi könyvtárat, amelyben a magyar nyelvű könyvek mellett angol, francia és német nyelvű munkák is voltak.² A Tiszák jómódú nagybirtokos családnak számítottak, bár nem voltak főnemesek. Kelet-Magyarország egyik legrangosabb családjaként 20000 holdon gazdálkodtak, nem véletlen tehát, hogy jó partinak számítottak. Tisza Kálmánnak mind a nagymamája, mind az édesanyja a Teleki grófok családjából származott, előbbi Teleki Katalin, utóbbi Teleki Júlia volt. Kálmán is grófkisasszonyt vett felesé-

---

¹ A Tisza család történetéről, Tisza Lajos karrierjéről és családjáról lásd Visi Imre: *Tisza Kálmán. Politikai jellemrajz. A tízéves miniszterelnöki jubileum alkalmából. Továbbá Emlékbeszéd Borosjenői Tisza Kálmán tiszteleti és igazgatósági tagról.* Írta és az Akadémia 1905. május 14-iki közülésén előadta Hernádvécsei Vécsey Tamás rendes tag. Budapest, 1905, Hornyánszky Kiadó. Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Bp, 2003. Napvilág; Uő: *Tisza Kálmán.* Bp. 2019. Gondolat.

² Czeglédi László: *A Tisza család geszti könyvtára.* In: *Könyv és Könyvtár*, 27. köt. 2005. 263-287.

gül, Degenfeld-Schomberg Ilonát. A családi legendárium szerint ezek a házasságok, a nagyszülőké, a szülőké és Kálmáné is jól sikerültek, a felek nem kizárólag érdekből kötötték össze az életüket.

Tisza Kálmán édesapja Tisza Lajos, a hírhedt bihari adminisztrátor, a Habsburg-udvar kiszolgálója volt. Kettejük politikai nézetei nem találkoztak. A házitánítók a családnál liberális szelleműek voltak, lehet, hogy kevésbé az apa, sokkal inkább az anya választása révén, bár ennek ellentmond, hogy Szőnyi Pál házitánító Tisza Lajos költségén tanulhatott a Berlini Egyetemen. Kálmán és bátyja, László, valamint az öccse, Lajos³ magántanulók voltak ugyan, de a Debreceni Református Főiskolán a gimnáziumi anyagból évente levizsgáztak.⁴

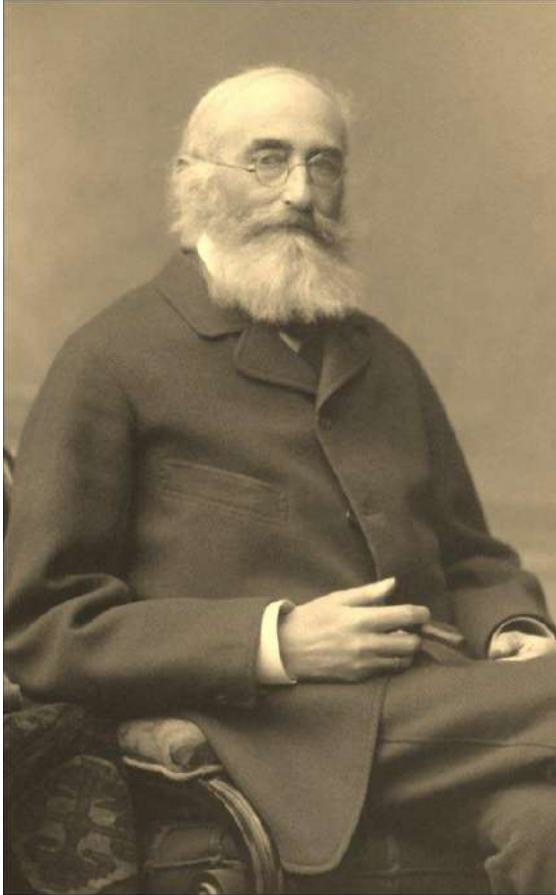
Tisza Kálmánra és testvéreire óriási hatással volt az 1848-as forradalom és szabadságharc. Előbb Kálmán is nemzetőrnek állt, de nagyon magas és vézna alkata miatt nem volt katonának való, így hamarosan inkább minisztériumi segédfoglalmazóként szolgált. 1849-ben a Honvédelmi Bizottmánnal Debrecenbe költözött. A szabadságharc bukása után a szülők elmenekítették a fiukat, külföldre küldték tanulni. Azt biztosan tudjuk, hogy Poroszországban és Angliában jártak, de elképzelhető, hogy a két és fél –három év távollét alatt más nyugat-európai országokban is megfordultak.

Tisza Lajos 1856-ban elhunyt, Kálmánra hagyta a geszti birtokot. Talán azért nem Lászlóra, a legidősebb fiúra, mert ő már letelepedett Erdélyben, gyökeret vert és nem akart családjával visszaköltözni Gesztre. Kálmán lett a családfő és a gazdálkodás mellett övé lett a család gondja is. De számára az 1850-es évek korántsem csak gazdálkodással teltek, mert a nagyszalontai helvét hitvallású egyházmegye 1855-ben segédgondnokává választotta.⁵ Ezt a funkciót öelőtte 1831-től édesapja töltötte be. Amiben apa és fia tökéletesen egyet tudtak érteni, az a református egyház szolgálata volt. Kálmán életében jelentős állomás volt a gondnoki megbízatás, mert első közszerepléseire az udvarnak előbb a protestáns középiskolák oktatási autonómiáját sértő rendelete, majd a protestáns egyház autonómiáját korlátozni kívánó 1859. szeptember 11-i Protestáns Pátens elleni fellépésére éppen ebben a minőségében került sor. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1857. augusztusi gyűlése az ő javaslatára mondta ki ragaszkodásukat oktatásuk autonómiájához, majd az Egyházkerület 1860. január 11-én

³ A testvérek: László (1829–1902), Kálmán (1830–1902), Lajos (1832–1898), Domokos (1837–1856)

⁴ *Jegyző-Könyv melybe a debreczeni ref. főiskolai oktatók által magán-vizsgálat útján megvizsgált és bizonyítványt nyert egyének beiratnak.* 14. és 16.lap = A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára. II.1.g.1. – Köszönöm Gaál Botond professzornak, hogy a jegyzőkönyvet olvashattam.

⁵ Az egyházmegye a magyarországi református egyházszerkezetben az egyházkerület alá tartozó egység, élén az esperessel és egy vagy több világi gondnokkal. A Tiszántúli Egyházkerületnek a 19. század közepén 13 egyházmegyéje volt.

Debrecenben megtartott gyűlésén ugyancsak ő volt az, aki a gyűlés hivatalos betiltásának engedelmeskedni akaró Balogh Péter helyettes püspökkel szemben (a püspöki szék 1855 óta betöltetlen volt) a gyűlés megtartását a mintegy ötezer főnyi egybegyűlttel elfogadtatta. Tisza Kálmán tagja lett annak a küldöttségnek is, amely a gyűlés határozatát Bécsbe vitte, hogy az uralkodó elé terjeszthessék, de ott nem kaptak audienciát. Ezzel szemben a helyettes püspököt többedmagával (Tisza Kálmánt is) bíróság elé idézték. Elítélésük csak azért maradt el, mert az udvar végül visszavonta a pátenst.⁶ Bátor kiállása és beszéde, Tiszát országosan ismertté tette.

Ellenzékben

1860-ban – Ausztria nemzeti helyzeteinek megromlása,

az itáliai fronton elszenvedett vereségek következtében –, ha csak átmenetileg is, enyhült a bécsi neoabszolutizmus nyomása. Az ún. *Októberi diploma*, majd az 1861-i *Februári pátenst* lehetővé tette az önkormányzatok visszaállítását, valamint az országgyűlés összehívását. Debrecen városa már 1861. február 6-án 29 főt választott meg díszpolgárává, többek között Kossuth Lajost, Deák Ferencet, Teleki Lászlót, Klapka Györgyöt és Tisza Kálmánt. A március hónapban megtartott országgyűlési választásokon pedig utóbbit a város első – a város elitje által dominált Péterfia és Csapó utcai – választókerületében országgyűlési képviselővé is megválasztották. Tisza az országgyűlésen a 48-as törvényekhez ragaszkodó ún. Határozati Párthoz csatlakozott, sőt, annak – Teleki László 1861. májusi öngyilkossága után – politikai vezetője lett. Az engedményeket keveslő hazai nyílt elégedetlenség hatására azonban az udvar hamar visszavonta enged-

⁶ Zsilinszky Mihály szerk. *A magyarhoni protestáns egyház története*. Bp. 1907. 692–721.

ményeit, s a Februári Pátens értelmében a politikát újra az összbirodalmi centralizáció irányába fordította. Az országgyűlést – amelyen a Tisza által vezérelt Határozati Párt alulmaradt a Deák által vezérelt Felirati Párttal szemben – az uralkodó feloszlatta. Új választásokra csak 1865-ben került sor, amelynek során Tisza ismét elnyerte Debrecen első kerületének mandátumát, amit – újabb választások eredményeképpen – egészen 1878-ig meg is tudott tartani. Országgyűlési vezérként ugyanakkor nem vállalta annak ódiúját, hogy miattuk hiúsuljon meg az udvarral való kiegyezés. Fokról-fokra haladt Balközép néven párttá alakult táborával abba az irányba, hogy a kiegyezés tényét elfogadják, ami nekik is érdekükben állt. A kiegyezés 1867-ben megvalósult formájával szemben viszont fenntartásokat fogalmaztak meg. Sokkal lazább kapcsolatot akartak Ausztriával, ténylegesen csupán perszónáluniót. Ferenc Józsefet a balközép is elfogadta uralkodónak, vagyis ebben a tekintetben ugyanoda jutottak 1849-től az 1860-as évek közepéig, ahova a Deák-párt is. Viszont nem fogadták el a közös ügyeket, nem akartak Bécsben közös minisztériumokat, elleneztek a gazdasági közösség néhány elemét, önálló külgazdaságot és saját külpolitikát akarva, és legfőképpen – különösen kezdetben – nem voltak hajlandók a közös ügyek rendszeres újratárgyalását folytató delegációk intézményének elfogadására. A Balközép Pártban 1867-ben lezajlott egy elég nagy fordulat. 1867. júniusi programjukban megmutatták, hogy valóban a Deák-párt és az Andrássy kormány lojális ellenzéke,⁷ és ténylegesen így is viselkedtek a parlamentben. Emiatt kis híján szakadásra került sor a Balközép Pártban, ezért 1868 tavaszán kiadtak egy rövid, a zöm számára elfogadható, elég radikális programot, amely elérte, hogy a párt nagy része együtt maradt, a szélsőbaloldaliak azonban ekkor már teljesen elhatárolódtak tőlük.

Tisza Kálmán és a Balközép Párt, valamint Andrássy Gyula gróf kormánya között valóban jó együttműködés alakult ki, amely az országgyűlésben zajló éles vitákból nem tűnt ki, de az eredményekben megmutatkozott. Andrássy 1867. február 17. és 1871. november 14. között volt Magyarország miniszterelnöke. Ez alatt az idő alatt kormánya megvalósította mindazt, ami a balközép 1867. júniusi programjában szerepelt, és az ország fejlesztését szolgálta.⁸ Vagyis a Balközép Párt júniusi programja valóban reális kormányprogram volt, a balközép kemény és harcos parlamenti jelenléte pedig óriási segítség Andrássy Gyulának és kormányának Béccsel, az udvarral szemben. Az udvar nem sok figyelmet fordított a szélsőbalra, viszont annál jobban tartott a Balközép Párttól, amely komoly politikai erő volt az országban, és amelynek esetleges hatalomra kerülése mély el-

⁷ A kifejezés Podmaniczky Frigyes: *Férfi korom. 1850–1875.* című kéziratos naplójának IV. kötetéből származik. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, G.H. 1297.; M. Kondor Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió.* Budapest. 1959. 28.; Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* 132–137.

⁸ Részletesen lásd: Kozári Monika: *Andrássy Gyula.* Bp. 2018. Gondolat Kiadó.

lenérzéssel, félelemmel töltötte el az udvart. Tisza Kálmánt Sobrinak csúfolták, azaz banditát, útonállót láttak benne, persze nem a szó eredeti értelmében, hanem politikai tekintetben.

Az Andrássy kormány időszakában mindössze egy országgyűlési választásra került sor, 1869-ben. A Balközép Párt óriási reményekkel indult neki, az eredmény pedig csalódás volt.⁹ A párt nyert ugyan valamennyi kerületet a Deák-párt rovására, de nem jutott többségre, nem alakíthatott kormányt, nem került abba a helyzetbe, hogy a kiegyezési rendszert jobbító javaslatait Ferenc József elé terjeszthesse. A párt képviselőinek a létszáma és vele együtt az országgyűlési frakció heterogenitása viszont megnőtt. A választások eredményeképpen a Balközép Párt 105 képviselői helyet nyert el, a Deák-párt 246 mandátumhoz jutott, a szélsőbal, új nevén 48-as párt 41 mandátumot szerzett és 17 nemzetiségi képviselő jutott be a parlamentbe.¹⁰ A választási rendszer és annak visszásságai nagymértékben járultak hozzá az eredmény kialakulásához, ezért ez a választási eredmény nem tükrözi hűen, hogy az emberek 1869-ben ténylegesen mit gondoltak Magyarországon a kiegyezésről. Helytállónak tűnik az a következtetés, hogy a kiegyezés a Deák-párt győzelme ellenére a magyarlakta területeken megbukott.¹¹ Tisza a választások eredményét Jókainak írt levelében úgy értékelte, az történt, amit ő előre is várt: „erősödés, de még többségre nem jutás. Nem teljes eredménye még küzdelmeinknek, de biztos jele annak, hogy az eredmény útján vagyunk”.¹²

Tisza Kálmán Debrecen első választókerületében újra nyert. Megválasztásában nagy szerepe volt annak, hogy Debrecen mind ellenzéki múltja, mind a lakosság sajtószerepe, a nemesi állásponthez közelálló cívis polgári szemlélete a Tisza által képviselt párthoz kötötte.¹³

Tisza Kálmán és pártja ennek a választásnak a tapasztalataiból még nem jutott arra a következtetésre, hogy választások útján nem tudnak hatalomra kerülni. Ellenkezőleg, reménykedtek abban, hogy az majd a következő választáson sikerülni fog, hiszen már most is tettek egy lépést előre. Azonban ebben a reményükben a következő választáson csalódtak, és pár év útkeresés után végül Tisza

⁹ A választások teljes kérdéskörére lásd: Gerő András: *Az elsőprő kisebbség*. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Budapest, 1988, Gondolat, átdolgozott kiadása: Bp. 2017. KKETTK Közalapítvány.

¹⁰ Jónás Károly: *Pártpanoptikum – 35 választás, 256 párt – Magyarországon*. Budapest, 1990. 24.

¹¹ Vö. Gerő András: *Az elsőprő kisebbség*.

¹² Tisza Kálmán levele Jókai Mórhoz, 1869. márc. 31. OSZK Kézirattára, Fond V/594.

¹³ Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás Debrecenben (1867–1918)* – In: *Debrecen története* 3. kötet. 1849–1919. Szerkesztette Gunst Péter. Debrecen, 1997. 267–418.

Kálmán 1875-ben a Deák-párttal való fúzió mellett döntött. 1875. október 20-án pedig Ferenc József kinevezte Tisza Kálmánt Magyarország miniszterelnökévé.

Miniszterelnökségének eredményei

Tisza 1890. március közepéig, 15 éven keresztül volt Magyarország miniszterelnöke.¹⁴ Kormányzása alatt jött létre a történeti Magyarország 1918-ig érvényben lévő végleges közigazgatási beosztása. A reform felszámolta az addig széleskörű jogokkal rendelkező székek és kerületek (köztük a Hajdú Kerület) különállását, és ezeket betagoalta a megyerendszerbe. Csökkentette az ún. önálló törvényhatósági jogú városok számát (71-ből 24 maradt). 1880-ban lépett hatályba Magyarország első magyar nyelvű büntető törvénykönyve, az ún. Csemegi-kódex. 1881-ben állították fel az országos hatókörű csendőrséget, amely a kisebb városokban és a falvakban látta el a karhatalmi funkciókat, míg az önálló törvényhatósági jogú városok a rendőrség hatókörébe kerültek.

Bár a politikai élet és a közigazgatás is modernizálódott és szakszerűsödött valamelyest, de igazán nagy mértékű fejlődés a gazdaságban és a szellemi életben következett be. Eredményeit – a gazdaságban, a tudásban, a műveltségben elért produktumait – ma is lépten-nyomon láthatjuk, hiszen épített és szellemi környezetünk ma is számtalan emléket hirdeti a 19. század utolsó negyede és a 20. század első másfél évtizede tevékenységének. Bár ennek nem minden eleme köthető közvetlenül Tisza miniszterelnöki éveire, összefoglalásuk mégis jól jellemezheti azt a kort, amelynek őt a kortársak – „Tisza Kálmán kora” néven – névadójának tekintették. Nem minden alap nélkül, hiszen ezen – a dualizmus fél évszázadán – belül a leghosszabb ideig ő irányította az ország életét.

A politikai élet stabilitása adott lehetőséget és biztonságot a gazdaság fejlesztéséhez. A liberális, polgári állam a szabad verseny feltétlen híve volt. Szemlélete miatt támogatta a kapitalista fejlődést, de minél kevésbé akart közvetlenül beavatkozni a gazdasági életbe. Arra törekedett, hogy olyan törvényeket alkosson, és a szabályozókkal úgy alakítsa a környezetet, hogy ezek – a gazdaság kapitalista fejlesztése és a szabad verseny – érvényesülhessenek, biztosítva a magánvállalkozás szabad kifejlődésének a feltételeit, és mindenekelőtt a gazdasági tevékenység kereteit. Időnként az állam mégis kénytelen volt feladni teljes kívülállását és beavatkozni, például ipartámogatással vagy agrárvámokkal.

---

¹⁴ A korszak általános ismertetését lásd: Kozári: *Tisza Kálmán*, 2003. 256–303, 358–427.; Kozári: *Tisza Kálmán*, 2019. 163–195., 235–276.; Gunst Péter–Míru György–Veliky János–Velkey Ferenc: *Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században)*. Szerk: Veliky János. Bp. 1999.; Csorba László: *A tizenkilencedik század története*. Bp. 2000. 193–197.; Kozári Monika: „Homokszemre homokszemet, téglára téglát...”. *Tisza Kálmán szerepe Magyarország történetében*. In: Arcképek az Osztrák-Magyar Monarchiából. Szerk: Gerő András. Bp. 2021. 217–248.

A kiegyezést követő gyors ütemű gazdasági fejlődés azonban nemcsak a szerencsés belpolitikai helyzettel volt magyarázható, hanem a kedvező nemzetközi körülményekkel is. 1850–1873 között konjunktúra volt Európában, amely éppen a kiegyezés idején érte el a tetőpontját. Mindez olyan időszakban történt, amikor Oroszország gabonakivitele átmenetileg csökkent a krími-háború és az oroszországi jobbágyfelszabadítás miatt, az indiai gabona mennyisége a szipolyázadás miatt, és az észak-amerikai gabona versenye még nem jelentkezett. Mindennek következtében a mezőgazdasági termékek ára is emelkedett. A magyar mezőgazdaság jó helyzetbe került.¹⁵

Az európai ipari fellendülés az élelmiszer- és a nyersanyagszükségletet növelte meg, tehát megnőtt a mezőgazdasági termékek iránti kereslet, s ez az agrárjellegű Magyarország – ahol a lakosság 75–80 százaléka még a mezőgazdaságból élt és az agrárszféra adta a nemzeti össztermék kétharmadát – mezőgazdaságának fejlődésére is kedvezően hatott. A konjunktúra következtében gyorsan nőtt a szántóföldi termelésbe vont terület nagysága, ami viszont azzal a következménnyel járt, hogy csökkent a legelőterület és az állatállomány, kevesebb szarvasmarhát tartottak. Terjedtek a mezőgazdaságban a vaseszközök, amelyek ugyan még állati vontatásúak voltak, de már kevesebb igaerőt igényeltek. Terjedőben volt a nyomásrendszerről a vetésforgóra való áttérés is az egész országban. A vetésforgó miatt pedig egyre nagyobb területen termesztettek kapásnövényeket, kukoricát, burgonyát. Az aratásnál áttértek a sarlóról a kaszára, ami időmegtakarítást jelentett. És megjelent az első mezőgazdasági gép, a cséplőgép. A külterjes félnomad jellegű állattenyésztésről áttértek az istállózó állattartásra. Még egy ideig gyapjúkonjunktúra is volt, a juhtartás is növekedett. Megérte lovat tartani, mert a mezőgazdaságnak és a hadseregnek egyaránt szüksége volt rá, volt piaca.¹⁶

Az 1870–1880-as évek fordulójától már nemcsak a nagybirtokokon, hanem a parasztgazdaságokban is megindult az istállózó állattartás. A termesztett takarmányon tartott állatok hamarabb érték el a vágósúlyt, és több tejet adtak. Igaz, hogy ehhez a 19. század utolsó harmadában a fajtaváltás is hozzájárult. Az 1880-as évek elejétől nőtt az állatállomány, aminek az volt az oka, hogy a '70-es évek közepén megjelent tengerentúli – elsősorban amerikai gabona – annyira letörte a piaci árakat, hogy 1878-ban a magyarországi önköltség nagyobb volt, mint a piaci ár. A gazdaságoknak – és ez nagyjából egyformán zajlott a nagybirtokokon

¹⁵ Gunst Péter: *A gazdaság modernizációja és A polgári társadalom kiformalódása fejezetek* = In: Gunst-Míru-Veliky-Velkey: *Polgárosodás*, 1999. 198-261.

¹⁶ Orosz István: *A mezőgazdaság modernizálása*. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. 821–831. Újraközlés: Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. XVIII-XIX. század. Bp. 2003.; Szuhay Miklós: *A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848–1918*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk: Gunst Péter. Bp. 1998. 137–161.

és a parasztgazdaságokban – alkalmazkodniuk kellett a megváltozott helyzethez, ami az állattartás növelésével volt lehetséges. Erre ösztönzött az is, hogy a városi népesség gyors ütemben növekedett, jó piaca lett a húsnak és tejtermékeknek.

A 19. század utolsó évtizedeiben ennek ellenére gyorsan nőtt a szakadék a nagybirtokok, főleg az arisztokraták birtokai, és a parasztgazdaságok gazdálkodása között. A nagybirtokok hamarabb tudtak modernizálódni, meg tudták venni a korszerű gépeket, eszközöket. Náluk megjelentek az új termelési eljárások és új növényfélések (mint például takarmányfélék, cukorrépa). Volt pénzüik megvenni az új növény- és állatfajtákat.¹⁷ Az első tejszövetkezetet is nagybirtokosok hozták létre Magyarországon.¹⁸ A parasztgazdaságoknak csak egy része, és csak szerényebben tudták követni a nagybirtokokat.

Az 1850-es évektől Magyarországon is eljött az ipari forradalom kora. Előfeltételei közül azonban sok minden hiányzott, ami Nyugat-Európában megvolt. Először is alacsony volt az iparosodás foka. Az aktív népességnek még csak egytizede élt iparból vagy bányászatból. A céhes és a manufaktúrális ipar sem volt fejlett, sem technikai színvonalát, sem a szakembergárdát tekintve. A céhrendszert törvényileg csak 1872-ben, a kiegyezés után számolták fel. Az oktatás nagyon fejletlen volt, a szakirányú oktatás meg végképp hiányzott.¹⁹ Nemcsak szakmunkásokból volt hiány, mérnököket sem képeztek itthon. A kiegyezés utáni gazdasági és kulturális fejlesztés azonban meg tudta változtatni ezt a kilátástalan helyzetet, és Magyarország képes volt nagy tempóban ledolgozni ezeket a hátrányait. Kezdetben azonban „importálni” kellett mindent: a tőkét, a technikát, a technológiát, a szakmunkásokat és a mérnököket.

A magyar ipari fejlődésben érthető módon az élelmiszeripar volt a domináns, hiszen a mezőgazdaság megtermelte hozzá a nyersanyagot. Az élelmiszeriparon belül a malomipar volt a vezető ágazat. Egészen az 1890-es évekig Budapest volt a világ legnagyobb malomipari központja, akkor a második helyre szorult Minneapolis mögött. A malomipar mellett a cukoripar, a szeszipar, a konzervipar és a húsfeldolgozó ipar voltak a legjelentősebbek. Nagyon fejlődött a dohánygyártás és a faipar.

Az állam különféle eszközökkel segítette az ipar fejlődését. Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt négy ipartámogató törvény született.²⁰ Elsősorban adó-

¹⁷ Tóth Tibor: *A nagybirtoküzem gazdálkodásának mérlege*. In: *Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig*. Bp. 1977. 349–365.

¹⁸ Vörös Antal: *A tejszövetkezetek szervezése és működése*. In: *A belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében*. Agrártörténeti Szemle, 1964. 3-4. 320–331.

¹⁹ Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1913*. Bp. 1982.

²⁰ Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon*. Bp. 1975.

kedvezményt nyújtottak, de emellett nagyon jelentős támogatást jelentett a vasúti tarifarendszer átalakítása, a szállítás megkönnyítése. Az állam tulajdonosként is fejlesztett a gyáriparban. Például a hagyományosan állami tulajdonban lévő diósgyőri kincstári vasműveket az 1880-as években korszerűsítette és új kohókat épített, illetve létrehozta az Államvasutak Gépgyárát Budapesten, amihez megvásárolt két gyárat.

Az 1880-as évekig a magyar iparban – néhány nagy gyárat leszámítva – még nem dolgoztak gépekkel. Ekkor azonban nagyarányú gépesítés kezdődött, és sorra jöttek létre a gyártelepek. Ez a gépipar számára egyre növekvő piacot jelentett. Egy-két évtized alatt kiépült a magyar gyáripar, és a nagyipar vált az iparosodás meghatározó tényezőjévé. Azokban az ágazatokban, ahol a gyáripar kifejlődött, a hagyományos céhes kisipar és a háziipar gyorsan tönkrement. Magyarországon, mint általában a tőkeszegény országokban, az volt a jellemző, hogy nem családi vállalkozásokból, korábbi műhelyekből nőtték ki a gyárak, hanem szinte kizárólagosan részvénytársasági alapon szerveződtek. A megkésített fejlődésből pedig előnyt lehetett kovácsolni, mert a kor élenjáró technikáját vették át, és nem járták be azt a hosszú utat, amelyet a nyugat-európai ipar a fejlődése során megtett.

Kiugró fejlődés mutatkozott a nehézipar egyes ágaiban, mint a bányászat (széntermelés, vasércbányászat), vaskohászat, gépgyártás, ami összefüggött a vasútépítéssel, a mezőgazdaság gépigényével, később pedig a városi infrastruktúra (víz- és csatornahálózat, vezetékes gáz öntöttvas csőhálózata) kiépülésével, majd a városi tömegközlekedés kialakulásával. A gépgyártásnak több mint a fele Budapestre összpontosult, de kialakult még néhány ipari centrum, mint például a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt., amely 1881-ben két részvénytársaságból jött létre. Megindult az acélgyártás. A magyar gépiparnak voltak olyan ágai, amelyek nemzetközileg is jelentősek voltak és exportra is termeltek, mint a járműipar és a hajógyártás. A MÁVAG mozdonyainak, a Ganz-gyár és a Győri Vagongyár vagonjainak, az Óbudai Hajógyárnak és a Ganz-Danubius fiumei tengeri hajógyárának komoly külföldi piacai voltak. A MÁVAG az 1500. mozdonyával 1900-ban a párizsi világkiállítás nagydíját nyerte.

Az ipari forradalom második szakaszában elterjedtek az új energiahordozók (olaj, elektromos energia), amelyek új ipari ágazatokat hoztak létre. A kőolaj és az elektromos energia ipari alkalmazásának elterjedése maga után vonta a vegyipar fejlődését. Elsősorban vegyipari nyersanyagokat és segédanyagokat gyártottak. Megnőtt a villamos gépek iránti igény. A lóvasutat hamarosan kiszorította a villamos, a transzformátor alkalmazása pedig lehetővé tette a városi közvilágítás kiépítését. A transzformátor a Ganz-gyár három mérnökének, Zipernovský Károlynak, Bláthy Ottónak és Déry Miksának 1885-ben szabadalmaztatott világhírű találmánya volt. Az ipari fejlődés növekedési üteme lényegesen meghaladta a mezőgazdaságét.

A 19. század közepén már a szállítás, a piacokra való eljutás sem ütközött akkora nehézségekbe, mint korábban, mert Nyugat- és Közép-Európában rohamosan épültek a vasútvonalak. Magyarországon a kiegyezés évében 2160 km volt a vasútvonalak hossza, 1890-ben már meghaladta a 11000 km-t, 1914-re pedig 21 800 km-re nőtt. A Dunán gőzhajók jártak, a vízi szállítás is gyorsult és fejlődött.²¹

A gazdaság fejlődésének mind a mezőgazdaságban, mind az iparban alapvető feltétele volt a tőkeképződés, és annak beáramlása a gazdaságba.²² A külföldi tőke idevonzása mellett fontos volt, hogy belföldön is kiépüljön a hitelszervezet. A külföldi tőke érdeklődött az Osztrák-Magyar Monarchia iránt, de a Monarchia nem állt elsődleges helyen a nagyhatalmak tőkekihelyezésében.

Magyarországon az ősiség eltörlése (1848) tette lehetővé, hogy megfelelő fedezet álljon rendelkezésre a bankok számára a hitelnyújtásnál, azzal, hogy a birtokokat mobilizálhatóvá, eladhatóvá tette. A hitelszervezet nagyon gyorsan kiépült, és komoly szerepet játszott a hazai tőkeképződésben és abban is, hogy a külföldi tőke gyorsan beáramoljon az országba. Fő feladata az volt, hogy a kisemberek pénzét összegyűjtve megfelelő beruházásokba elhelyezze, mert az arisztokraták és nagybirtokosok kezén nemzetközi összehasonlításban kicsi tőke halmozódott föl, amely nagyobb vállalkozások megvalósításához még a kereskedő tőkével együtt sem volt elegendő.

A kiegyezés évében öt bank és 79 takarékpénztár, illetve hitelszövetkezet foglalkozott pénzügyletekkel Magyarországon. 1890-ben már 1225 hitelintézet működött. A nagy bankok, a külföldi alapításúak is, először általában Pesten alakultak, majd fokozatosan behálózták fiókjaikkal az ország nagy városait. Ezzel párhuzamosan alakultak kisebb, helyi igényeket kielégítő bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek.

A közép- és kisparasztok nehezen jutottak hitelhez, mert a nagy hitelintézetek számára ők nem számítottak jó ügyfélnek. Hitelszövetkezetek alakultak, amelyek próbáltak ezen a problémán segíteni. Az agráriusok 1886-tól segítséget nyújtottak ahhoz, hogy olyan hitelszövetkezeteket hozzanak létre, amelyek nem a haszonszerzést tekintették céljuknak. Ezek mellett felekezeti és nemzetiségi alapokon is alakultak hitelszövetkezetek.

A gazdasági modernizáció elképzelhetetlen volt az infrastruktúra fejlesztése nélkül. A közlekedés óriási fejlődésen ment keresztül, a vízepítéssel pedig a század végére megváltoztatták az ország természeti arculatát. Lecsapolták a mocsarakat, elvezették a belvizeket, szabályozták az Alföld folyóit és gátakat épí-

²¹ Fónagy Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás*. Debrecen, 2001.; Kozári Monika: *A dualizmus kora*. Bp. 2009.

²² Berend T. Iván - Ránki György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914*. In: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX.–XX. századi történetéről*. Bp. 1974. 36–58.

tettek. Mindezek a munkák rengeteg munkaalkalmat teremtettek, javarészt kézi erővel, kubikosokkal folytak.

Az állam az 1880-as évektől már építettként is szerepet vállalt a vasútépítésekben. 1880 és 1891 között a Magyar Államvasutak kezelésébe vették majdnem az összes fővonalat, mert a vasúthálózat – amelyet a gazdaságélénkítés egyik legfontosabb eszközének tekintettek –, így volt ennek a célnak a szolgálatába állítható és a leggazdaságosabban üzemeltethető. Baross Gábor, Tisza Kálmán kormányának közlekedési és közmunkaügyi minisztere zónatarifa rendszert vezetett be, amely olcsóbbá tette a nagy távolságokon az áru- és a személyszállítást. Ez az intézkedés azt eredményezte, hogy a MÁV forgalma nagyon megnőtt, mert megérte vasúton szállítani, és a munkaerő mobilitását is megnövelte. A közutak fejlesztése messze elmaradt a vasutak mögött.

Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején Budapesten még egy híd is épült a Lánchíd mellé, a Margit-híd (1876). A Tiszán az 1880-as években nyolc hidat építettek, a Dunán két vasúti hidat.

A városi tömegközlekedés megindulása Budapesten kezdődött. Először lóvasút közlekedett, amelyet 1866-ban helyeztek üzembe. 1887-ben indult meg a villamos közlekedés. A nagyobb vidéki városokban is megkezdődött a helyi közlekedési hálózat kiépítése. Budapest után először Pozsonyban volt villamos, 1895-től.

Még a közlekedésnél is nagyobb ütemben fejlődött a postaszolgálat és a hírközlés.²³ A budapesti telefonhálózatot 1881-ben kezdték kiépíteni. Baross Gábor 1887-ben állami vállalatban egyesítette a posta-, távíró- és távbeszélő hálózatot.

A gazdaság – valamint az oktatás és kultúra – nagyarányú fejlődése a társadalom lassú átalakulását is maga után vonta. A társadalom is modernizálódott, polgárosodott, igaz sokkal lassabban, mint a gazdaság vagy a jogrend. Az iparosodás együtt járt a munkások számának növekedésével, a társadalom szerkezetének lassú, fokozatos átalakulásával, az urbanizációval. A dualista korszak végére Magyarország társadalma lényegében véve polgári jellegűvé vált.

A népesség lélekszáma megnőtt. 1850-ben 11,6 millió ember lakta Magyarországot, az 1910. évi népszámlálás szerint pedig kerekítve 18,3 millió. A növekedés az 1870-es évek végéig nem volt egyenletes, aminek elsősorban a siralmas közegészségügyi viszonyok és a nagy járványok, főleg a kolera voltak az okai. Az 1870-es évek végétől lassan, nagyon lassan csökkent a gyermekhalandóság, az 1880-as években pedig emelkedni kezdett az átlagéletkor.

Ebben komoly szerepet játszott a közegészségügyi viszonyok jelentős javulása. A dualizmus koráról azt szokták írni, hogy – különösen a reformkorral összehasonlítva – a nagy eszmék hiánya jellemezte. Természetesen a politikai életre gondolnak. Elgondolkodhatunk azonban azon, hogy nem „nagy eszme”-e,

---

²³ Dr. Vajda Endre: *A posta története*. Bp. 1967.

hogy a közegészségügyet javítani kell, a járványokat visszaszorítani, a csecsemőhalandóságot csökkenteni, a születéskor várható élettartamot növelni, egészségben az életminőséget javítani? Tisza Kálmán miniszterelnökségének első évében, az 1876-ban született közegészségügyi törvény nemzetközi összehasonlításban is színvonalas alkotás volt.²⁴ Szabályozták az állam, a törvényhatóságok és a községek kötelelességeit az orvosi és a szülésznői ellátás megszervezésében, a kórházak létesítésében és fenntartásában, a járványok leküzdésében, amire önálló szervezetet is alapítottak. Védőoltásokat vezettek be, aminek révén teljesen sikerült visszaszorítani a himlőt, és nagymértékben csökkenteni a tífuszt a halálokok között. Viszont új népbetegség jelentkezett, a tuberkulózis, aminek egyelőre nem találták az ellenszerét és évente 40–50 ezer ember halálát okozta.

A közegészségügyi viszonyok javulására és a társadalmi rétegződés változására, például az ipari munkásság kialakulására a közoktatás fejlesztése is nagy hatással volt. Mivel állami iskolahálózat nem létezett, és annak kiépítése máról-holnapra pénzügyi okok miatt lehetetlen lett volna, a népiskolai hálózatot Eötvös József a fennálló felekezeti iskolákra alapozta. Emellett nyitott a községi iskolák megteremtése felé is, ahol nem volt felekezeti iskola, vagy legalább 30 gyerek más felekezethez tartozott, mint amelyik az iskolát fenntartotta, ott községi iskola felállítását rendelte el.

Eötvös 1870-ben felmérést készíttetett a népiskolai oktatás helyzetéről. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a változás csak nagyon lassú lehet, mert a tanköteleseknek változatlanul csak a fele járt iskolába, télen pedig csak a harmada. Sok olyan község volt, ahol nem volt iskola. Kevés volt a tanterem, az összes tanköteles gyereket nem is tudták volna elhelyezni bennük. A tanítók jelentős részének nem volt képesítése. A századfordulóra a helyzet nagyot változott. Jelentősen megemelkedett a községi iskolák, tanteremek száma. A tanítók pedig már nagyrészt képesítettek voltak, vagy különbözeti vizsgákat kellett tenniük. Mindezek ellenére még a századfordulón is magas volt az analfabéták aránya, a lakosságnak még mindig mintegy 40%-a nem tudott írni-olvasni.

Nem csak az alapfokú oktatást teremtették meg, hanem a középfokú és felsőfokú oktatást is részben létrehozták, részben modernizálták. 1883-ban törvényben szabályozták a középfokú oktatást, a humán műveltséget adó gimnázium mellé megteremtették a nyolc osztályos reálgimnáziumot. Középfokú szakiskolákat alapítottak, mint a felső kereskedelmi iskola, az állami ipariskola és a gazdasági középiskola. A lányok 1896-ig ki voltak zárva a lehetőségből, hogy középiskolába járhassanak.²⁵

²⁴ Kapronczay Károly: *A magyarországi közegészségügy története 1770–1944*. Bp. 2008.; *A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből 1876–1944*. A kötetet összeállította: Kapronczay Károly, sajtó alá rendezte: Gazda István. Bp. 2010.

²⁵ *Magyarország története* 6/1. kötet. Szerk: Katus László. A *Művelődés* fejezetet Vörös Károly írta. Bp. 1979. Mann Miklós: *Budapest oktatásügye 1873–2000*. Bp. 2002.;

A kiegyezéskor csak egyetlen egyetem működött Magyarországon, Pesten, amelynek négy kara volt, bölcsészettudományi, teológiai, jogi és orvosi. A dualizmus időszakában sorra alakultak a természettudományok tanszékei, a vegytani, geológiai, ásványtani, matematikai, fizikai, állat- és növénytani, csillagászati. Ezeket a tanszékeket laboratóriumokkal és gyűjteményekkel szerelték föl. A humán tudományok is specializálódtak. 1872-ben megalapították az egyetem gyakorló gimnáziumát. Az orvosi kar számára új épületeket építettek az Üllői úton. Az egyetem már nemcsak gyakorló orvosokat képezett, hanem az orvostudományt is művelő helyé vált.

1871-ben hozták létre a Műegyetemet, amely a századfordulóra hallgatói létszámát tekintve a világ harmadik legnagyobb műszaki egyeteme lett. 1872-ben Kolozsvárott megalapították az ország második tudományegyetemét, a dualista korszak legvégén, 1912-ben, pedig Debrecenben és Pozsonyban létesültek újabb egyetemek. (Megalapításukban Tisza Kálmánnak már nem juthatott szerep, előbbinek létrehozásában azonban fia, Tisza István játszott jelentős szerepet.) 1899-ben főiskolai rangra emelték a pesti Állatorvosi Tanintézetet. Mezőgazdasági szakembereket a magyaróvári Mezőgazdasági Akadémián, valamint Debrecenben, Kassán, Keszthelyen és Kolozsvárott képeztek, szintén akadémiai rangú tanintézetekben. A Selmecbányai Akadémiát, ahol a bányászat, kohászat és erdészet szakembereit képezték, a határokon túl is jól ismerték. 1872-ben a Ludovika Akadémián megindult a magyar tisztképzés is.

A művészet pártolását igazolhatta művészeti főiskolák létrehozása. 1872-ben alapították a Mintarajziskola és Rajztanárképzőt, amely Benczúr Gyula vezetésével alakult Képzőművészeti Főiskolává. 1875-ben hozták létre a Zeneakadémiát, amelynek vezetésére Liszt Ferencet kérték föl. Liszt Ferenc a magyar zenei hagyományt ötvözte az európai hangversenyzenével, ebből születtek magyar rapszódiai és csárdásai. Az opera terén Erkel Ferenc alkotott maradandót. – A felsőoktatási intézmények sorából az egyetemi szintű közgazdászképzés hiányzott.

Az oktatás mellett a 19. század második felében a tudomány is óriásit lépett előre. A természettudományok és a műszaki tudományok felfedezései és találmányai nagyon hamar bekerültek a mindennapokba, megváltoztatták a környezetet és az emberek életét. Emellett nagymértékben formálták a tudatot is, az embernek önmagáról és a világról alkotott képét. A magyar tudomány a dualizmus korában nemzetközileg is jegyzett eredményeket produkált a matematika (König Gyula, Kürschák József, Fejér Lipót, Riesz Frigyes), a csillagászat (Konkoly Thege Miklós), a fizika (Jedlik Ányos, Eötvös Loránd), a kémia (Than Károly, Wartha Vince), a földrajz (Hunfalvy János, Lóczy Lajos, Kogutowicz Manó) területén.

Az állam a tudományos intézmények egész sorát állította föl 1869-től: a Földtani Intézetet, a Meteorológiai Intézetet, a Vetőmagvizsgáló Állomást, a Borvizsgáló Állomást, az Országos Filoxéra Kísérleti Állomást stb. Szakmai tudományos egyesületek alakultak az Orvosegylettől a Történelmi Társulaton át a Magyar Jogászegyletig. Az egyesületek megteremtették a tudományterületük szakfolyóiratát is. Nagy állami fenntartású közgyűjteményeket hoztak létre vagy fejlesztettek tovább, múzeumokat, könyvtárakat, levéltárakat.

A gazdaság fejlődésével, az oktatás korszerűsítésével, a tudományos eredményekkel a társadalom, a lakosság érdeklődésének és ízlésének átalakulása is együtt járt. A kiegyezés utáni évtizedekben hazánkban nagyon megnőtt az értelmiség aránya.²⁶ Az 1910. évi népszámlálás szerint a családtagokkal együtt a népesség 4,2 %-a tartozott a kategóriába. Döntő többségükben polgárok voltak, főleg magyar, német és zsidó származásúak. Közülük a köztisztviselők voltak a legmegbecsültebbek. Ez a csoport erősen hierarchizált volt a miniszterelnektől a segédfogalmazóig. A magántisztviselői réteg kialakulását egyértelműen a polgárosodás hozta magával. A főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezők közé tartoztak az ügyvédek, orvosok, építészek, művészek, újságírók, és a mérnökök közül azok, akik nem álltak alkalmazásban, valamint a tanárok és a papok.

Egyre többen lettek így, akiket a világ sorsa, a lezajló hazai és nemzetközi események érdekeltek. Az újságok elterjedése révén megszületett a tömegkommunikáció.²⁷ A kiegyezés idején 200 újság jelent meg Magyarországon, 1913-ban pedig már 2000 újság és folyóirat. Az újságolvasás révén kitágult a világ sok olyan embernek is, aki sosem hagyta el a faluja határát. A kiegyezés után először a pártokhoz kötődő újságok, az ún. „vezérlapok” voltak népszerűek, de az 1870-es évek végétől olcsó, nagy példányszámú újságok is megjelentek, amelyek tisztán üzleti céllal indultak. Az 1860-as évek végén alakult ki a politizáló élclap, mint új laptípus (*Borsszem Jankó*, *Üstökös*, *Bolond Istók*, *Lúdas Matyi*). Emellett megjelent a közművelődési sajtó. A családi lapok elsősorban a középosztály és a kispolgárság számára készültek, és a gyerekeknek már megjelentek az első gyermek- és ifjúsági lapok is. A legismertebb családi lap a *Vasárnapi Újság* volt.

A 19. század második felének legnépszerűbb írójának, Jókai Mórnak a könyvei nemcsak itthon voltak széles körben ismertek és kedveltek, hanem sokfelé a világban. De az irodalomtudomány az 1880-as évek közepén korszakhatárt lát a magyar irodalom fejlődésében, és az 1905-ig terjedő két évtizedet a modern magyar irodalom előzményének tekinti. A közismert nagyságoknak számító Arany János, Jókai Mór, Vajda János és az irodalomkritikus, lapszerkesztő Gy-

²⁶ Gerő András: *Dualizmusok. A Monarchia Magyarországa*. Bp. 2010.

²⁷ Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bp. 2002.; Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp. 2016.

lai Pál helyére a lírában Kiss József és Endrődi Sándor mellett Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő léptek. A Jókai által képviselt nemzeti romantika folytatója volt Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc. Mikszáth Kálmán anekdotikus stílusban írt, munkáiban azonban a kedélyességet a századforduló felé haladva egyre jobban szorította háttérbe a társadalomkritika. Bródy Sándor, Molnár Ferenc és Heltai Jenő a városi polgárság életéből merítették a témáikat.

A dualizmus évtizedei alatt a művészetek is áruvá váltak. A magas művészet mellett megjelent a szórakoztatóipar. Az előbbit a művészi színház, az opera, a hangverseny, a kiállítás és a rangos szépirodalom alkotásai képviselték. 1884-ben nyitotta meg kapuit az Operaház. A tömegkultúra pedig tovább rétegződött. A polgárság volt a közönsége az operetteknek és a népszínműveknek. 1875 óta működött a Népszínház. Működött a Budai és a Városligeti Színkör, a Király Színház operetteket játszott, ami az Osztrák-Magyar Monarchiát a legjobban jellemző műfaj volt. A mulatók, kabarék, orfeumok közönsége és az élclapok olvasói olyan alacsonyabb műveltségű városiak voltak, akik anyagi helyzetük folytán áldozhattak ezekre a szórakozási formákra. A városi szegénység a cirkuszba és a Vidám Park elődjébe, az Angolparkba járt szórakozni, és ponyvaregényeket olvasott.

A különböző kategóriájú kávéházak behálózták a belső városrészeket. Egyes társadalmi rétegekben életformává vált a kávéházba járás, ami a társasági élet fontos színtere lett. Elsősorban az iskolázott középosztálybeli férfiak jártak kávéházba. A kávéházak járták a nagy lapokat, az újságolvasás a kávéházi időtöltés természetes formája volt. Az íróknak és a művészeknek törzskávéházaik voltak, a New Yorkba, a Japánba jártak. A szegényebbek számára, illetve vidéken egyleti helyiségek és olvasóköriek töltötték be ugyanezt a funkciót. Ahol az sem volt, ott a malomnál találkoztak, fogalommá vált a „malomaján” politizálás.

A dualizmus kora – mint „Tisza Kálmán kora” – rendkívül racionális, operatív korszak volt. Helyzete megengedte, hogy ne csak célokat tűzzön ki, hanem azokat meg is valósíthassa. Működésének alapja a béke volt, célja pedig egy polgári állam, gazdasági és társadalmi rend kialakítása. Mindezek alapján tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy Tisza Kálmán miniszterelnökségének 15 éve az ország óriási anyagi és szellemi gyarapodását hozta maga után, és nagyon nagyot lépett előre a közegészségügy terén.

Ami Debrecen illeti, Tisza miniszterelnöksége lazított a választókerületéhez, és általában a városhoz fűződő kapcsolatain. Az 1875-i választásokon mindenestre ötödször lett a debreceni első számú választókerület képviselője.²⁸ A következő, 1878-i augusztusi választásokig azonban az iránta érzett lelkesedés

---

²⁸ A Debrecen története egyik alfejezetének a *Tisza Kálmán bűvöletében* címet adta. Debrecen története 3. kötet 1849–1919. Debrecen, 1997. 282. lap. A fejezet szerzője Irinyi Károly.

lehanyagolt a hagyományosan ellenzéki érzelmű város lakóinak többségében, akik már a fűziót sem fogadták szívesen, a radikális bihari programról való lemondását pedig még kevésbé. Tisza a választás előtt, július 14-én Debrecenbe látogatott – három év óta először –, ahol a város vezetői fényes fogadtatást készítettek elő számára diadalívvel, a város ötös-fogatával, esti fáklyás felvonulással és természetesen számtalan köszöntő beszéddel. Másnap pedig a kollégium udvarán mondhatott kortes-beszédet, amit a színházban díszlakoma követett, ahol Jókai Mór is köszöntőt mondott. A látogatás két napja alatt azonban már zavaró jelek is mutatkoztak. Az érkezéskor elhangzó köszöntő beszédek alatt „Éljen Kossuth” kiáltások is felhangzottak, majd éjszaka a díszkaput lerombolták.²⁹ A város ellenzéki lapja még a látogatás előtt némi malíciával írta, hogy Tisza Debrecenen kívül még két másik körzetben, Nagyváradon és Kassán is jelöltette magát, s ő a nagyváradi jelölést készül elfogadni.³⁰ Debrecenben ekkor végül mindhárom körzetben az ellenzék jelöltje nyerte a választást, s Tiszát Sepsiszentgyörgyön választották képviselővé. 1881-re azonban visszaállt a kormánypárti fölény, Tisza ugyan Debrecen 3. számú választókerületében megszerezte a szavazatok többségét, de – a város iránti rosszállását kifejezve – ehelyett a nagyváradi mandátumot fogadta el, hogy annak képviselője legyen 1901-ig,³¹ majd amikor ott is megbukott, a pótválasztáson az abrudbányai körzetből jutott be a parlamentbe. Igaz, ekkor már a budapesti Sándor utcai lakásához közeli, ugyanabban az utcában található régi parlamentbe sem tudott eljárni.³²

Pályáját ezután legfeljebb egyházi funkciója (a nagyszalontai segédgondnokság) kötötte Debrecenhez, amelyet továbbra is ellátott, és általa érezhette a megbecsülést. Amikor a Tiszántúli Egyházkerület 1883. szeptember 4–8. között tartott gyűlésén – Degenfeld Imre egyházkerületi főgondnok halála miatt – új főgondnokot kellett választani, a legtöbb szavazatot Tisza Kálmán kapta.³³ Az egyházkerület főgondnoki tiszteletét mégsem ő foglalhatta el, hanem a második legtöbb szavazatot kapott Vályi János (főgondnok 1883–1896).³⁴ Tisza ugyanis ekkor már 16 éve a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt, s a két tisztelet nem tölthetett be egy időben. Levelezése tanúsága szerint azonban a nagyszalontai segédgondnoki tisztelet akkor is ellátta, amikor miniszterelnök

²⁹ A látogatásról mind a kormánypárti Debreczeni Ellenőr, mind az ellenzéki Debreczen napilap 1878. július 15-ei és 16-ikai száma beszámolt, ha nem is azonos szemlélettel.

³⁰ Debreczen, 1878. június 24.

³¹ Irinyi: *A politikai közgondolkodás...* i.m 319.

³² Kozári Monika: *Tisza Kálmán* 2019. i.m.

³³ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1883. április hó 26–30. napján és szeptember 4–8. napján Debrecenben tartott üléseinek jegyzőkönyve. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára. Z 707.

³⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. ³Bp. 1971. 642. – Tisza Kálmán a lexikonban nem kapott külön címszót.

volt.³⁵ (A nagyszalontai egyházmegye segédgondnoki helyét halála után fia, Tisza István foglalta el.)

Miniszterelnökségéről való távozására méltó formát választott. Az 1888-ban beterveztett véderőtörvény körüli vitában az ellenzékkel szemben meghátrálásra kényszerült, ami rontotta pozícióit. Így, amikor törvénymódosítási javaslatát arra nézve, hogy Kossuth Lajost – több városban is elnyert díszpolgári címe alapján – mentse fel az alól a kötelezettség alól, hogy állampolgársága fenntartása érdekében jelentkeznie kelljen a monarchia valamelyik külképviseleténél, még kormányának tagjai sem támogatták, Bécsben Ferenc Józsefnél benyújtotta lemondását, amit az uralkodó el is fogadott. Képviselőségét azonban (ha más-más körzetek mandátumával is) haláláig megtartotta, s többször vállalt szerepet a parlamenti vitákban.

Dunántúli egyházkerületi főgondnoki működésének negyedszázados évfordulója

Megbecsülése és kiemelkedő tisztelete miniszterelnöksége lejárta után különleges eseményen nyilvánulhatott meg, amikor 1892. szeptember 4–5-én Komáromban, a Dunántúli Református Egyházkerület köszöntötte látványos ünnepségen dunántúli egyházkerületi főgondnoki működésének negyedszázados évfordulóján. Az ünnepség részletei egy – eddig a Tisza életrajzokban mellőzött – közel száz oldalas emlékkönyvből ismerhetők meg, amely Pápán jelent meg Vályi Lajos egyházkerületi főjegyző szerkesztésében.³⁶ A kiadvány nemcsak azért érdemel különös figyelmet, mert részletesen leírja a két nap programját, a résztvevőket, a köszöntő beszédeket, hanem azért is, mert a köszöntők hosszú sorából kiderülhet, hogy személy szerint kik, és milyen szervezetek érezték úgy, hogy érdemes résztvenniük a már vezető politikai funkciót be nem töltő Tisza köszöntésében, az ünnepelt válaszaiból pedig az, hogy milyen problémák, egyes esetekben aggodalmak foglalkoztatták. Sajnos az ünnepségre okot adó dunántúli egyházkerületi főgondnoki tevékenységére csak kevés utalást tartalmaznak. A beszédek zömében ugyanis az hangzott el, hogy Tisza Kálmán érdemeit az egyházi főgondnoki működésében felesleges felemlíteni, hiszen mindannyian jól ismerik. Mi örülnénk, ha mégis elmondták volna, mert így csak morzsákat lehet

³⁵ Kozári Monika: *Tisza Kálmán* 2019. i.m. 10.

³⁶ *Emlékkönyv azon örömmünnepély alkalmából, melyet a Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület rendezett nagyméltóságú Tisza Kálmán valóságos belső titkos tanácsos stb. stb. egyházkerületi főgondnok tiszteletére egy negyedszázados főgondnoki áldásos működésének évfordulóján.* Kerületi határozat folytán szerkesztette Vályi Lajos, egyházkerületi egyházi főjegyző. Pápa, 1893. Az Ev. Ref. Főtanoda betűivel ny. Kis Tivadar. 99. Példányai: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Bölcsészettudományi és Élettudományi Gyűjtemény. Védett 122.417, valamint Tiszántúli Református Kollégium Nagykönyvtára F971. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

kihámozni az elhangzottakból. Például, hogy Tisza Kálmán és felesége adományainak köszönheti a rév-komáromi protestáns nőegylet, hogy a fennállása biztosítva van, és hogy az ünnepet megelőző két tanévben több mint 80 tanköteles szegény gyermeket láthattak el részint öltözettel, részint tankönyvekkel.

Pap Gábor püspök úgy érezte, hogy jeles férfit „bár saját kebelében is találhatott volna egyházkerületünk, s hogy főgondnokát mégsem saját kebeléből választott, ... hogy oly férfiút tisztelt meg bizalmával, akinek azelőtt egyházkerületünkkel közvetlen összeköttetései nem voltak, ennek oka az, mert a hivatottak közül is a legkiválóbbat, s úgy az alkotásra, mint a védelemre egyaránt képesítő szellemi erővel legkimagaslóbbat akarta kormányzatának élére állítani...”³⁷ Hoszú köszöntőjében indoklásul elmondta, hogy egyházi és iskolai életüknek nincsen olyan ága, amelyre „örkődő figyelmed ki nem terjedne, a melyet hatalmas szellemednek áldó munkássága ne fejlesztett és erősített volna. Ezért van irántad egyházkerületünk öröklő – soha meg nem szűnő – utódainknál is fennmaradó hálára lekötelezve... Érdemeidet az egész nemzet elismeri s teljes értékükben csak is az utókor lesz képes méltányolni.”³⁸

A püspök megfogalmazása szerint az iskolák, az alsó-, közép- és főiskolák egyaránt, az egyházuk „veteményes kertjei, a protestáns szellemnek hordozói, a felvilágosodásnak fáklyavivői, a szabadságnak megvíthatatlan erődei”. „Ezért fektettél nagy súlyt, úgy is mint főgondnok, úgy is mint hazafi iskoláink virágzására. Hogy a csurgói algymnásium főgymnásiummá és az első sorban állók egyikévé nőtte ki magát, az kiválólag a Te érdemed. Hogy egyházkerületünk a pápai középtanoda épületét az előre haladott kor és az országos törvény kívánalmainak megfelelőleg alakíthatja át, ez nagybecsű közreműködésed eredménye.”³⁹

A püspök még elmondta, hogy Tisza Kálmán ismert szerénységénél fogva nem akarta ezt az ünnepséget, amit ők érdemei hosszú és fényes sorozatának tekintenek, abban Tisza nem látott egyebet, mint „a szigorú kötelesség parancsainak teljesítését”. De az egyházkerület ezt nem engedhette, mert tudják, hogy „az érdemnek megtisztelése által önmagát is megtiszteli”. Igazán figyelemre méltó, amit még ehhez hozzáfűzött: „Amely nemzet, egyház és testület nagyjaival szemben e tartozást le nem rójjá, azok érdemeit el nem ismeri s ez elismerésnek külsőleg is kifejezést nem ad, az nem is méltó arra, hogy nagyjai legyenek, annak napjai meg vannak számlálva.”⁴⁰

Majd szólt a püspök a református egyház helyzetéről, arról, hogy milyen sokan vannak már azok, akik közömbösek azon egyház iránt, amelyért a hitbuzgó

³⁷ *Uo.* 19.

³⁸ *Uo.*, 27. Az idézetekben az ékezeteket és a szavak egybe vagy különírását mai helyesírás szerint adom közre.

³⁹ *Uo.*, 26–27.

⁴⁰ *Uo.* 28.

őseik a vagyonukat, vérüket és életüket is készek voltak feláldozni. Istennek mond köszönetet, hogy azok a nehéz idők elmúltak, de intő jeleket lát Magyarországon és Európában is, és a jelek arra intik őket, hogy vigyázzanak, mert azok az idők megújulhatnak. Nagyon fontosnak látta azokat a személyeket, akik az egyházukat a külső támadásokkal szemben védelmezik. Majd rátért arra, hogy az örömnepen még Tisza Kálmán politikai ellenfelei is leteszik a fegyvert „s az egyházi kormányzónak léleknagysága – a nemzetnek anyagi és szellemi erősödését előmozdító működése előtt tisztelettel hajolnak meg”. Aztán arról beszélt, hogy örömmel „az ágostai hitvalló evangelicus egyház” is osztozik, és ez természetes, mert a két protestáns egyház igen közel áll egymáshoz, Magyarországon még a szervezetük is közös. Mielőtt Tisza Kálmánt és feleségét felköszöntette volna, kinyilvánította, hogy meggyőződése szerint, ha Tiszának a haza és az egyház között kellene választania, minden bizonnyal a hazát választaná, „mert a hit örök igazságait diadalra juttatja az előre haladó kornak szelleme,... de ha a nemzet meghalt, ha a haza elveszett, azt nem támasztja fel, nem adja vissza többé soha semmi hatalom”.⁴¹

Pap Gábor püspök végül egy díszalbumot adott át az ünnepeltnek az egyházkerület tisztviselőinek arcképével. A kötet bevezetője megemlékezik Tisza Kálmánnak a protestáns pátenst elleni fellépéséről, a Tisza család vallásosságáról, arról, hogy Tisza az egyházkerület közigazgatási és törvénykezési ügyeinek intézésében az igazságosság és pártatlanság elveit érvényesítette.

Tisza Kálmán mélyen meghatva mondott köszönetet a püspök beszédéért, túlzásnak minősítve az ő érdemeire vonatkozókat és kijelentve, hogy nincs elég tehetsége arra, hogy kifejezze az érzelmeket, amelyek a szívét ellepik. Bizonyítékát látja annak, hogy a mindenható meghallgatta az ő 25 évvel korábbi kérését, hogy akik bizalmat szavaztak neki már akkor azok bizalmát megtarthassa, akik pedig nem azokét elnyerhesse. Úgy ítéli meg, hogy az egyházkerültért nem tudott annyit tenni, amennyit szeretett volna, mert közben a politikai életben is részt vett, és ebből 15 évig miniszterelnökként. De meg van róla győződve, „hogy aki a magyar haza jólétére törekszik, aki a magyar állam megszilárdításán, az állam tekintélyének fenntartásán, öregbítésén fáradozik, az egyúttal a magyar protestáns egyházaknak... a javát is előmozdítja”.⁴²

Majd elmondta, hogy ő is tapasztalta azokat az intő jeleket, amelyekről a püspök úr szólt, sőt már az előző évi közgyűlésüket megnyitó beszédében ő maga is beszélt ezekről, és „ez tagadhatatlanul egyes konkrét esetekben már egészen pozitív alakot is öltött”. De nem szándékozott ezzel bővebben foglalkozni, mert biztos volt abban, hogy az ő egyházuk és egyházkerületük „nem fog megtámadni senkit, mindig kész lesz a békét fenntartani, örülni fog minden más

---

⁴¹ *Uo.* 29–30.

⁴² *Uo.* 35. Tisza Kálmán válaszában a kiemelések az eredeti szövegben vannak.

felekezet boldogulásának, de viszont, *ha megtámadtatnék*, a szellem, az ész, az igazság fegyvereivel fog menni a küzdelembe”.⁴³

Az volt a véleménye, hogy ezek a kérdések, a reverzálisok, vegyes házasságok, nem csak az egyházakat érintik, hanem az államot is, amely már az 1830-as évek végén és a '40-es évek elején is foglalkozott azokkal. Széchenyi Istvánnak az 1840–1841-iki országgyűlésen a főrendiházban elmondott beszédéből idézett, „kit mint nagy hazafit, hamvaiban is mindnyájan tisztelünk, kiről azt, hogy a római katolikus egyház igaz híve volt, soha kétségbe nem vonták s aki még az akkori liberális párt kötelékébe sem tartozott”: „Az apostoli magyar király mindig meg tudta konstitucionális nemzetével óvni magát Rómának supprematijától, a főméltóságú klérus status in statu soha sem volt és soha nem is lehet, valamint inkább és inkább fejledezik honunk konstitucionális elvekben, annál öszeütközőbb s így annál tűrhetlenebb leszen egy külső hatalomnak ilyes befolyása nemzetünkre. Hol a törvény a nemzetet még fejedelmének önkényétől is biztosítja, mikép lehessen az idegen önkénynek alávetve?”⁴⁴ Nem hiszi, hogy a mai nemzedék ne ragaszkodnék ugyanígy az államhoz – folytatta Tisza Kálmán, valamint tudja, „hogy Magyarország törvényhozása és kormánya, amint nem tette eddig, úgy nem fogja ezentúl sem tenni, hogy kényszerítőleg belenyúljon a hit dolgaiba, beleavatkozzék az egyes felekezeteket kizárólagosan illető ügyekbe, vagy parancsolni akarjon azokban, amelyek valóban a hitre tartoznak s midőn a történelem bizonyítja azt is, hogy Magyarország főméltóságú klérusa bizonyodalmatlan, kényes kérdéseknél mindig tudta úgy hazafiságának, mint bölcsességének jeleit adni – ennek köszönvén azon kiválóbb állást, melyet tőle nem irigylünk, de melylyel e világon sehol másutt, mint hazánkban, nem bír. Midőn mindezeket látom, nem tudok letenni a reményről, hogy bár láttassanak is a felekezetek pontok, de ezen kérdések mindenkinek megnyugvására fognak úgy elintéztetni, hogy se az egyes felekezeteknek az érdeke, se az állam tekintélye ne szenvedjen.”⁴⁵ Kiemelte, mennyire örül, hogy ilyen sok protestáns eljött erre az ünnepre, és hogy római katolikusok is jelen vannak. Ezt úgy értékelte, hogy nálunk „még nem ment annyira a felekezetiesség, hogy a hazában élő különböző felekezetek ne tudjanak együtt örülni más felekezetekkel”.⁴⁶

Arra kérte Istent, hogy áldja meg mindnyájukat, ruházza fel a hit erejével, „a türelem és a nyugalom sokszor igen nehéz sajátságaival is”, ha pedig az lenne szükséges, akkor ruházza föl őket „a szilárdság, a szívósság, a kitartás összes erejével, hogy úgy, mint hajdanta, ma is elháríthassunk minden veszélyt, mely hazánkat és egyházunkat érheti. A magam részéről pedig engedjék meg, hogy kérjem továbbra is jóindulatukat és kérjem azt is, amire eddig mindig szükségem

⁴³ *Uo.*, 36.

⁴⁴ *Uo.* 37.

⁴⁵ *Uo.* 37–38.

⁴⁶ *Uo.*, 38.

volt, de amire hajlott koromnál fogva ma már nagyobb szükségem lesz, – elnézésüket.”⁴⁷ Tisza Kálmán ekkor a 62. évében volt és hajlott korúnak érezte magát. 19. századi mércével mérve valóban idős embernek számított.

Tisza beszédét harsogó éljenzés és óriási tapsvihar fogadta. Ezt követően Pap Gábor püspök felolvasta Ferenc József üdvözlő táviratát:

„A Császár és Király

Tisza Kálmán valóságos belső titkos tanácsosnak, Komáromban.

Őszinte rokonszenvvel csatlakozom azon örömteljes szerencse kívánatokhoz, melyekkel Önt, mint 25 év óta az ev. ref. egyház dunántúli kerületének főgondnokát hitsorsosai és számos tisztelői a mai napon üdvözlők. Adja a mindenható, hogy mindenkor érdemdús működését *egyháza* és a *közügyek* érdekében még számos éveken át folytathassa. Ferenc József”⁴⁸

A távirat hatására a jelenlévők megéljenztek Ferenc Józsefet és Tisza Kálmánt.

Utána a küldöttségek következtek, először a magyar ágostai evangélikus Convent küldöttsége, élén Karsay Sándor győri püspökkel, a Convent elnökével, aki arról is beszélt, hogy az ünnepektől munkássága még nem ért véget, Tisza Kálmánnak az egyházában a továbbiakban is missziója van. Tisza Kálmán válaszában hangsúlyozta, hogy meggyőződése szerint, „bár vannak és lesznek a magyarországi két protestáns felekezet között különbségek, de azért egyházaink szeretetében, mind a két részről buzgólkodva, általános helyzetünknek biztosítását karöltve fogjuk eszközölni mindég”.⁴⁹ Ugyancsak az evangélikus egyház nevében szólt Szentmártoni Radó Kálmán dunántúli egyházkerületi felügyelő,⁵⁰ akit a református testvér-kerületek küldöttsége követett, a Duna melléki kerületből olyan tagokkal is, akik igen közel álltak Tisza Kálmánhoz, mint Szász Károly püspök, és a saját testvére, Tisza Lajos egyházkerületi főgondnok. Ebben a sorban kaptak helyet a tiszántúli református egyházkerületet képviselő vezetők, Kiss Áron püspök, Degenfeld József és Horthy István egyházmegyei gondnokok, négy esperes és az egyházkerületi főjegyző, de a közös üdvözlőbeszédet nem ők mondták. Tisza Kálmán válaszában nekik az egységről beszélt: „A leghelyesebben vallásunk érdekében akkor cselekszünk, ha megteszi külön mind-egyikünk saját hatáskörében a maga teendőit, de egyúttal minduntalan bebizonyítja, hogy mi összesen és külön-külön is mégis mindenkor egyek vagyunk a mi egyházunkban... Én önöket ma is arra kérhetem csak, hogy ezen együvé tartozandóság érzete s a kölcsönös bizalom és szeretet vezérelje cselekedeteinket a jövőben is.”⁵¹

⁴⁷ *Uo.* 38–39.

⁴⁸ *Uo.*, 39. Kiemelések az eredetiben.

⁴⁹ *Uo.* 41.

⁵⁰ *Uo.* 42.

⁵¹ *Uo.* 45.

A Magyar Tudományos Akadémiát Beöthy Zsolt, Hegedüs Sándor és Konkoly Thege Miklós képviselte. Beöthy Zsolt üdvözölte az ünnepeltet kiemelve, hogy „Azon testületek, intézetek, munkakörök között, melyek büszkén nevezik Tisza Kálmánt a magukénak, az Akadémia is első sorban ott van.”⁵² Tisza Kálmán elhárította a különös támogatás tényét, mondván „e téren épp úgy, mint másutt, valami különös érdemet magamnak nem tulajdoníthatok. Nem lehet jóra való magyar ember az, aki azt, hogy a magyar tudományosság emelkedjék, ne óhajtáná, ha pedig valaki ezt óhajtja, ez azt jelenti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia érdekeit tehetsége szerint előmozdítja. Ezen kötelesség vezérelt engemet az Akadémiával szemben és nagyon örülök afölött, hogy bizonyos fókig az Akadémia érdekeit is szolgálhattam.”⁵³

Komárom-megye és Komárom város Zuber József főispán által vezetett küldöttségének többek között azt válaszolta, hogy „Én tökéletesen egyet értek azzal, hogy a vallásosságra az államnak nagy szüksége van; s bár értené meg mindenki a hazában úgy, amint azt hiszem, mi értjük, hogy a vallásosság nem felekezetieség; mindenki legyen vallásos a maga felekezete szerint, de mindenki tisztelje a más felekezetét is.”⁵⁴

Még a köszöntők egész sora következett. Tisza Kálmán udvarias válaszaiból figyelemre méltó, amit a dunántúli egyházkerületi gondnoki kar nevében szóló Gyürky Ábrahámnak válaszolt, aki arról beszélt, hogy Tiszának az életöröm és elismerés helyett sokszor töviseket juttatott: „Aki azt akarja, hogy az életben soha tövis ne érje, az zárkózzék szobájába, ne foglalkozzék semmivel és aztán a tövis még ott is fel fogja keresni. Számot vessen mindenki azzal, hogy ha közpályára lép, fog töviseket mennél többet találni, de ha igyekszik kötelességét teljesíteni, megtalálja az orvosságot is a jók rokonszenvében, barátságában. Ezt kérem én tőletek.”⁵⁵

Beöthy Zsigmondnak a dunántúli egyházkerület főjegyzőjének, aki a jegyzői kar nevében arról beszélt, hogy Tisza egyházi működését ők örökítették meg, köszönete mellett azt válaszolta, hogy „Azt mindenki tudja, hogy minden ügynél mily fontos a jegyzői toll, mely tud kemény dolgokat puhává és puha dolgot keménnyé tenni. De annál fontosabb az, hogy e jegyzői toll megfeleljen igaz

---

⁵² *Uo.*, 45–46.

⁵³ *Uo.* 46. Tisza Kálmán tiszteleti és igazgatósági tagja volt az Akadémiának. Miniszterelnöksége idején olyan adományokkal támogatta a tudós testületet, amelyeket az örökül hagyó az államra hagyott a támogatandók megnevezése nélkül. – Az idézetek a mai helyesírással szerepelnek, a korban pl. az intézményneveket még kis kezdőbetűvel írták.

⁵⁴ *Uo.*, 47–48.

⁵⁵ *Uo.*, 51.

hivatásának, hogy adja vissza az igazat. E minőségben legyen üdvözölve a jegyzői-kar általam.”⁵⁶

A Pápai és Csurgoi Főiskolák tanári kara Horváth József pápai főiskolai igazgató vezetésével tisztelgett Tisza előtt. Horváth József beszédében elmondta, hogy az a 25 év, amelyet most ünnepelnek, „az újjászületés, az élet, az alkotás kora a magyar nyelv, a tudomány és tanügy terén is”. S hogy milyen sikerrel dolgozott ezen Tisza, arról „ékesen tanúskodnak a magyar szónak széles e hazában otthonos zengése, tanügynek, tudománynak nem remélt felvirágzása s egyházunk körében is létre jött áldásos, hatalmas alkotások”. A Pápai Főiskola ennek az ügynek „a szerény, de lankadatlan munkása”. De az alkotás még nem ért véget, az elemi és a középiskolai oktatás fejlesztése még sok nehéz feladat megoldását igényli, „pedig sürgetően”, és a felsőbb oktatás előbbre vitelének ügye is napirenden van. Az általuk képviselt főiskola is az átalakulás súlyos szakaszát éli. Ezeknek a feladatoknak a megoldását Tisza Kálmántól várják.

Tisza válasza az volt, hogy megtisztelve érzi magát, hogy a tanárok is megjelentek. „A tanárok kezében van letéve a jövő, mert hiába küzdünk mi, ha nem nevelünk fiatalságot, amely megtartsa, amiért mi küzdöttünk.”⁵⁷

Schnitzer Ármin vezette a komáromi izraelita hitközség küldöttségét, és amikor köszönetüket nyilvánította, jellemezte is Tisza Kálmánt: „...kinek *ékesszólása* nem a csengő, csillogó szó, hanem – a tett; kinek *fénye* – egyszerűség, az a nemes, minden fényt kerülő puritán egyszerűség, mely egyházának is jellemző sajátja; ki nem szorul a hatalom magas talapzatára, hogy naggyá legyen, hanem magassá teszi a helyet, amelyen áll.” Beszédét azzal zárta, hogy az isteni gondviselés jutalmazza meg Tisza Kálmánt azzal, hogy „megtestesülve lássa nemzeti eszményeit, hogy a négy folyam közt a testvéri szeretet által egybeolvadt, a haza szent oltára köré sereglő, tette és áldozatra kész, egyesült és lelkesült magyar nép lakjék”.⁵⁸ Tisza azt válaszolta, hogy azokhoz a szavakhoz, amelyeket a szónok mondott és különösen, amelyekkel a beszédét befejezte, nem lehetne mit hozzátenni. Mindnyájuknak az a fő kívánsága, „hogy *hazaszeretben egyesüljön a hazának minden fia*”. Meggyőződése, hogy akkor még azok a meglévő bilincsek is le fognak hullani, amelyek a múltból rájuk maradtak.⁵⁹

A révkomáromi protestáns jótékony nőegyesület 20 tagú küldöttséggel volt jelen. Tisza megköszönte, hogy „a nők is elfáradtak” üdvözlésére, és biztos volt abban, hogy a felesége is nagyon fogja sajnálni, hogy nem lehetett jelen. A komáromi református egyházközség nevében Konkoly Thege Béla főgondnok felidézte, hogy 25 évvel korábban megválasztásakor Tisza Kálmán nyíltan ki mondta, hogy ők ne várják senkitől, az államtól se, az igényeik kielégítését, mert

⁵⁶ *Uo.*, 52.

⁵⁷ *Uo.* 54.

⁵⁸ *Uo.* 56.

⁵⁹ *Uo.* 57.

„a prot[estáns] egyházak és iskolák anyagi és erkölcsi fejlődésének és felvirágoztatásának legbiztosabb és megingathatatlan alapja öntevékenységünkben s önerőnk kifejtésében, hitbuzgóságunkban és áldozatkészségünkben rejlik”. Ezt „a rév-komáromi evang. reform. egyház akkori bölcs kormányzói mélyen szívünkbe vésték s nekünk utódaiknak is örökül hagyták”. A 25 év alatt nem csak az egyház 1848–1849-ben elszenvedett veszteségeit pótolták, rendezték az egyház alapítványi ügyeit és az ünnepség idején 20 000, Ft-ot meghaladó alapítványi tőke állt a rendszeres kezelésük alatt. Emellett az egyházuknak vasharanglábakon álló új harangjai lettek, emeletes bérháza, két alapítványi háza és Új-Szönyön mintaszerűen felépített és felszerelt református iskola hirdeti a hívők hitbuzgóságát és áldozatkészségét.⁶⁰ Tisza az egyházak és egyházi kormányzások önkormányzati jogaiból sem az egyházi, sem az iskolai ügyekre nézve semmit nem engedett feláldozni. Tisza Kálmánnak és feleségének, aki a komáromi protestáns nőegylet fővédnöke és tiszteletbeli örökös elnöke, köszönhetik, hogy a közhasznú egyesületük alapvagyonra több mint 8000 forinttal gyarapodott és már az iskola építkezéséhez is szép összeggel hozzájárulhatott. Ugyancsak Tisza Kálmán főgondnoki működésének köszönhetik, hogy az újszónyi iskolájuk az országos közalapból 400 forint évi tanítói javadalmazási segélyt és 100 forint tőke kamat-segélyt élvez, így már több mint 60 diák tanulhat kiváló tanerő irányítása mellett ebben az iskolájukban.

Tisza mélyen meghatva, de csak igen röviden válaszolt a főgondnok hosszú és Tiszának az állam vezetésében való érdemeire is kitérő beszédére. „Kívánom, hogy ezen egyházat (mármint a komáromi református egyházat, K.M.), mely hosszú időn át egyik erős menhelye volt a magyar reformációnak, az Isten minden áldásaival ruházza fel s engedje, hogy a jövőben mind azt, mit óhajt, lehetőleg el is érje.”⁶¹

Az ünnepségsorozat díszebéddel folytatódott délután 2 órakor a „Jó pásztor”-hoz címzett vendéglőben 300 fő részvételével. Az ebéden felolvasták a nagy számú üdvözlő távirat egy részét is. Táviratban köszöntötte Tiszát Szapáry Gyula miniszterelnök és a kormány tagjai közül Wekerle Sándor és Csáky Albin. Wekerle azt írta Pap Gábor püspöknek, hogy „legyen nevemben is tolmácsa annak a mély tiszteletnek, mellyel Tisza Kálmánnak nem csak a politikai téren, hanem egyházi ügyekben is szerzett hervadhatatlan érdemei iránt viseltetem”.⁶²

Egyházi és világi vezetők, írók, újságírók, régi barátok küldték távirataikat, mint például „A távolban is szívből üdvözli vezérét Mikszáth Kálmán”.⁶³ Hosszú tisztelő távirat érkezett Erdős József akadémiai igazgatótól, a debreceni református főiskola igazgatójától iskolájuk összes tanára nevében. Többek között

⁶⁰ Uo. 59.

⁶¹ Uo., 66.

⁶² Uo. 76.

⁶³ Uo, 79.

azt írta, hogy „...hazánk és közelebből ref. anyaszentegyházunk híven érező polgárai között nincsen csak egy is, ki ne járulna legalább egy virágszállal vagy babérlevéllel amaz érdemkoszorúhoz, mellyel a hála és elismerés génusza ma, Excellentiád halántékát ékesíti...”⁶⁴

Jókai Mór jelen volt az ebéden és pohárköszöntőt is mondott, de nem Tisza Kálmánra, hanem a feleségére, akinek rögtön üdvözlő sürgönyt is küldtek Gesztre. Tisza Kálmánra válasza is rövidesen megérkezett, kifejezte örömét az egyházkerület felvirágzásáért és valóban nagyon sajnálta, hogy nem lehet jelen.⁶⁵

Hegedűs Sándor országgyűlési képviselő ismét Tisza Kálmánt köszöntötte. „Mint Tisza Kálmán közkatonája emelem poharamat reá, kiről már azt hirdették, hogy lejárt a pályáját, befejezte pályáját; pedig ő semmiféle téren nem fejezte be pályáját. Alig hogy visszavonult a politikai és kormányvezérségtől és belépett a sorba, látta mindenki, hogy egy jó fővel nagyobb mindnyájunknál. Azt hitték, hogy erőtelen, és íme látják, hogy oly fiatal erővel dolgozik egyházi téren, mint-ha pályáját most kezdené. Támadták, 15 évet átélt a magyar miniszterelnöki széken; ezeket az éveket duplán kell számítani: Kriegerjahren,⁶⁶ és most erősebb, mint valaha. Azt hitték mérges fegyverekkel gyökereit irtják és látjuk, hogy mind mélyebben hatja át a nemzet minden rétegét. Mert mikor a magyar állam és egyház consolidatióján dolgozik, szavára, tetteire, nevére minden igaz magyar ember szíve egyet-egyedobban”.⁶⁷

Az ünnepség végén a kollégium dísztermében leleplezték Tisza Kálmán kését, Thury Gyula fiatal festő alkotását, amelyen az ünnepelt díszmagyarban, a Szent István rend szalagjával díszítve látható.⁶⁸

Tisza Kálmán életében ez az ünnepség volt az utolsó kiemelt esemény, amikor a közfigyelem rá irányult. Még tíz évet élt, 1902 márciusában hunyt el a 72. életévében. 1901-ig országgyűlési képviselő volt, jó ideig a képviselőházba is eljárt, utolsó 12 éve alatt 30-szor emelkedett szólásra, de ahogy Mikszáth – aki szerint a népszerűség mértéke a félkaréj, vagyis, hogy kit hányan vesznek körbe, amikor belép a képviselői klubba – megfogalmazta „Egy napon aztán eltűnt Tisza félkaréja. Hatalma összeroppant. – Miért? Hogyan? Megfoghatatlan.”⁶⁹

Mára bizony a hazai nyilvánosságot alig valami emlékezteti rá. A Hajdú-Bihar megyei Komádi református templomán – ahol konfirmált – 2014 óta emléktáblája van bronz portréjával (alkotója Kurucz Imre). A Békés megyében működő szakképző iskola-csoport 2017-ig viselte nevét, akkor az új fenntartó, a Gál Ferenc Egyetem elhagyta az addigi Tisza Kálmán nevet. Baktalórántházán a

⁶⁴ *Uo.*, 83.

⁶⁵ *Uo.* 88–89.

⁶⁶ Utalás a háborús évekre, amelyeket a katonák nyugdíjánál duplán kellett számítani.

⁶⁷ *Emlékkönyv*, 89–90.

⁶⁸ *Uo.* 95. – A kép az *Emlékkönyv*ben is látható, sajnos csak fekete-fehér nyomatban.

⁶⁹ Kozári: *Tisza Kálmán* i.m. 322.

2019-ben épült tanuszodát róla nevezték el, mert Nyírbaktán kötött házasságot. Csak Pápán van – 2020 óta – utca elnevezve róla.⁷⁰ Köztéri szobra ma már nincs.⁷¹

Tisza Kálmán temetése Geszten 1902. március 26-án.⁷²

Tisza Kálmán egykori szobra Berettyóújfaluban (1928–1942)

⁷⁰ Budapesten 1902-ben az Új vásárteret Tisza Kálmánról nevezték el. A tér 1946–2011 között Köztársaság tér volt, jelenleg II. János Pál pápa tér.

⁷¹ 1913-ban Nagyváradon pályázatot irtak ki Tisza Kálmán emlékszoborra. Szentgyörgyi István nyertes tervét az I. világháború miatt ott nem valósították meg, majd csak 1928-ban Berettyóújfaluban. 1942-ben a második bécsi döntés után a szoborcsoportot átvitték Nagyváradra, de ott 1945-ben eltávolították talapzatáról és beolvasztották. A talapzat még sok évig ott állt, rajta Tisza Kálmán névvel. [Tisza Kálmán-szobor – Köztérkép \(kozterkep.hu\)](https://kozterkep.hu). Zala György készítette kis gipsz fejszobrát a Nemzeti Galéria raktára őrzi. <https://mng.hu/mutargyak/tisza-kalman/>

⁷² [Tisza Kálmán temetése \[Digitális Képtár - DKA-066123\] \(oszk.hu\)](https://oszk.hu)

Debrecenben a Piac utca 18. szám alatti tekintélyes bérházat, amibe a II. világháború után a MÁV Igazgatóság költözött, a köznyelv régebben Tisza palotának nevezte, de ez az elnevezés ma legfeljebb a város útikönyveiben található. Még kevesebben tudják, hogy a Povolny Ferenc tervei szerint, az 1820–1830-as években klasszicizáló modern stílusban épült egyemeletes épületet Tisza Kálmán miniszterelnök neje 1880-ban kétemeletesre építtette át eklektikus stílusban. Ekkor kapta a köznyelvben a Tisza-palota nevet. Homlokzatán azonban sem a Degenfeld, sem a Tisza családra nem utal semmi, az egyetlen emléktábla azt hirdeti, hogy az épület néhány évtizedig a városi zenedének adott helyet.

Tisza Kálmán 1884-ben a Vajdaságban, Újvidék mellett magyar családok leteleptetésével a Budiszava nevű erdőség mellett új községet alapított, ami a lakosság kérésére *Tizsakálmánfalva* nevet kapta. Ez 1920-ban Budiszavára változott, de a vajdasági magyarság összefogásának eredményeként 2015-ben visszakapta eredeti nevét. A faluban arcképes emléktábla örökíti meg az alapító érdemeit.⁷³

Talán kimondhatjuk, hogy emlékezetünkben Tisza Kálmán méltatlanul szorult háttérbe.

⁷³ <http://www.magyarosszefogas.rs/eredmenyeink/anyanyelvunket-szeretni-kell-budiszava-ismet-tizsakalmanfalva-lett>

Gróf Degenfeld-Schonburg József (1847–1927) élete és munkássága

Kálmán Attila

történész, Marosvásárhely

A Degenfeldek azon főnemesi családok közé tartoznak, amelyek szerepét a történetírás a magyar történelemben mindig számon tartotta, de a családtörténeti írások, vagy a családtagok részletesebb életrajzai még váratnak magukra. Az egyetlen családtörténeti munka Könyves Tóth Kálmán tollából került ki a 19. század végén, de ez is főleg a német családtagokra, illetve gróf Degenfeld Imre tevékenységére koncentrált.¹ A közben eltelt több mint száz évben a család egyes tagjairól jelentek meg cikkek, tanulmányok, sőt egyesek a család tagjai közül is megírták visszaemlékezéseiket.² Degenfeld Józsefről azonban kevés, túl kevés írás született. Nevét említik a debreceni református intézmények kapcsán, életének egyes szakaszairól jelentek meg tanulmányok, amelyek főleg a Debreceni Egyetem alapításához kapcsolódnak, életrajzával azonban még adós a történész közösség.³

A jelenlegi tanulmány célja felvázolni Degenfeld József életének legfontosabb szakaszait, életének sokszínűségét, szerteágazó tevékenységét, személyiségének a komplexitását.

Mint ahogy nevük is jelzi, a Degenfeldek nem magyar eredetűek. Az első ismert Degenfeld, Ulrich, 1270-ben, illetve 1290-ben jelenik meg írott forrásokban. Ősi fészükük Degenfeld vára volt (régebben Tegenvelt).⁴ A család tagjai közül I. Cristoph Martin 1625-ben bárói rangot nyert,⁵ unokája, II. Cristoph Martin pedig 1716-ban birodalmi gróf lett. 1717-ben II. Cristoph Martin feleségül vette Schomberg és Leinster második hercegének leányát, Máriát. Leszármaz-

---

¹ Könyves Tóth Kálmán: *A gróf Degenfeld család története*, Debrecen, 1893.

² gróf Degenfeld-Schonburg Sándor: *Elmélkedések*, Kolozsvár, 2008; Oláh-Gál Elvira: „Van egy életvitem Németségben, és van egy másik életem itt, Erdélyben”, interjú gróf Degenfeld-Schonburg Istvánnal. In *Székelgyűjtés*, 2015/2

³ Bazsa György: *A működő Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem és Tisza István*; „Az egyetem létesítésének legjobb munkása” egy gyászjelentés margójára. In *Gerundium*, 2021/3–4; Bazsa György, *Lesz-e Egyetem az Universitasból?* In Debreceni Szemle, 1993/1

⁴ Ma Schwäbisch Gmünd része, Baden-Württemberg, Németország.

⁵ A nemesi diploma a bárói rang megújítását említi, testvére Cristoph Wolf, és unokatestvére Cristoph Jacob is rangemelésben részesült.

zottaik a Degenfeld-Schonburg nevet használták.⁶ Az ő unokájuk volt az 1766-ban született Maximilian (Miksa), az első a család tagjai közül, aki kapcsolatba került az erdélyi arisztokráciával. Ő 1800-ban feleségül vette gr. Teleki Annát (Bächle, 2005).

Miksa birtokközpontja a Szatmár vármegyei Erdőszáda⁷ lett, amely vásárlás útján került a család tulajdonába. Korai halála (1816) után a gyermekek nevelését Teleki Anna vette át. A gyermekek mellé magyar anyanyelvű, református vallású tanítókat fogadott. Ez azt jelentette, hogy a következő generáció már aktív szerepet vállalt az erdélyi politikai életben, az 1848–49-es forradalomban, illetve a magyar református egyházban. Miksa és Teleki Anna fiai közül, Pál örökölte az erdőszádai birtokot.⁸ Imre katonai pályára lépett, de Bekk Paulinával kötött házasságának köszönhetően Tégláson és Nyírbaktán szerzett birtokokat, és feladta a katonai karriert. 1848–49-ben Szabolcs vármegye főispánja volt, 1860 és 1883 között a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokaként tevékenykedett. Öt gyermekük – Gusztáv, Anna (Odescalchy Gyuláné), Ilona, Berta, Emma – közül Ilona Tisza Kálmán felesége lett, Bertát, Podmaniczky Gézőt, az első magyar amatőr csillagásznőként tartják számon. Egyik unokájuk, Pál, 1930-tól a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka volt.

Miksa és Teleki Anna legidősebb fia Ottó volt. Gróf Teleki Augusztával kötött házasságának köszönhetően Szirákon lett birtokos. Ebből a házasságból két fiú született, Lajos 1843-ban és József 1847. december 21-én. Mindketten Kolozsváron születtek, ahol édesapjuk guberniumi tanácsos volt. Édesapjuk 1849-es halála után édesanyjuk és mostohaapjuk, Bozó Pál, vették kézbe neveltetésüket.

Lajos a sziráki birtokot vitte tovább, Nógrád vármegye főispánja volt, az ő fia, Kristóf Kutyfalva⁹ birtokosaként Erdélyben telepedett le, így Erdélyben a huszadik század elején két ága is létezett a Degenfeldeknek.

Degenfeld József neveltetéséről keveset tudunk. Testvére Lajos és melléje fogadták magántanítónak 1864–1867 között Edvi Illés Károlyt,¹⁰ akinek feladata volt bevezetni a két testvért a jogtudományokba (Szinyei, 1893; Angyal, 1929). Elsősorban Lajos nevelőjeként ismerjük Dalmady Győzöt (Pester Lloyd, 1916),¹¹ de elképzelhető, hogy Józsefet is tanította. 1862-ből tudjuk, amikor mindössze 15 éves, hogy 5 forintot adományozott a tervezett abonyi református

⁶ Az Erdélybe, Magyarországra, került családtagok kezdték különböző alakban használni a családnevet: Schomberg, Schomburg.

⁷ Ma Ardusat, Máramaros megye, Románia.

⁸ Leszármazottai a második világháború végéig laktak itt. A Degenfeld Miksa által épített kastélyt az 1940-es évek második felében lebontották.

⁹ Ma Cuci, Maros megye, Románia.

¹⁰ Edvi Illés Károly (1842–1919), később ügyész, ügyvéd, jogi író.

¹¹ Dalmady Győző (1836–1916), jogász, árvaszéki elnök, költő.

leányiskola alapítására, az alapítók között ott találjuk testvérét, Lajost, édesanyját, Teleki Augusztát és mostohaapját Bozó Pált is, tehát nyilván nem egyéni, hanem családi adományról volt szó (Politikai Ujdonságok, 1862). Ez volt az első azokból az adományokból, amelyek később meghatározzák Degenfeld József egyház- és kultúrapártoló tevékenységét.

Tanulmányai befejezése után Nógrád vármegye tiszteletbeli aljegyzője lett (Vasárnapi Újság, 1870), majd 1867-tel kezdődően, négy évig a Földművelésügyi Minisztériumban fogalmazó (A magyar országgyűlés, 1906). A család református egyházzal való szoros kapcsolatának köszönhető, hogy 1870-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület világi aljegyzője lett (Új Barázda, 1927).¹²

gróf Degenfeld-Schonburg József. Vasárnapi Újság, 1896/50, 837

¹² A családi birtokok legtöbbje ennek az egyházkerületnek a területén volt (pl. Szirák).

Politikai karrierje párhuzamosan haladt a református egyházban betöltött pozíciójával. 1876-ban már a tiszántúli kerület tanácsbírája (Új Barázda, 1927), a következő periódusban pedig az Alsószabolcs–Hajdúvidéki egyházmegye gondnoka egészen 1896-ig (Sárospataki Lapok, 1896).

A Földművelésügyi Minisztériumban betöltött pozíció után, 1872-ben királyi meghívót kapott a Főrendiházba, ez 1878-ban megismétlődött, de egyik esetben sem foglalta el a helyét. Ahogy ezt már említettük, 1883-ban kinevezték Hajdú vármegye és Debrecen város főispánjává. Így főispánként kapott királyi meghívót a Főrendiházba, amelynek munkálataiban 1884–1887 között részt is vett. Az 1885-ös reformot követően – 1887-tel kezdődően –, pedig már nem főispánként, hanem örökös jogon lett tagja a Főrendiháznak, aminek a Tiszántúli Egyházkerület főgondnokaként is tagja lehetett, és így tevékenykedett is 1918-ig. 1920 után, halála előtt pár hónappal, főgondnokként tagja lett az újonnan létrehozott Felsőháznak. 1909-ben indult az országgyűlési választásokon Debrecen harmadik választókerületében pártonkívüliként, azonban alulmaradt a Függetlenségi Párti jelölttel, Csanak Jánossal szemben (Pesti Napló, 1909).

Politikai karrierjének azonban legfontosabb állomása főispáni kinevezése volt. 1883-ban nevezték ki Hajdú vármegye és Debrecen város főispánjává. Ahogy ezt már említettük. Főispánságának az elemzése nem ennek a tanulmánynak a tárgya, de érdemes megemlíteni, hogy főispánságának egyik kiemelkedő eseménye volt Ferenc József látogatása Debrecenben 1890 szeptemberében (Budapesti Hírlap, 1890), illetve részvétele az 1896. június 8-án, a budapesti milleniumi ünnepségek alkalmával szervezett hódoló díszmenetben, ahol Simonffy Imre polgármesterrel együtt képviselte Debrecen városát (Bartus, 1996).

Visszatérve a református egyház keretein belül viselt funkcióira, a Tiszántúli Egyházkerület képviselőjében kezd meg 1884-ben működését a Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjében. Ettől kezdve, 1927-ben bekövetkezett haláláig tagja volt a konventnek. Az évek folyamán több bizottságban tevékenykedett tagként vagy bizottsági elnökként: a közjogi, misszióügyi, zsinatelőkészítő, tőkesegélyosztó, gyámintézet ügyében kiküldött, a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyekre kiküldött, lelkesz nyugdíj és gyámintézeti, káplántartási díjak megállapítására kiküldött, a zsinat központi épületének tervezésére kiküldött, az Egyesült Államok református egyházával való állandó összeköttetés és az egyetemes presbiteri szövetségbe való belépés tárgyában kiküldött bizottságokban, illetve az egyházalkotmányi, diakóniaügyi albizottságokban. Tagja volt a rendes fegyelmi bíróságnak és a rendkívüli bíróságnak is (A Magyarországi Ref. Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyvei 1884-1904).

A konvent tervezte, hogy az 1904-es liverpooli presbiteri gyűlésen a magyar református egyház egyik képviselője Degenfeld József legyen, de végül nem jutott el oda. (A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje, 1904).

Az 1904-es év más szempontból is kiemelkedő volt életében. A konvent az év márciusában az Amerikai Egyesült Államokba küldte azzal a feladattal, hogy lépjen kapcsolatba a Reformed Church és a Presbyterian Church tagjaival egy jövőbeni, a Magyar Református Egyház vezetősége alá való kerülés céljából. Amerikai tartózkodása végén egy jelentést készített, amely részletesen bemutatja a két egyházhoz tartozó amerikai magyarok helyzetét. 1904 őszén újra az Egyesült Államokba utazott (Tarján, 1982).

Báró Bánffy Dezső 1911-ben bekövetkezett halála után Degenfeld József lett a konvent világi elnöke. Székfoglalására 1912-ben került sor. Beszédében aggodalmának adott hangot, hogy talán nem fog feladatának teljesen megfelelni, *„mert elődeiként az elnöki székben mindenkor oly kiváló férfiak ültek, akik nemcsak az egyházi, de egyszersmind a hazai közélet terén is elsőrendű és intéző szerepet vittek... a maga részéről ígerte, hogy igyekezni fog a reá háruló nehéz és súlyos kötelezettségeknek eleget tenni”* (Pesti Hírlap, 1912). Elnöki tiszteit haláláig töltötte be.

Az 1922-es zsinat megnyitóján – többek között –, az ugyanabban az évben elhunyt IV. Károly emlékének adózott, májusban az egyházkerület gyűlésén is a király emlékét és annak 1918-as debreceni látogatását idézte fel (ebben talán legitimista szimpátiákat sejtethetünk): *„A mi jó királyunk emlékének szenteljünk egy kegyeletes lapot a mi jegyzőkönyvünkben”* – mondta (Egyetértés, 1922).

Munkásságának kiemelkedő része azonban saját egyházkerületében érhető tetten, amelynek 1896 óta főgondoka volt (Sárospataki Lapok, 1896). Itt is minden bizonnyal azon tevékenysége emelkedik ki, amelynek végeredménye a Debreceni Egyetem megalapítása lett. 1892-ben a református országos zsinaton Tóth Sámuel debreceni teológiai professzorral együtt indítványozta, hogy Debrecenben bölcsészeti fakultás felállítására kell törekedni. Ezt a zsinat el is fogadta (Kocsis, 1988). Az egyházkerület egyetemi bizottságának vezetőjeként történt kezdeményezésére a bizottság 1905 tavaszán olyan tervezetet nyújtott be az egyházkerületi közgyűlésnek, amelyben javasolta, hogy a bölcsészeti tanszékek felállítását a rendelkezésre álló erővel kezdjék el (A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje, 1905). 1906-ban a bölcsészeti fakultás és tanárképző intézet létrehozására kiküldött bizottság elnöke volt (A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje, 1907). 1907-ben létre is jött a debreceni Református Kollégium bölcsészeti fakultása, az ő hathatós segítségével (Vaskó, 1989).

A Tiszántúli Református Egyházkerület 1911. novemberi gyűlésén, azóta híressé vált megnyitó beszédében többek között a következőket nyilatkozta az egyetemalapítással kapcsolatosan: *„Főiskolánk nagy átalakulás előtt áll és igen nagy felelősséget vállalnak mindazok, akik ebben az átalakulásban részt vesznek. Tudom, hogy a felelősség nagy része az én vállaimon van. Tudom, hogy az oktatás nagy részét át kell adni az államnak és igen nehéz a felelősséget ezért vállal-*

ni... az átalakulással tanügyünk és lelkészoktatásunk nivóját emeljük és tartotunk kezünkben anyagi eszközöket, amelyekkel az államnak átadandó jogi és bölcsészeti fakultást kárpótoljuk” (Pesti Hírlap, 1911).

Az egyetem alapítása körüli szerepét 1917-ben és 1924-ben a hittudományok, illetve a jogi és államtudományok díszdoktora címmel ismerték el (A Debreceni Egyetem díszdoktorai; Sáropataki Értesítő, 1925).

Degenfeld Józsefnek meghatározó szerepe volt a debreceni református főgimnázium új épületének a felépítésében is. 1911-ben, mint főgondnok nyújtotta be az akkori vallás és közoktatásügyi miniszternek, gróf Zichy Jánosnak a kérelmet, amelyben államsegélyt kért az új gimnáziumi internátus építésére (Debreceni Ref. Főgimn. Értesítője, 1912). Ez a terv végül átalakult, és egy új főgimnáziumi épület mellett döntöttek. 1914 júniusában az épület felavatásán elmondott beszédében, azt emelte ki, hogy az egyházkerületnek, *„mindenkor egyik legelső gondja volt debreceni főiskolája, igyekezete mindenkor odairányult, hogy ezen főiskola, annak minden része, minden egyes tanszaka, sokszor a legnagyobb anyagi áldozatok árán is, a fejlődő kor színvonalán tartassék fent*” (Debreceni Ref. Főgimn. Értesítője, 1914).

A trianoni béke Degenfeld számára személyes tragédiát is jelentett, hiszen a családtagok egy része Romániában maradt, illetve a család ősi birtokai Romániához kerültek, saját birtokainak nagy részét is beleértve.¹³ Ugyanakkor az egyházkerület hagyományos erdélyi kapcsolatai is megszenvedték az új helyzetet. Ezekre reflektált az 1920-as egyházkerületi gyűlésen: *„a sok baj közül Erdély viszonya, Erdélynek az anyaországtól való elszakadása az, melybe egyetlen magyar ember, egyetlen református ember sem tud sohasem belenyugodni. Minket történelmi kötelek fűztek Erdélyhez, ezek a kötelek elszakíthatatlanok*” (Egyetértés, 1920).

1921-ben ünnepelték főgondokságának 25 éves évfordulóját, Degenfeld József szerényen állapította meg: *„nagy érdemeim nincsenek, csupán annyi – ha érdemnek tudható be – hogy kötelességemnek minden időben változatlan akarattal és hűséggel igyekeztem megfelelni. Olyan család utódja vagyok, amelynek körében szent hagyományként szállott apáról fiúra a magyar református egyházhoz való ragaszkodás*” (Egyetértés, 1921).

Szinte lehetetlen felsorolni azokat az egyházi intézményeket, egyesületeket, amelyeknek az alapításában és működésében szerepet vállalt: 1890-ben a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság egyik alapítója (Protestáns Szemle, 1893), tagja volt az egyházkerületi tanügyi bizottságnak, egyházkerületi főgondnokká való választása után haláláig a debreceni Református Főgimnázium vezetőségi (igazgatósági) tanácsának egyik elnöke (Debreceni Ref. Főgimn. Értesítője,

---

¹³ Ősi birtokainak központja Csomaköz (Szatmár megye, ma Ciumești, Románia) volt, ahol a család kastélya állt.

1914), szerepet vállalt az 1904-ben alapított Julián Egyesület debreceni bizottságában annak elnökeként (Magyarország tiszti cím- és névtára, 1914, 1916).

gróf Degenfeld József csomaközi kastélya, Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye, 1908, 55

1925-ben Baltazár Dezső püspökkel együtt alapítják a debreceni Református Tanárképző internátust (Balassa, 1996). Nem mulasztotta el, hogy jelen legyen tanári beiktatásokon, évnyitó ünnepségeken, óralátogatásokon, nagyon sok templomszentelésen találkozik nevével. 1886-ban jelen van a debreceni Czegléd utcai református templom alapkövetésénél (Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1886), 1902-ben a temesvári egyházközség avatásán (Heti Új Szó, 2002), vagy 1914-ben a szentesi felsőparti templom szentelésén (Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1914).

Főgondnokként, konventi elnökként (tagként) nagyon sokat utazott, több protokolláris eseményen vett részt. A teljesség igénye nélkül a következőket említjük meg: 1886-ban jelen van Könyves Tóth Kálmán ünneplésén (Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1886), 1904-ben részt vesz a Deák Ferenc emléktábla avatóján Budapesten az Angol Királynő szállóban (Az Ujság, 1904),¹⁴ 1900-ban részt vesz a debreceni Református Kollégium Vörösmarty Mihály emlékére szervezett ünnepségén (Vasárnapi Újság, 1900), 1911 szeptemberében, a konvent képviselőjeként vesz részt a Presbiteri Világszövetség budapesti nagygyűlésén, a magyarok részéről a nagygyűlés egyik elnöke lett, majd angol nyelven üdvözölte a jelenlevőket (Az Ujság, 1911). Ő képviselte a konventet Pápan Németh István dunántúli püspök beiktatásán 1914-ben (Protestáns Egyházi és Isko-

¹⁴ A Degenfeld család több tagja, beleértve Degenfeld Józsefet is, lakott az Angol királynő szállóban ha Budapesten tartózkodtak.

la Lapok, 1914), ugyancsak 1914-ben Antal Gábor dunántúli püspök halála után, mint a konvent világi elnöke egy hétig látogatta a szlavóniai közösségeket (Protestáns egyházi és iskolai Lapok, 1914; Az Est, 1914). Többször képviselte a magyar református egyházat külföldön: a magyar delegáció vezetője volt a genfi Kálvin ünnepségen 1909-ben (Sepsiszentgyörgyi Székely–Mikó Kollégium Értesítője, 1910).

Főispáni funkciójából való távozása után nem maradt távol a város életében fontos eseményektől, ott találjuk 1906-ban a Bocskai szoborbizottság tagjai között (Tárczyné Mátyi, 2006), 1914-ben pedig a Kossuth szobor leleplezésén vett részt (Pesti Napló Képes Melléklet, 1932).

gróf Degenfeld József a Kossuth szobor avatásán, Debrecen, 1914,
Pesti Napló Képes Melléklete, 1932. augusztus 14, 4

Külön kell szólnunk segítőkészségéről, adományairól. A Degenfeldek és Telekiesek hagyományos nagyúri bőkezűsége egyesült személyében. A már említett 1862-es első ismert adománya után ezek megsokszorozódnak: egyesületek, iskolák élvezik nagylelkűségét, az 1890-es évekkel kezdődően pénzbeli adományai-ból elsősorban a debreceni református tanintézményeknek jut. 1874-ben a Pesti Országos Protestáns Árvaháznak adományoz (Protestáns egyházi és iskolai lapok, 1874), 1886-ban az esztergomi Református Segély Egyletnek (Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 11/1886). 1893-ban 6000 forintnyi összeget juttat a debreceni főiskola fejlesztésére (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1893). Az Országos Református Lelkészegyesület 1911. május 16-i gyűlésén felkarolta a kálvineumok (fiú- és leányinternátusok) alapítását, amihez az egyházkerület részéről 45–50 000 korona támogatást javasolt (Dráviczki, 1995). Az 1913–14-

es évben adományoz a debreceni Református Kollégium Leánygimnáziumának (A Debreceni Ref. Felsőbb Leányiskola, 1914), 1921-ben a debreceni kollégium részére szervezett gyűjtési akció egyik kiemelkedő résztvevője 20 000 koronás adományával (Dunántúli Protestáns Lap, 1921). Érdekes, hogy ott találjuk a nevét a debreceni Kegyes tanítórendi Szent József katolikus gimnázium, zászlószentelésére adományozók között is, 1907-ben (Kegyes tanítórendi Szent József..., 1907).

Degenfeld József szerepet vállalt két kiemelkedő kulturális szervezet létrejöttében. Alapításától, 1883-tól kezdődően pártoló tagja volt a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaságnak, és az is maradt hosszú ideig (Turul, 1883, 1896–1909). Ugyanakkor elévülhetetlen érdemei vannak az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) debreceni és Hajdú vármegyei választmányának a megalapításában. Ennek érdekében 1888. december 17-ére értekezletet hívott össze. Az alakuló gyűlésre 1890. január 19-én került sor Debrecenben. Az alakuló ülésen ő és felesége is részt vett. Lengyel Imre indítványára Degenfeldet elnöknek választották. Felesége közfelkiáltással többed magával bekerült a választmányba. Degenfeld József elnöke maradt a debreceni választmánynak 1907-ig (EMKE közgyűlés, 1889–1890; Sándor, 1910).

A vallások közötti együttműködés híveként a konvent által a két protestáns egyház közötti együttműködés céljára létrehozott bizottság tagjaként tevékenykedett. Ugyanakkor alapítói közé sorolhatjuk az 1908-ban létrejött Országos Valláseggyenlőségi Szövetségnek, amelynek első elnöke lett (Evangelische Kirchen Zeitung, 1908). A szövetség a következőképpen fogalmazta meg céljait: *„Öntudatra ébreszteni s a társadalmi munka terén egyesíteni édes magyar hazánkban, felekezeti különbség nélkül, mindazon egyének és testületek munkáját, akik a felvilágosodás terjesztése, a nemzet és a nép anyagi, szellemi és erkölcsi jólétének emelése, a józan vallásosság ápolása érdekében, az országos törvényekben kimondott és biztosított teljes lelkiismereti szabadság és a vallásfelekezetek között való tökéletes jogegyenlőség és viszonyosság magasztos elvei alapján s azok megvalósítása végett. hasonló gondolkodású honfitársaikkal közreműkölni hajlandók...”* A szövetség *„Nem tekint senkinek fájára, nyelvére, társadalmi állására és vallására; tagja lehet tehát annak, felekezeti, társadalmi osztálykülönbség nélkül minden olyan nagykorú állampolgár, férfi és nő és minden olyan testület, a ki és a mely a Szövetség kitűzött céljait szolgálni kívánja”* (Keresztény Magvető, 1908).

Degenfeld József élete során több ipari vállalkozás, pénzügyi intézet vezetőségében vállalt funkciót. Közvetlenül az első világháború előtt és alatt a Debreceni Termény Áruraktár, a Debreceni Trágyagyár RT, a Debreceni Góztéglagyár RT, az Egészségügyi Műszaki Vállalat, a Debreceni Építő RT, a Debreceni Fémárúgyár igazgatósági elnöke, illetve a Magyar Földhitelintézet felügyelő bizottságának tagja (Magyarország tiszti cím- és névtára 1912–1915; Magyar

Pénzügyi Compass, 1915). 1920-ban még a Fabank RT igazgatósági tagja is volt (Pesti Napló, 1920).

Élete során több elismerésben, kitüntetésben részesült. 1893-ban megkapta a Szent István rend kiskeresztjét (Gödölle–Pallos, 2014), 1901-ben a Ferenc József rend középkeresztjét csillag díszítménnyel (Magyarország tiszti cím- és névtára, 1913; Belügyi Közlöny, 1901) kitüntetést, majd 1916-ban IV. Károly koronázása alkalmából a Ferenc József rend nagykeresztjét is (Délmagyarország, 1916). Végül röviddel halála előtt, 1926-ban, a Magyar Érdemkereszt I. osztályával tüntették ki (Magyar Országgyűlési Almanach, 1927–1932).

Degenfeld József, 1870. május 17-én, Losoncon vette feleségül Szilassy Irmát, akivel ennek 1892-ben bekövetkezett haláláig élt együtt. A házasságból három gyerek született. A legidősebb Ottó, Szirákon született 1872-ben. Felesége Jankovich Marianne volt, akivel 1895-ben keltek egybe. József leányai Anna, aki 1875-ben született Budapesten, és aki 1898-ban házasságot kötött László Elemér sorhajó hadnaggyal. A második leány, Augusztá, 1876-ban született Budapesten és 1898-ban kötött házasságot Strada Gyulával (Gudenus, 1990).

Degenfeld József egészsége 1926-ban kezdett romlani. 1927-ben jól sikerült műtéten esett át Budapesten a Pajor-intézetben. Később azonban állapota rosszabbodott. Utolsó napjairól a következőképpen számol be Az Est című lap: *„Azt ajánlották neki, hogy a debreceni egyetem belgyógyászati klinikáján kezeltesse magát. A múlt héten azután a gróf lázas állapotban be is került a klinikára, ahol dr. Kenézy Gyula és dr. Csiki József profeszorok kezelték. Tegnapelőtt betegségét komplikálta a fellépett tüdőgyulladás, amellyel meggyengült szervezete már nem tudott megbirkózni. Tegnap dél felé állapota egyre rosszabbodott és délután már nem is válaszolt a hozzáintézett kérdésekre. A nagybeteg mellett állandóan ott tartózkodott fia, gróf Degenfeld Ottó és egyik leánya, László Elemér korvettkapitány özvegye¹⁵. A beteg tegnap este (július 12. megj.) csendesen elhunyt (Az Est, 1927).*

Az elhunytat Debrecen városa és a református intézmények saját halottjuknak tekintették. Ravatala a Református Kollégiumban és a Nagytemplomban volt felállítva. Temetésére 1927. július 17-én került sor. Az állam a legmagasabb szinten képviseltette magát, Horthy Miklós is jelen volt. Az előimát Soltész Elemér tábori püspök mondta: *„Jó kedvében adta Isten Degenfeld Józsefet a hazának, a nemzetnek, az egyháznak. A mi egyéb felekezeti felebarátaink irigykedtek ránk Degenfeld József miatt.”*

Zárásként álljanak itt Ravasz László dunamelléki püspök szavai temetési prédikációjából: *„...attól kezdve, hogy reformáció van a világon, Degenfeld József családja protestáns volt, szemben állott császárokkal és fejedelmekkel, lett*

---

¹⁵ A név téves, mert Degenfeld-Schomburg Anna, László Elemérné 1925. március 12-én meghalt. Feltehetően lánya, Augusztá (özv. Sztrada Gyuláné) ápolta.

üldözött vad, de várának ólomkarikás ablakain át öreg Bibliákra szűrődött a fény és a hallgató boltok között ősi zsoltárok zengettek... [Degenfeld Józsefet] Nem a siker, nem a győzelem, nem a nyereség vezette, hanem, hogy elvégezzen egy küldetést. Távozó alakjára ráhinthetjük köszöntésünk rózsaleveleit, ő vissza sem néz, a megtett kötelesség zord, de kiengesztelő fenségével tűnik el egyre növekvő alakja az örökkévalóság kárpitjai mögött” (Pesti Napló, 1927).

Bibliográfia

Korabeli sajtótermékek és kiadványok:

- A Debreceni református Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium s a vele kapcsolatos Internátus és Elemi Leányiskola értesítője az 1913-14-ik iskolai évről, 1914.*
- A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője, 1900-1901 iskolai évről, Debrecen, é.n.*
- A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője, 1911-1912 iskolai évről, Debrecen, 1912.*
- A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője, 1913-1914 iskolai évről, Debrecen, 1914.*
- A Debreceni Református Gimnázium értesítője, 1927-1928 iskolai évről, Debrecen, 1928.*
- A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1904. június 6-9 napján tartott ülésének Jegyzőkönyve, Debrecen, 1904.*
- A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1905. november 7-10. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve, Debrecen, 1905.*
- A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1907. ápril. 9-13. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve, Debrecen, 1907.*
- A magyar országgyűlés. A főrendiház és a képviselőház tagjainak életrajzi adatai. Budapest, 1906.*
- Angyal Pál: Edvi Illés Károly L. tag emlékezete, Budapest, 1929.*
- Az Est, 1927/157*
- A Sárospataki Ref. Főiskola Theol. Akadémiai és Főgimnáziumi értesítője az 1924-25-ik iskolai évről, Sárospatak, 1925.*
- A sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó-Kollégium Ötvenegyedik évi Értesítője 1909-1910, 1910.*
- Az Est, 1914/100*
- Az Ujság, 1904 /158*
- Az Ujság, 1911/ 224*
- Belügyi Közlöny, 1901/ 23*
- Budapesti Hírlap, 1890/252*
- Délmagyarország, 1916/306*

- Dunántúli Protestáns Lap* 1921/38
Egyetértés, 1920/141
Egyetértés, 1921/266
Egyetértés, 1922/151
Egyetértés, 1922/112
Evangelische Kirchen Zeitung, 1908/22.
Heti Új Szó, 2002./24
*Kegyes tanítórendi Szent József katolikus gimnázium értesítője 1906-1907 tan-
évről*, Debrecen, 1907.
Keresztény Magvető, 1908/6
Kormos Alfréd (szerk.): *Magyar Pénzügyi Compass* 2. kötet, 1914-1915, Buda-
pest, 1915.
Magyar Országgyűlési Almanach 1927–1932. évre (Dr. Deák-féle), Budapest,
1927.
Magyarország tiszti cím- és névtára, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916.
Pákéi Sándor József: *Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése
1885-1910*, Kolozsvár, 1910.
Pester Lloyd, 1916/181.
Pesti Hírlap, 1911/278
Pesti Hírlap, 1912/99
Pesti Napló, 1909/24
Pesti Napló, 1920/164
Pesti Napló, 1927/160
Pesti Napló Képes Melléklet, 1932. 08.14.
Politikai Ujdonságok, 1862/8
Protestáns Egyházi és Iskolai lapok 1874/11
Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1886/11, 26, 47
Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1893-11-09
Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1914/14, 16, 18, 22
Protestáns Szemle, 1893/45
Sándor József: *Az EMKE 1889-1890 évi jelentése*, é.n.
Sándor József, *Visszapillantás az E.M.K.E. alakulása és fejlődése történetére*,
Kolozsvár, 1895.
Sárospataki Lapok, 1896/37
Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, 2. k. Budapest, 1893.
Turul, 1883, 1896–1909
Új Barázda, 1927/157
Vasárnapi Újság, 1870/22,
Vasárnapi Újság, 1900/50

Szakirodalom

- A Debreceni Egyetem díszdoktorai*, <https://unideb.hu/debreceni-egyetem-diszdoktorai>, letöltve 2022. június 5.
- Balassa Iván: *Néprajzi és nyelvjárási kutatások a Debreceni Református Kollégiumban*, Confessio, 1996/1, 89–93
- Bartus Sándor: *Debrecen és a millenium*, Debreceni Szemle, 1996/2, 246–253
- Bächle, Hans-Wolfgang: *Herren und Freiherren von Degenfeld, Marie Luise Raugräfin zu Pfalz, Grafen von Degenfeld-Schonburg*, Schwäbisch Gmünd, 2005.
- Dráviczki Sándor: *Adalékok a Kálvineum Nyíregyházi Református Tanítónőképző Intézet létesítésének és kirepülésének (1928–1938) történetéhez*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 1995/2, 183–191.
- Gödölle Mátyás, Pallos Lajos (szerk.), *Szent István lovagjai*, Budapest, 2014.
- Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, 1. kötet, Budapest, 1990.
- Kocsis Elemér (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, 1988.
- Tarján Gábor: *Egyezmény két világrész magyarjai között*, Confessio, 1982/3, 10–21.
- Tárczyné Mányi Sarolta: *A Bocskai-szabadságharc és a bécsi békekötés 300. évfordulójának ünnepségei a hajdúvárosokban*, Debreceni Szemle, 2006/3, 369–383
- Vaskó László: *A Debreceni Kollégium és Egyetem jubileumára*, Magyar Pedagógia 1989/1, 3–15.

„A citromszigettől” a „magyar szilikon-völgyig”: dzsentrifikáció a debreceni Nagysándor-telepen

Horog Máté

szociálpolitikus MA, nevelőszülői tanácsadó
Benita Nevelőszülői Hálózat, Debrecen

Bevezetés

Földünk lakói évezredek óta tömörülnek városokba. A településforma kialakulását, emberiségre gyakorolt hatását sok évszázada kutatják. Az utóbbi évszázadok nagymértékű változásainak eredményeként megszületett a modern urbanizáció fogalma. A vizsgálódások eredményei azt mutatják, hogy az urbanizációra jellemzőek a koncentrációs, a funkcionális és a fizikai változások.

A településeken belüli tagozódás, elkülönülés hagyományának és ezzel együtt vizsgálatának gyökerei is messzire nyúlnak vissza, gyakorlatilag az antikvitás óta tudunk a városrészek differenciálódásáról. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy ezt a középkorban gyakran jogi eszközökkel segítették elő, így létesítve például külön negyedet a zsidóknak – elsőként a világon a velencei Ghettot. Arra is találunk példát, hogy adott esetben a zsidók a város falain belül le sem telepedhettek – így volt ez a 19. század közepéig Debrecen vonatkozásában. Az elkülönülésnek más esetei is voltak: a külföldi kereskedők, illetve az azonos céhbe tartozó kézművesek is gyakran tömörültek egy utcába, városrészbe. Sok esetben ennek hagyományát a városok városnegyedeinek és utcáinak nevei mind a mai napig őrzik. Kassa városában például néhány évvel ezelőtt az Európai Kulturális Fővárosa pályázat keretében idegenforgalmi látványosságként „viszsaépítették” az egyik, egykori kézművesek utcáját. A hagyományos elnevezések őrzésére példa a debreceni Kandia¹ elnevezésű városrész is, amely negyedhez a görög kereskedők kapcsolódnak. Vagy a szintén városunkban található Pesti utca, amely nem irányt jelöl, hanem arra utal, hogy ezen a területen árulták évszázadokon keresztül a pesti kereskedők portékáikat. A modern urbanizáció jelenlegi szakaszában a fentiekhez hasonló elkülönülésről már nem beszélhetünk, de megfigyelhető a dzsentrifikáció jelensége, amely röviden egy-egy város belvárosi lakosságának kicserélődését fejezi ki, s igaz, csak közvetett módon, de

---

¹ Egykori krétai város, jelenlegi neve Iráklío.

mégis a társadalmi differenciálódás, elkülönülés irányába mozdítja a város lakosságának összetételét.

Hazánk második legnépesebb városa, Debrecen, a középkor óta regionális szerepkört betöltő település. A történelmi előzmények és az utóbbi években, ebbe az irányba megtett lépések (nemzetközi repülőtér, infrastrukturális fejlesztések, tudományos-kutatási központ funkció erősítése stb.) alapján is elmondható, hogy a város számára megvan annak az esélye, hogy Kelet-Magyarország és ezzel együtt a Kárpátok-Eurorégió egyik fővárosa legyen (Süli-Zakar 1997). Nagyon sokrétű társadalmi, gazdasági átalakulás az alapja – és egyben lesz majd eredménye – ennek a fejlődésnek. A változások hatással vannak a város régi, klasszikus ipari negyedeire is, így jelen dolgozatunk fő vizsgálati tárgyára, a Nagysándor-telepre². Ebben a klasszikus, munkások lakta negyedben, illetve szűk környezetében az utóbbi 30 évben jelentős változások mentek végbe. Először megszűnt az utolsó téglagyár, majd a terület fokozatosan felértékelődött. A telepen új házak épültek, a szomszédságában új lakóparkok „nőttek ki a földből”, új, a korábbiaknál sokkal magasabb szaktudást igénylő munkahelyek létesültek, és a lakosság kicserélődésének folyamata, ha nem is rohamosan, de fokozatosan elkezdődött. Pásti írja le azt a korábban hallott kijelentést – a tanulmány címében is ezért, és így szerepel –, miszerint *a Tóció-völgy hamarosan magyar Szilikon-völgyé³ fog válni...* (Pásti 2002. 6. o.).

Dolgozatunk első részében először a dzsentrifikáció fogalmának ismertetésével foglalkozunk, egyben konceptuális keretet vázolunk fel a dolgozat második felében olvasható kutatás eredményeinek alátámasztásához. A dzsentrifikáció folyamatának bemutatását hat vizsgálati szempont alapján végezzük: a fogalom tisztázása, az eredetének története, a folyamat mozgatórugói, a folyamatban érintett szereplők, a jelenség lefolyásának, „hullámainak” bemutatása és a dzsentrifikáció értékelése.

A dolgozat második részében az elvégzett vizsgálatok módszerének és eredményeinek bemutatása található. Elemzésünk során alapvetően egy fontos viszonyítási pontból, sajátos struktúra felől közelítjük meg a témát: a Nagysándor-telep és a dzsentrifikáció kapcsolata felől. Kérdés ugyanis, hogy érvényes-e a Nagysándor-telep esetében dzsentrifikációról beszélni? Lehet-e dzsentrifikációs folyamatot azonosítani ezen az egykori külvárosi munkásnegyedben? Amennyiben igen, milyen mozgatórugói vannak a folyamatnak? És végül, talán a legfontosabb kérdés, hogy milyen hatásai vannak a városrész lakosságára nézve?

---

² A városi közbeszédben gyakran „Citromsziget” néven illetik a városrészt, szinte minden esetben pejoratív értelemben. Jelen keretek között nincs lehetőség bővebben írni e név eredetéről, annyit viszont érdemes megjegyezni, hogy kialakulásának történetét számos elmélet, szóbeszéd övezi.

³ Az amerikai névadó völgy neve angolul Silicon Valley, innen a magyarosított Szilikon-völgy elnevezés, de a hivatalos magyar fordítás ma már inkább Szilícium-völgy.

Bízunk benne, hogy napjaink lokális szintű társadalmi átalakulásáról, egyfajta átmenetéről – amennyiben ez ténylegesen azonosítható és empirikusan alátámasztható lesz – sikerült hiteles pillanatfelvételt készítenünk.

1. *A dzsentrifikáció*

Szirmai Viktória (2019) a dzsentrifikáció folyamatát úgy definiálja, hogy az leginkább a nagyvárosok társadalmi befogadásának jelenségét fejezi ki. A kifejezésnek nincs magyar megfelelője, angolul gentrification, az angol gentry, azaz köznemes, nemes szóból származik, és a régi, belső városi negyedek átalakulását, fizikai rehabilitációját jelenti, ahol elsősorban munkás- vagy szegényebb rétegek laktak. Ezen részekben kicserélődik a lakosság – a korábbi lakók helyére új, magasabb társadalmi státuszú személyek, családok érkeznek. Napjainkban is folynak a dzsentrifikáció fogalmával, annak definiálásának nehézségeivel foglalkozó diskurzusok: mennyire kell tágan, illetve szűken értelmezni a fogalmat. Smith szerint (2013) a kései kapitalizmus városfejlődésének rendszerspecifikus sajátossága a dzsentrifikáció, és a tágabb keretét képező, úgynevezett újrafejlődési folyamat. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a dzsentrifikáció még sohasem fordult volna elő, csupán azt, hogy sohasem volt még ennyire rendszerszerű. Berényi úgy véli, hogy az új építésű, luxus lakónegyedekre „illik” a klasszikus dzsentrifikáció fogalmi ismérveinek nagy része (pl. lakosságcsere, épületállomány megújulása stb.), azonban ez mégis csak részben igaz (Berényi 2016). Slater szerint (2006) azt kell minden esetben figyelembe venni, hogy a kritikai fogalom arra szolgál, hogy leírja a középosztálybeli betelepülés hatását a munkásosztálybeli lakónegyedekre. Továbbá Slater hevesen bírálja azt a jelenséget, miszerint a dzsentrifikáció folyamatának kutatásából és fogalmának újraértelmezéseiből kiszorul – azaz a kiszorítás kiszorítása történik – az eredeti törekvés: kritikai szándékkal alkották meg a fogalmat, nem pedig azért, hogy városainkat „megváltsa”. A dzsentrifikáció nem a város pusztulásának ellentétét jelenti. Ennek legfőbb okaként azt fogalmazza meg, hogy gyakorlatilag nem születnek tanulmányok a nem dzsentrifikálók és a kirekesztettek tapasztalatairól, valamint kisajátítják a fogalmat: komplex városi problémák gyors megoldására. A dzsentrifikáció jelensége kezdetben sporadikus, furcsa és lokális anomáliaként jelentkezett néhány nagyváros ingatlanpiacán, napjainkra azonban általánosan alkalmazott városi stratégiává vált, amely egyben átveszi a liberális városi politikák szerepét (Smith 2002). Az 1990-es évektől megindult dzsentrifikációs hullámban vált kulcsfontosságúvá az a várospolitikai, amely a belvárosok gondjainak általános „orvosságaként” alkalmazza a dzsentrifikációt, és ekkor terjedt el a dzsentrifikáció jelensége a globális városoktól a periféria felé, így többek között Kelet-Európában is (Tomay 2019). Ugyanakkor megjelent, köszönhetően a globalizáció előrehaladásának, a városhierarchia alacsonyabb szintjein is (Smith 2002; Atkinson – Bridge 2005 idézi Berényi 2016).

Tomay megemlíti, hogy létezik a vidéki dzsentrifikáció is. Lényege, hogy a városi felső és középosztályi csoportok költöznek természeti és társadalmi értékeik miatt vonzó vidéki településekre, amelynek hatására a települések mind gazdasági, mind társadalmi értelemben felértékelődnek. A fő különbség a vidék és a város dzsentrifikációja között, hogy az előbbiben központi figyelmet kap a természet, az utóbbiban pedig az esztétizálható múlttal rendelkező épített környezet (Tomay 2019). Berényi (2016) árnyalja ezt a megállapítást: a globális városok esetén a globális dzsentrifikációról, a városhierarchia alacsonyabb szintjén lévő városok esetén vidéki dzsentrifikációról beszél. Előbbi esetben a globális folyamatok, utóbbi esetben a lokális tényezők a hangsúlyosabbak.

Csizmady úgy véli, egy alacsony státuszú környék határa átrajzolódhat, ha egy részén városrekonstrukció kezdődik. Hatására az ott lakók kiszorulnak ebből a városrészből, és helyüket magasabb státuszúak veszik át, majd az alacsony státuszú környék határa összébb húzódik, így a dzsentrifikáció hatására magas státuszú környék jelenik meg, vagy esetleg a szomszédos környék határa tágul ki (Steinberg – Steinberg 2006 idézi Csizmady é. n.).

Szirmai szerint a folyamatot a befektetési tőkeáramlás igényei mozgatják. A dezindusztrializáció és egyéb okok miatt bezárt üzemek, lakóépületek területét – ahol sok esetben alacsony státuszú munkások laknak – igyekeznek újrahasznosítani, befektetési, fejlesztési célra felhasználni (Wetzel 2004 idézi Szirmai 2019). A magyarországi dzsentrifikáció két „legtípusosabb” példája a budapesti Erzsébetvárosban, 1985-ben elkezdődött kísérleti rehabilitáció, valamint a Gozsdu udvar és környékének „bulinegyeddé” való alakítása, 2008-tól. Tomay szerint ugyanakkor két irányzat alakult ki, amelyek a dzsentrifikáció folyamatára keresik a magyarázatot: az egyik szerint az emberek, a másik szerint a tőke irányítja a folyamatot. Az előbbi az életmód, életstílus és a kultúrához való viszony jellegzetességeit hangsúlyozza, míg a másik a tőke mozgásának tulajdonítja a dzsentrifikáció megjelenését (Tomay 2019). Berényi röviden kereslet orientált és kínálat orientált modellről ír (Berényi é. n.). Berényi másik tanulmányában úgy véli, bár a globális városokétól eltérő társadalmi és gazdasági erő miatt a kisebb városokban kevésbé bontakoznak ki szélsőséges társadalmi folyamatok, ugyanakkor a dzsentrifikációhoz hasonló jelenséget itt is megfigyelhetünk. Ekkor viszont sokkal nagyobb szerepe van például a városfejlesztési politikának, és az irányított városfejlesztésnek. Ezt a volt szocialista országokra, így hazánkra is különösen érvényesnek tartja (Berényi 2016).

A dzsentrifikáció szereplői a jövedelmük és iskolázottságuk alapján középosztálybeliek, kevésbé konzervatív nézeteik, értékrendjük, kulturális fogyasztásuk mégis eltér a klasszikus, jellemzően a szuburbán életmódot választó középosztályétól (Gans 1995; Lees 2000 idézi Tomay 2019).

A dzsentrifikáció különböző hullámokban jelentkezik, s így módosul a benne résztvevők köre is (Tomay 2019). Észak-Amerika és Európa esetében eddig a dzsentrifikáció három hullámát lehet felismerni (Hackworth 2000 idézi Smith 2002). A dzsentrifikáció kezdeti szakaszában a beköltözők kevesebb materiális tőkével, és több kulturális tőkével rendelkeznek. A tipikus dzsentrifikáns pionír az alulfizetett, állami szektorban dolgozó értelmiségi munkavállaló, akinek ezzel együtt önmeghatározása jelentősen különbözik a klasszikus üzletemberekétől. A pionírek mozgását követi a többiek érkezése, akiknek ízlését, habitusát befolyásolja a már kialakult megkülönböztető ízlésvilág. A dzsentrifikáció következő hullámaiban résztvevők az egyre magasabb státuszú városi gerillák, azaz a yuppie-k (Young Urban Professional), akik felső középosztálybeli, magasan iskolázott, magas jövedelemmel rendelkező, egyszemélyes, illetve kis létszámú háztartásokban élő fiatalok. Beköltözésük mögött a munkahelyük – leginkább a nemzetközi cégek – térbeli mozgása, belvárosba költözése áll (Tomay 2019). Az 1990-es években kibontakozó harmadik hullámban válik általánossá a dzsentrifikáció (Smith 2002).

A dzsentrifikáció folyamatának megítélése nem egységes. Negatív és pozitív értékelések egyaránt születtek a témában, különböző szerzők különböző értelmezési szempontok alapján foglalnak állást a folyamat ellen, illetve mellett. Ez részben talán annak is köszönhető, hogy a dzsentrifikáció alapvetően a helyi társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai viszonyok kifejeződése, így mindenhol más és más módon jelentkezik (Smith 2002 idézi Berényi 2016). A városok globális gazdasági versenyében való részvétele, és a versenyképesség növelése miatt szükséges bizonyos társadalmi rétegek kirekesztése. Ez összefügg a gazdasági sikerességgel, versenyfelfogással, amely akár bíráló tárgya is lehet. A dzsentrifikáció egyik oldalról valóban modernizálja a környezetet, a városokat, azonban az eredeti állapotokat, így az építészeti örökséget lerombolja, és erősíti a társadalmi kirekesztést. E mögött pedig szintén a globális gazdasághoz kapcsolódó tőkések és a csoportérdekek állnak, amelyek más társadalmi csoportok érdekeit figyelmen kívül hagyják. A megújuló környezet miatt megemelkednek az ingatlanárak, így sok társadalmi csoport, köztük az „öslakosság” is kiszorul eredeti lakóhelyéről (Szirmai 2019). Összességében Szirmai szerint is a dzsentrifikáció alapvetően a városhoz való jog elvesztését jelenti, amely mögött a mai kapitalista urbanizációs modell és a városfejlődés világszintű, globális stratégiája áll (Clerval et al. 2011 idézi Szirmai 2019). Ehhez a gondolathoz csatlakozik Timár, aki úgy véli, a dzsentrifikáció egy globális városi stratégia része, az úgynevezett neoliberális urbanizmus kifejeződése (Timár 2010). A dzsentrifikációs folyamatok árnyoldalai, negatív társadalmi következményei között említi meg Tomay a szegények kiszorulását a városon kívülre, esetleg erősen szegregált városrészekbe, ami előbb-utóbb a város olyan mértékű

társadalmi szétszakadásához vezethet, ami a gazdasági fejlődés gátja is lehet, egyaránt okozva emberi és társadalmi veszteségeket (Tomay 2019).

A dzsentrifikáció pozitív hatásaként többek között az alábbi jelenségeket lehet azonosítani. Az újabb hullám, azaz a szuperdzsentrifikáció folyamata az adott városrészben olyan kapcsolatháló, együttműködések létrejöttét eredményezheti, amelyek elősegíthetik a vállalkozások és az innovációk sokasodását (Tomay 2019). Ennek eredményeként egyfajta kevert társadalom jön létre, amely kulcsa lehet a leromlott városrész megújításának. Erre példa lehet az, hogy a beköltöző középosztálybeliek erősebb szószólók, jobb az érdekérvényesítő képességük, amivel több forrást tudnak kiharcolni, s végső soron erősebb helyi gazdaság, kapcsolati hálózat, társadalmi kohézió alakul ki (Lees 2008 idézi Berényi 2016). Ez azonban Berényi szerint (2016) több szempontból kérdéses. Ahogy Szirmai fogalmaz, egyes kutatók a városok reneszánszának feltételeit látják benne, hiszen a városrobbanás idején leromlott belső városrészek megújulhatnak a folyamat hatására (Szirmai 2019).

2. A kutatás

2.1. A kutatás módszereinek ismertetése

A kutatás lebonyolításához egy, a Debreceni Egyetem oktatóiból és hallgatóiból alakult kutatócsoport nyújtott segítséget.⁴ Módszerünk két részből állt: háztartási adatlapok, valamint szakértői interjúk felvételéből.

A Debrecen Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014–2020 alapján jelenleg a Nagysándor-telepet a Harsona utca – Kunhalom utca – Poprád utca – Görgény utca – Tegez utca – Kishegyesi út – Vulkan utca – Balasházy utca – ipartelep határolják, amelynek területe 0,84 km² (DMJV ITS 2014-2020 98. o.). A háztartási adatlapok felvételéhez a telep két régi utcája biztosított helyszínt: a Torockó, és a Pósa utca. A két utcában összesen 41 háztartás adatait vettük fel, amelyekben az adatfelvétel pillanatában összesen 102 személy lakott. A háztartási adatlapok első részében általános adatok felvétele történt meg, úgymint a ház építésének ideje, amelyben a család él, a család mióta lakik jelenlegi lakhelyén, a családban élő személyek életkorának, és a legmagasabb iskolai végzettségének vizsgálata, valamint a megkérdezett személy tagja-e valamelyik kisebbségnek. A háztartási adatlapok második részében, nyitott kérdés során többek között a telepre költözés okaira, a telep pozitív és negatív olda-

---

⁴ Erasmus+ „Urban Diversities program” keretében, tagjai név szerint: Simonné dr. Csoba Judit, Diebel Andrea, Tóth Enikő, Szöőr-Fülöp Luca Anna, Kovács Fruzsina, Markovics Márton, Horog Máté. A program során a háztartási adatlapok és a szakértői interjúk segítségével sok információt gyűjtöttünk a telepről (például egy esetleges beavatkozás lehetőségének irányvonalaihoz kapcsolódóakat), jelen dolgozatban csak a témához kapcsolódó adatok feldolgozására összpontosítottunk.

lára, a kihívásokra, a szükségletekre és a szomszédsági viszonyok alakulására kérdeztünk rá.

A kutatás idején 102 személy lakott a vizsgált háztartásokban, az életkorra vonatkozó adatokat azonban csak 95 személy esetében tudtuk felvenni. A rögzített adatokból viszont jól látszik, hogy a felkeresett háztartásokban többségében a 41–65 közöttiek élnek (38 fő), de jelentősen képviseltetik magukat a fiatalabb generációk is (0–18 közöttiek: 20, 19–40 közöttiek: 20 fő). A telepre egyébként jellemző a családos életforma, viszonylag kevés egyedülálló él.

A szakértői interjúk elkészítését a Héra Család- és Gyermekjóléti Szolgálat munkatársai körében végeztük; összesen négy interjú felvétele történt meg. Az interjú szerkezetét öt dimenzióra építettük fel: a telep és a „telepiség” fogalmának meghatározása, a szomszédságok alakulása, a telepen élők és a közösségfejlesztés szükségletei, a telepen élő fiatalok helyzete, valamint lehetséges beavatkozási formák egy esetleges közösségfejlesztés esetén.

A dolgozat írásakor még mindennapjainkat jelentősen befolyásolta a COVID-19 járvány. További kutatási irányként kijelölhető annak vizsgálata, hogy ez a helyzet hogyan változtatott az eddigi folyamatokon.

A háztartási adatlapok és a szakértői interjúk eredményeinek ismertetésekor a következő dimenziókra összpontosítunk: a „telepiség” fogalmára, a szomszédsági viszonyok alakulására, a telepi konfliktusokra és a telepi dzsentrifikációs folyamatok megjelenési formáira.

2.2. A kutatás eredményeinek ismertetése

A kutatás során kapott információk alapján elmondható, hogy a telepi lakosság úgy tekint a városnegyedre, mint ami a „sinen túli” peremkerülete Debrecennek, egy „falu a városban”. A lakók a telepen nem tartják magukat városinak, ők saját bevallásuk szerint Nagysándor-telepiek. A jelzők leginkább arra utalnak, hogy jelentős mértékű a telepen az összetartás és egymás segítése. A háztartási adatok felvétele során kiderült, a válaszadók miket tartanak a telep pozitívumainak: jó a terület fekvése, jó befektetésnek minősül a telepen telket venni, csendes és nyugodt környék, szoros és jó szomszédsági viszonyok alakultak ki. Úgy gondolták a megkérdezettek, hogy a telepi lét egyébként negatív jelzőként, stigmaként él a városban (ezek szerint itt jelentős a bűnözés, és sok a roma család), bár egyre inkább csökkenő az ereje a negatív megítélésnek. A telep negatív jellemzői között a megkérdezettek a nagy átmenő forgalmat, a magas zajterhelést, a közösségi közlekedés hiányosságait, a városnegyed fejletlenségét, a jelenlévő szegénységet, a roma családokat említették, valamint azt, hogy a telep lassan elveszíti „telepiségét”, „falusiasságát”. A válaszadók megoldási javaslatokat is megfogalmaztak. Először is szorosabb, és támogatóbb önkormányzati jelenlét igényelnének, az infrastruktúra fejlesztését (a nagy zajterhelés csökkentésére

összpontosítva), pontosabb és kiszámíthatóbb közösségi közlekedést, és közösségi szintű együttműködést.

A felhasznált adatok alapján a szomszédsági viszonyokra jellemző, hogy három szintet lehet megkülönböztetni a megkérdezett lakosok közötti interakciók minősége alapján. Az első szinten az egyéneknek a szomszédokkal gyakorlatilag nincs kapcsolatuk, a második szinten a szomszédokkal való kapcsolatukra jellemző az alapvető szívességek teljesítése, a harmadik szinten kialakultak, és élnek az erős szomszédsági kapcsolatok, szokások. Kutatásunk során a megkérdezettek többsége a szomszédságukkal való kapcsolatukat csak az első szintű interakciós szintre helyezik. Ez az eredmény ellentétes azzal – a telep pozitív előnyének minősített jelzővel –, hogy a telepen még mindig inkább erősek a szomszédsági kapcsolatok. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a telepen a rokoni szálak szorosak, a családtagok együttműködőek és egyfajta védőhálót képeznek egymás felé. A megérdezettek elmondták, hogy az új lakók, „a beköltözők” leginkább „aludni” járnak haza, csak egymással töltik az időt, a szomszédsággal szinte semmit. A szakértői interjúkból megtudtuk, hogy sok fiatal él a telepen, viszont a társas kapcsolataik – a tizenéves korba lépve – egyre inkább lecsökkennek, nem keresik egymás társaságát, esetleg csak a virtuális térben „találkoznak”.

A szakértői interjúkban megfogalmazottak alapján elmondható, hogy a telepi konfliktusok főleg az idősebb korosztályt érintik, vagy legalábbis ők hamarabb jelzik, hiszen ilyenkor „felborul” a megszokott rend és nyugalom. Kisebb konfliktushelyzetek megfigyelhetők az újonnan beköltözők és a régóta a telepen élők között. Egyik esetben például előfordult az, hogy a kulturális különbségek miatt rendőrt hívtak a középosztálybeliek a cigányokra: azt hitték, hogy veszekedtek, pedig csak beszélgettek. Ezekkel együtt viszont teljesen természetes az a helyzet, hogy együtt játszik a cigány és a magyar gyerek, egy óvodába, egy iskolába jár; a családok sok esetben egymás mellett illetve egymáshoz közel laknak – ez természetesen a telep mellett kiépült lakóparkok lakosságára nem vonatkozik. Összességében a lakók a telepen elfogadják a másikat. A családok gyakran tartanak nagy ünnepeket családi események kapcsán, sokszor még akkor is, ha ez nagyon súlyos anyagi terhet ró rájuk.

A telepi dzsentifikációs folyamatokról az alábbiakat tártuk fel: A háztartási adatlapok felvétele során kapott személyes adatok kiértékelése (a lakók életkora, iskolai végzettsége, a telepre költözésének ideje, a lakásállomány kora stb.) után megfigyelhetővé vált, hogy a telep két „ősi” utcáján is lassan, de elindult a lakosságcsere. A szakértői interjúk tapasztalatai alapján viszont egyértelműen kijelenthető, hogy a telep vonatkozásában beszélhetünk dzsentifikációs folyamatról. Az elmondottak szerint ennek előzménye volt a szomszédos lakópark felépülése, amely hozta magával a teljes infrastruktúrát, a fiatalokat, a telkek felértékelődését. A telep „beékelődött”, hiszen egyik oldalról az új építésű város-

rész, a másik oldalról az ipari területek épültek ki, valamint a Balmazújvárosi út környékén nagy áruházak létesültek. Ma már minden réteg jelen van az „eredeti, történelmi” telepen is. Itt a beköltözés helye leginkább a Pósa utca, és az azzal párhuzamos utcák, a Császár Péter és a Tegez utcák, valamint a nagyobbakat lehet még említeni, mint például a Torockó, a Barcaság és a Cimbalom utcákat. Mondhatni, hogy a beköltözés fokozatosan, szépen lassan tapasztalható minden utcában. A beköltözők többsége a város többi részéből költözött a telepre, s egy „középosztálybeli szintet” képviselnek. Jellemző az is, hogy a más városrészből ide költözők a közszolgáltatásokat még napjainkban is ott veszik igénybe, ahonnan eljöttek: nem ide íratják a gyerekeiket óvodába vagy iskolába, nem iratkoznak át az orvoshoz. A hozott kapcsolatrendszerük is párhuzamosan megmarad. Életvitelszerűen azonban mégis a telepen élnek. Az új beköltözők viszont hiába élnek adott esetben közel a régi lakókhöz, mégis elzártan élnek a „régiektől”, nincsen közöttük számottevő kapcsolat és az eltérő társadalmi csoportok közötti távolságok továbbra is nagyok. Végezetül azonosíthatóak egyrészt a folyamat pozitív hatásai (szépül a környezet, javul az infrastruktúra, az előítéletek csökkennek, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés javul stb.), másrészt viszont a negatív következményei is megjelentek (eltűnik a „telepiség”, alvó várossá válás, bizonytalanság a folyamatos változások miatt, a gyárépítések miatt bármikor kisajátíthatóvá válik egy-egy lakóterület stb.).

A szakértői interjúk során felmerült annak a kérdése, hogy a felszámolásra került régi telepek lakói hova kerültek, merre költöztek. Természetesen jelen dolgozatnak nem feladata ennek a kérdésnek a vizsgálata, de a fejezet összegzésének végén álljon itt néhány információ erről a témáról. Voltak, akiknek az önkormányzat adott cserelakást, voltak, akik „szétszéledtek” a telepen és sokan kimentek vidékre. Csak azok kaptak cserelakást vagy kártérítést, akik tulajdoni jogviszonnyal rendelkeztek. Azonban igyekeztek a szakemberek lakhatáshoz juttatni a fedél nélkülivé váltakat és a gyerekek sorsáról is megfelelően kellett gondolkodni. Megnyugtató, hogy – a visszaemlékezés szerint – egyetlen egy családból sem kellett kiemelni gyermeket.

Összefoglalás

A dolgozatunk elején feltett kutatási kérdésekre a következőkben igyekszünk röviden választ adni.

Érvényes-e a debreceni Nagysándor-telep esetében dzsentrifikációról beszélni? Lehet-e dzsentrifikációs folyamatot azonosítani? Erre a két válaszra egyértelműen igennel tudunk válaszolni, hozzátéve, hogy a telep esetében nem a belvárosban végbemenő dzsentrifikációs folyamatokról beszélhetünk, de a jelenség további jellemzői (lakosságcsere, felértékelődés, infrastrukturális fejlesztések stb.) megjelennek a városnegyedben. Ezzel kapcsolatban további kérdésünk volt a típus meghatározása, azaz vidéki, avagy globális dzsentrifikációról beszélhe-

tünk a telep esetében? Két értelmezés is megjelent a típusokkal kapcsolatosan: az egyik értelmezés alapján megállapíthatjuk, hogy nem értelmezhetőek a típusok (vidéki és városi) a teleppel kapcsolatosan, hiszen nem egy falu lakosságának átalakulása és egyben felértékelődése történik – hozzá kell tenni azonban, hogy a kutatásunk alapján a városnegyeddel kapcsolatos pozitívumként megjelent a falusias, családi jelző. A város dzsentrifikációjának elmélete szerint pedig az esztétizálható múlttal rendelkező épített környezet kap nagy hangsúlyt – kutatásaink ezt az állítást sem támasztották alá. A másik értelmezés (globális és vidéki dzsentrifikáció) alapján már megállapíthatjuk, hogy a telep esetében inkább vidéki dzsentrifikációról beszélhetünk. Ezt a gondolatot erősíti, hogy Debrecen és azon belül a telep a városhierarchia alacsonyabb szintjén található, és – bár megjelennek a globális folyamatok és résztvevők – inkább a lokális tényezők a hangsúlyosabbak.

Másodsorban a hatótényezők feltárására voltunk kíváncsiak, avagy mi az oka a telepen végbemenő folyamatnak? Kik/mik a mozgatórugók? Helyi szociálpolitikai, városrehabilitációs döntések, tervek állnak a háttérben? A dzsentrifikációs folyamat kiváltó okai között egyaránt azonosíthatunk emberi tényezőket, és a tőke mozgásának hatását. Bebizonyosodott, hogy a telep, és kiemelten az azt övező terület nagyszabású építkezéseknek és multinacionális cégeknek ad helyet, így a tőke mozgása jelentős hatással van a városrész dzsentrifikációjára. A szakirodalom megemlíti, hogy hazánkban kiemelt fontossága van a városfejlesztési politikáknak, és az irányított városfejlesztéseknek. Ezt a megállapítást helyi szinten alátámasztja az, hogy a debreceni városfejlesztési stratégiákban megjelent a „burkolt” dzsentrifikáció gondolata a teleppel kapcsolatosan: a településrész fekvése és környezete felértékelődött az ipari parkok, a kereskedelmi központok és az új lakóövezetek miatt – s ez szintén megerősíti a tőke fontosságát is. Az alvóvárosi funkció erősítésének gondolatát és – mint pozitív értelemben vett – kiaknázásának lehetőségét pedig már két korábbi tanulmány is említi (Timár 1993; Süli-Zakar 1997). A folyamat szereplőiről pedig megállapítható, hogy leginkább a középosztályból kerülnek ki, akik különböző hullámokban érkeznek a telepre.

A kapcsolati hálók, a konfliktusok vizsgálata kapcsán kérdésünk az volt, hogy a társadalmi csoportok egymástól függetlenül élnek-e egymás mellett, és van-e konfliktushelyzet? Lehet-e egyáltalán? A kérdésre választ kaptunk a háztartási adatlapokon, és a szakértői interjúk során felvett adatok kiértékelése után. Feloldhatatlan vitás helyzetek az újonnan beköltözők és a régóta a telepen élők között nincsenek. Az új beköltözők ugyanakkor hiába élnek közel a régi lakóhoz, mégis elzártan élnek tőlük. Ez kiemelten a szomszédos lakóparkban élőkre igaz. Jellemző a különállásnak az a fajtája, hogy a szomszédos lakóparkból a gyerekek nem mennek „át” játszani a telepi játszótérre, de a telepről átmennek a gyerekek, hiszen ott például hamarabb volt felújított játszótér. Slater (2006) a

dzsentrifikáció alapvető jellegzetességének tartotta ezt a helyzetet: a középosztály költözik az ingatlanfejlesztők által kialakított új építésű – a volt munkásosztálybeli ipari területen épült – lakóparkokba, ahová ezután a munkásosztálynak nincs bejárása. Itt utalunk vissza Slater, a korábbiakban már vázolt, másik gondolatára (2006) is, miszerint a folyamat hatására a közösségek széthullhatnak, a munkásosztálybeliek elveszíthetik megfizethető lakhatásukat, az egyenlőtlen tőkeáramlás növekvő egyenlőtlenségeket teremthet.

Végül a szerkezeti átalakulással kapcsolatban kérdés, hogy a vizsgált területen ez megvalósult-e, igaznak mondható-e? Kialakult-e egyfajta „kevert” társadalom és a dzsentrifikáció ilyen formában megvalósult-e? Az elmúlt években történt felújítások, beruházások eredményeként növekedik-e az emberek közötti párbeszéd? Beszélhetünk-e „egyetértésről”, együttműködésről, és javul-e a lakosságon belüli kapcsolat? Kutatásunk során az nyert bizonyítást, hogy a megkérdezettek a szomszédságukkal való kapcsolatukat csak az alapvető interakciós szintre helyezik. Tehát a telepen összességében nem erősek a szomszédsági kapcsolatok, a rokoni szálak viszont szorosak. Az új beköltözők leginkább „aludni” járnak haza, ők is inkább csak egymással töltik az időt, a szomszédsággal szinte semmit. A dzsentrifikáció pozitívuma lehet az, hogy az adott városrészben építő jellegű kapcsolatháló, együttműködések jönnek létre, amelyek elősegíthetik a leromlott városrész megújítását, a vállalkozások sokasodását és a beköltözők jobb érdekérvényesítő képességük segítségével több forrást tudnak kiharcolni. A feldolgozott információk alapján elmondható, hogy, bár jelen vannak kezdeti szinten lévő közösségi szerveződések, de jelenleg ez nem számottevő.

Záró gondolatként megemlítjük, hogy a kutatás során számos kérdés vetődött még fel, többek között fontos lenne megvizsgálni, hogy mi történt-történik azokkal, akik kiszorultak-kiszorulnak a telepről. Továbbá érdemes lenne azt is felmérni, hogy a több mint 20 éve bezárt utolsó téglagyár helyett milyen alternatív munkahelyeken történik a munkavégzés. Véleményünk szerint hasznos lenne tovább kutatni abban a témában is, hogy miért alakult ki az a helyzet, hogy sok telek még mindig önkormányzati tulajdonban van, és csak a felépítményt használják a lakosok, s általában véve szükséges lenne a telep történetének megírása is.

Ahogy a bevezetésben írtuk, célunk volt jelen munkával egy átalakuló városi térről hiteles pillanatképet nyújtani, a társadalomtudomány nyújtotta szemüvegen keresztül. Dolgozatunkban utaltunk arra, hogy a vizsgált folyamatot, a dzsentrifikációt különböző értelmezések különböző előjellel illetik. Azonban nem vitathatjuk el azt, hogy eredetileg korunk egyik káros társadalmi folyamatának kifejezésére alkalmazták. Ennek tükrében, avagy éppen ennek ellenére A. Gergely András gondolataival zárjuk sorainkat:

„Minden város és városrész önmaga múltjával és lehetőségeivel azonos. (...) A város mint bölcső, mint keret, mint forma és tartalom olyan mű, amely nem

akar közösséget kényszeríteni oda, ahol az ózdkodik létrejönni, vagy ahol többszörösen is létrejött más és más csoportokból, etnikumokból, kulturális adaptációs stratégiákból. A város, mint forma, mint érzékeny kölcsönhatások erdeje, mint történelmi sodrás építménye, mégis egyfajta múzeuma és játszóháza, örömforrása és temetője mindazoknak, akik lakják, akik elviselik, kihasználják, szeretik, elhagyják vagy védik. A város viszonylat, távolságok és mélységek tere, jelenlét és hiányérzet formája. Mint szerető, barát, közeli rokon, akit nem mindenképpen kell, de lehet szeretni, és lehet tőle menekülni is, de nem lehet hozzá nem viszonyulni” (A. Gergely 2006–2010. 3–4. o.)

Felhasznált irodalom

- A. Gergely András (szerk.) (2006–2010): *Város a képben*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Berényi B. Eszter (é. n.): *Dzsentrifikáció Budapesten*. <http://tgf.elte.hu/upload/cikkek/be2.pdf>
- Berényi B. Eszter (2016): *Dzsentrifikációkutatás a poszt-szocialista városokban – Merre tovább?* Földrajzi Közlemények folyóirat. 140. évf. 3. sz., 204–215.
- Csizmady Adrienne (é. n.): *A térinformatika a társadalomtudományban*. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_16_Csizmady_Adrienne_Terinformatika_a_tarsadalomtudomanyban_cimu_targyhoz_digitalis_tankonyv_fejl/index.html
- Debrecen Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014–2020*. 2014. szeptember 10. <https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/4819/debrecenmjv-its-2014-2020.pdf>
- Pásti Csaba (2002): *A Nagysándortelep környékének természeti értékei*. Nagysándor Telepért Egyesület, Debrecen
- Slater, Tom (2006): *A kritikai perspektívák kilakoltatása a dzsentrifikáció kutatásból*. In Fordulat társadalomelméleti folyóirat. 2011./1. 13. szám, 54–87.
- Smith, Neil (2002): *Új globalizmus, új urbanizmus: a dzsentrifikáció mint globális városi stratégia*. In Fordulat társadalomelméleti folyóirat. 2011./1. 13. szám, 28–53.
- Smith, Neil (2013): *Dzsentrifikáció és egyenlőtlen fejlődés*. In Jelinek Csaba – Bodnár Judit – Czirfusz Márton – Gyimesi Zoltán (szerk.): *Kritikai városkutatás*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 89–114.
- Süli-Zakar István (1997): *Debrecen a regionális központ*. In (Veress Géza szerk.): *Debrecen története 5*. Csokonai Kiadó, Debrecen 39–84.
- Szirmai Viktória (2019): *Városok és városlakók*. Corvina Kiadó, Budapest
- Timár Judit (1993): *Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága*. In: *Alföldi tanulmányok*. 15. 1993, Békéscsaba, 217–232.

- Timár Judit (2010): *Van-e posztoszocialista urbanizáció? – Néhány gondolat a magyarországi szuburbanizációról és dzsentrifikációról.* In (Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Katalin szerk.): A területi kutatások csomópontjai. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 121–140.
- Tomay Kyra (2019): *Az összekötő társadalmi tőke (újra)termelődésének terei.* In Replika társadalomtudományi folyóirat. 2019. 111., 43–62.

Figyelnek

Rácz Zoltán

építész, Rácz Építész Iroda, Debrecen

Figyellek – sandított rám poroszkálás közben Makovecz Imre, a Mester, talán Velem kis utcáin, ha jól emlékszem. 1987-ben még csak öt éve hagytam el Budapestet, hogy egyetemi éveim után gondolkodás nélkül visszatérjek szülővárosomba, Debrecenbe. Ezt a jelképes „fejsimogatást” azonban megelőzte tíz év, amikor a fővárosba kerültem a Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karára.

A műegyetem falai között talákoztam Csete Györggyel, aki a mi tankörünknek volt egyik külső konzulense a lakótanszéken (vagy hivatalosan a lakóépülettervezési tanszéken), tehát úgy 1978 táján. Ekkoriban kezdtük tanulmányaink során először az épülettervezést, a legegyszerűbbnek vélt lakóházakkal. Meglepődve hallgattuk Csete György szavait. Amikor egy zárthelyi tervezési feladat közben elmerengve kinézett az ablakon, és tekintetével megtalálva a Budafoki út szemközti sarokházát hangosan elgondolkozott: miért nem lehet ma egy ház ilyen íves vonalvezetésű.

Nem sokkal később a tanszék vezetője, aki egyben valami párttitkár is volt (M. Erika), eltanácsolta. Később jó barátok lettünk Gyurkával, sok mindent megtudtam róla és Makovecczel közös törekvéseikről. Kettejük munkája alapította meg a magyar szerves építészetet, amelynek hírnevéből ő sajnos az évek folyamán kikopott.

Engem azért kedvelt meg, mert debreceni voltam, és ez a város nagyon közel állt a szívéhez. Őt befogadta, amikor az ország összes többi középiskolájából kitiltották. Ugyanez a város később, az immár világhírű Makoveczet nem engedte be a falai közé tervezni. Csete hálából megalkotta a tégláskerti református templomot, Makovecz dacosan (mellesleg teljesen érthetően) távol tartotta magát Debrecentől.

Visszatérve az iskolapadba: 1978-79-ben a lakóépülettervezési tanszéken igyekeztünk elsajátítani Reischl Antal professzor úr tanítását a szakma alapjairól. Hatalmas termetű, hírhedetten szigorú ember volt, de jó tanár. Félve tisztelte mindenki. Mint az Istent. A lakás alapegységét, a széket, úgy magyarázta el, megértetve velünk a méretek lényegét, hogy közben a saját tanári székét egy lábánál fogva egy kézzel vízszintesen kinyújtva tartotta, mint Toldi a petrencés rudat. A félév végén leosztályozta az előadásain készített jegyzetelésünket, nagyjából formai alapon. 1,75 fölött már igen elégedettek lehettünk, 2-nél jobbat kevesen kaptak. A tanszéke meghatározott tarifa szerint rúgta ki a hallgatókat, évente 10%-ot ismétlésre utasítottak.

Az én barátnőm, egyúttal tankörtársam, Csete Gyurka konzulensi segítségét élvezte, és éppen ezért én is jó kapcsolatba kerültem vele, mármint Gyurkával. Andi nagyon szép és aranyos és igen okos volt, a lakóházak tervezésében sem teljesített rosszabbul, mit mások, mégis kirúgta a már említett M. Erika. Történt ugyanis, hogy Reischl tanár úr a mi tanításunk közben meghalt, s ez a párttitkár nő elvtársnő vette át az irányítást. Ő valóban csak a kivágási terv teljesítését nézte, ahogy ez a „cocilista”

munkaversenyben szokás volt. Utólag visszagondolva bizonyára szerepet játszott ebben, hogy Csete György mint osztályidegen, csendőr édesapjával és egyébként is rebellis magatartásával felkeltette M. Erika ellenszenvét.

Csete György ekkor már túl volt a pécsi évein, feloszlatták az általa vezetett fiatalok Pécs Csoportját, ahol a társaságában dolgozott Oltai Péter is, aki aztán az Országos Műemléki Felügyelőségre került. Később műemlékes munkák révén őt is megismertem. Gyurka aztán 1978-ban az Országos Természetvédelmi és Környezetvédelmi Hivatal alkalmazottja lett, gyakorlatilag tehát elterelték a tervezői pályáról. Ott viszont közelről figyelhette a bósi vízlépcső kialakulását. Ekkor már állt az orfűi Forrásháza, ami ma már műemlék, túl volt a paksi tulipános vitán (1973) is. Ezzel már az egyetemen is találkoztunk, mert a leghevesebb támadója, a szocialista építészet szószólója, az idős Major Máté professzor még felbukkant időnként az építészettörténeti tanszéken, ahol én is sokat tébláboltam. Csete a paksi lakótelep panelházaira olyan íves formákat készített, amelyek összerakosgatva virágzó tulipánokra utaltak. Az előregyártott panelekből, a szokásos szürke kavicsos példányok mellett 3–4 mintás változatot is gyártatott, nagyon egyszerű, íves, S-alakú vonalvezetéssel. Ebből aztán különböző mintasorokat rakott ki. Ezzel az olcsó, még a szocialista házgyárnak is elviselhető módszerrel óriási vihart kavart. (1967-ben határozta el kormány az atomerómű építését, s 1974-ben már álltak a munkások számára épített panelházak. Az atomerómű alapkövét 1975-ben helyezték el, és 1982-ben kezdett el termelni.)

Jó tíz évvel azután, 1988-ban Pakson átvette a vezető szerepet Makovecz, először a piac, majd a Szentlélek templom tervezésével. Jóllehet, ez utóbbi pályája egyik csúcspontja, a féltértesülések alapján úgy tudni, ez adott okot a legendás Csete–Makovecz barátság zajos felbomlására. A feszültség közöttük aztán hosszú évtizedekig tartott, és csak idős korukban jutottak el a megbékélő (beletörődő?) kézfogásig. Az összetűzésnek sok oka lehetett. Gyanítható, hogy a bejáratott megrendelői piac okozta torzsalkodás mélyebb folyamatoknak adott teret. Csete sommás véleménye Makovecz házairól: egy erdőt kell kivágni hozzájuk, ráadásul azok a jelképek, amiknek állnia kellene, a földön fekszenek, ami a szentség meggyalázása. Erről mindig eszembe jut a debreceni főtér, a város büszkesége, Kósa Lajos főműve, ahol a város gyönyörű, mozaikból kirakott címere (Cs. Uhrin Tibor műve) a földön fekszik, bárki rátaposhat. Makovecznál azért lényegi eltérés, hogy az alaprajzokat alkotó mintákból, jelképekből függőleges, ég felé törő, térbeli fejlődés következik, a steineri metamorfózis építészeti értelmezéseként.

A két életpálya szétcsúszása, két ellentétes életsorsot eredményezett. Csetét 1986-ban az innsbrucki egyetemre hívták tanítani. S mit csinált Makovecz Imre, miközben mi Csetével küzdöttünk a lakótanszéken? Mit tudtunk róla akkoriban? Ha jól emlékszem, elég keveset. Minket, a barátnőmmel az építészettörténet iránti szenvedély foglalt le, rögtön, ahogy beléptünk az egyetem kapuján. Andi eleve régész akart lenni, én meg családi indíttatásból, hiszen édesapám, Rácz István, a magyar történelem professzora volt a debreceni egyetemen. Az építészet-történeti tanszéken aztán rögtön elkapott minket két kivételes egyéniség: Hajnóczy Gyula, az ókortörté-

net professzora, a spaciológia (térelmélet) kutatója, és Guzsik Tamás, a középkor szerelmese, a templomok tájolásának vizsgálója. A százhuszfős évfolyamon lényegében mi találtuk meg az elkötelezett irányultságunkat a leghamarabb, s emellett végig kitartottunk. Kevésbé foglalkoztattak hát a napi építészeti események, ráadásul ezek az egyetem „akadémikus” falai közé egyébként is nehezen szűrődtek be, mármint a kevésbé kívánatosak.

Az építész kar tanulói állománya természetesen vegyes volt, vidékiek, pestiek. A vidékiek nagy része a Bercsényi kollégiumban lakott, a pestiek társasága kicsit elkülönült. Nem volt ebben szándék, a helyzet így hozta. Azt azonban utólag megfigyeltem, hogy a Makovecz-tanítványok nagy része, a mesterhez hasonlóan, budapesti volt. Vélhetően ők közelebb voltak a tűzhöz, s az első visegrádi táborokról is értesültek. Furcsa jelenség, de nem megmagyarázhatatlan, hogy a népi kultúra iránti érdeklődés a városi, fővárosi emberekben erősebben támad fel, hiszen ők kívülről, felülről, jobban észreveszik pusztulását és értékeit, továbbá nem riasztja őket a benne élők szegénysége.

Amikor évekkel később kapcsolatba kerültem velük, már nem tudtam feloldódni köztük. Nagyon leegyszerűsítve és talán túlzóan általánosítva úgy látom, hogy amíg mi azzal voltunk elfoglalva, hogy bejárjuk az országot középkori emlékek után kutatva, bejárjuk Európát a tanult ókort, középkort, reneszánsz építészetet személyesen megnézni, meg a modern finn csodát, addig a Makoveczhez szegődő fiatalok életre szóló karrier lehetőségét kapták meg a mester környezetében. Persze nem előre kitervelten, csak vonzódtak Imréhez és az ő szabad eszméihez. 1981-ben, negyedéves korunkban szervezte meg Makovecz az első visegrádi táborát építész hallgatóknak. Szerintem ezen már részt vett az évfolyamtársam, Sala (Salamin Ferenc), aki azóta is oszlopos tagja a csapatnak, de biztos még mások is, főleg a pestiek, ezért kevésbé tudok róluk. Éppen ekkor szervezték azt a nemzetközi építőtáborát építész hallgatóknak, amelynek célja a szentendrei skanzenben rejtőző római villa, a „villa rustica” maradványainak régészeti feltárása volt. Ez tehát megosztotta a társaságot, mi vidéki kollégisták ezen vettünk részt. Ez az év hozta el Makovecznek a nemzetközi kiugrást is. Elsősorban Erdei Andrásnak (Erdei Ferenc korán elhunyt fiának) köszönhető, hogy Finnországban és Stockholmban is kiállításokon mutatkozott be a magyar szerves építészet, Csete, Oltai, Jankovics részvételével. Ekkor még egy csapatot alkottak. Innen kezdve jelentek meg róluk rendszeres külföldi publikációk is.

1987-ben történt, hogy a Kelettervben dolgozván értesültem arról, Makovecz országjáró túrát szervez. Akkoriban már nemzetközi hírű lett a magyar szerves építészet Csete György és Makovecz vezérletével, és Makoveczet a világ minden részére hívták előadást, kiállítást tartani. Elunta, nem ment, így a svéd Asmussen-iroda szervezett a nemzetközi építész érdeklődőknek egy körutazást Magyarországra, hogy megnézzék a maga valóságában a csodát, Makovecz személyes vezetésével. Ehhez a túrához lehetett csatlakozni honi érdeklődőknek is. Én önkéntes kultúrosként ki is hirdettem a munkahelyemen, a Keletterv-nél, ahol kb. ötven építész dolgozott, ezt a különleges alkalmat. Aztán el is mentem, de egyedül én, egy barátom zenész öccsével és a barátnőjével, aki aztán három gyermekének anyja lett. Az or-

szág túlsó sarkában találkoztunk, Velemben, Kőszeg közelében a Bécsből emeletes busszal érkező svéd, finn, német stb. társasággal. Futólag megismerkedtem Imrével (mindenki így szólította), majd kitartó érdeklődésemet látva később egy épületlátogató séta alkalmával rám sandított és ezt mondta: Figyellek! Ezt fejsimogatásként nehezen lehet értelmezni, de a túra csodálatos volt: az első utazás Makovecz körül. Ekkor már álltak a visegrádi építményei, a faluházai, a sárospataki művház és első temploma, a síófoki. Emellett megnéztük az „élő építészet” többi mesterét is, Csete György, Jankovics Tibor és mások munkáit is.

Úgy rémlik, korábban lehetett, hogy egy ízben elmentem Imre irodájába Pesten. Már nem emlékszem, mi dolgom volt velem, arra annál inkább, hogy ott ült a sok fiatal rajzolója között Szalai Tibor is, aki évfolyamtársam volt az egyetemen, s a Bercsényi kollégiumban is együtt laktunk. Ticsi azért lepett meg, mert ő éppen nem arról volt ismert, hogy a népnemzeti építészet követője lenne. Erősen avantgárdé természetű lévén inkább a dekonstruktivizmus, a szokások fogságából kitorzó kísérletezés foglalkoztatta több műfajban is. Egyik korai, zenei próbálkozására emlékszem a Bercsényi pinceklubjából, amikor antizenét adtak elő a társaival. Számomra az tűnt ki akkor ebből, hogy valaminek a tagadása elég nehéz. Nekik sem sikerült, hiába törekedtek az ellenkezőjére, csak kikerekedett időnként valami ritmus, egy kis harmónia az össze-vissza csapkodásból. Ennek továbbgondolása messzire vezet, és érdemes is elmélyedni benne. Ő is ezt folytatta, létrehozta a Brettschneider-csoportot, majd számos érdekes „jelenséget” alkotott rövid élete során. Nagyon kedves srác volt, amikor rákérdeztem a Makona (Imre irodájának a neve) asztalánál, hogy hát te meg mit csinálsz itt, csak annyit mosolygott hozzá, hogy hát ezeket a varjakat rajzolom. Valóban, sasokat mintázó totemoszlopokon dolgozott, amelyek azóta a visegrádi erdei művelődési ház kapuját őrzik.

Az 1987-es országjáró túra anyagából aztán előadássorozatot tartottam a Kelet-tervben. Előtte már sok egyéb előadást szerveztem ott, várostörténetről, külföldi utazásokról. Egyszer megnéztem Bécsben Hundertwasser házeit, és egy tablón kirakosgattam a képeket a cég folyosójára. Odatettem egy tollat is, hogy bárki odaírhasssa a véleményét. Alig volt hozzászólás, az se építésztől. Megrendeztem aztán Mikolás Tibornak, a mi világjáró műszaki igazgatónknak az előadásait a világ minden tájáról. Amerikában jártam, Vietnámban jártam stb. Élmény volt mind. Végül a Makovecz-túráról magam tartottam beszámolót, Magyarországon jártam címmel.

A rendszerváltás a magyar szerves építészet számára is meghozta a kiteljesedés lehetőségét. Makovecz megelőzte korát, kihasználta a puha diktatúra kiskapuit, és kisszövetkezet formájában működtette irodáját. Az országban szétszóródó tanítványai és követői sok kis irodát hoztak létre, amelyre a politikai váltás már tiszta körülményeket biztosított. Ezeknek az összefogására hozta létre 1989-ben a Kós Károly Egyesülést, amelyhez nemsokára mi is csatlakoztunk. Mi, vagyis Kőszeghy Attila és én. 1990 és 1992 között közös cégünk volt, a NOÉ Építésműhely Kft. Túl sokan voltunk benne, és nem működött jól. Utána külön irodákat alapítottunk, mindenki magának, de az új cégeink is beléptek az egyesülésbe. Elmentünk időnként a szervezet konferenciáira. Ezt a kapcsolatot elsősorban Attila erőltette. Sajnos a tag-

díj annyira sok volt, hogy én aztán kiléptem. Addig azonban sikerült az egyesület folyóiratában, az Országépítőben egy debreceni számot szerkeszteni Buka László festő barátommal közösen, 1991-ben. Aztán az egyik konferencia alkalmával, amikor Attila nem volt velem, szabályosan pellengérré állítottak. Mit akarnak a debreceniek az egyesülettől? Mit szeretnének? Erre én rá mertem kérdezni, hogy mi az az antropozófia, amit az egyesület az alapeszméjének tart? Református keresztényként szeretném először megismerni a vallásukat, hogy tudjam, mit várhatok tőlük, hogyan tudunk egymás hasznára lenni? Nagy felháborodást váltott ki az érdeklődésem, a szervezet háttérembere, Kálmán István (valami vegyipari cég tulajdonosa) kioktató, hogy ezt nem lehet csak úgy elmagyarázni, ehhez hét előadást kell meghallgatni. És azt mikor és hol tehetném meg? Erre erősen kitérő választ kaptam, éppen ki nem rúgtak két lábbal. Magyarán a „klub” hét állomásból álló beavatási szertartásán kellene részt venni, amire nyilván nem tartottak alkalmasnak. Ekkor elváltak útjaink. Ami azóta is furcsa számomra, hogy a többiek, akik régi jó tagjai voltak az egyesületnek, foglalkoztak vajon ezzel a kérdéssel? Vagy csak olyan fővárosi, népi-nemzeti elfoglaltságnak tekintették a Makovecz-kört, s nemigen lettek antropozófusok? Tisztelet a kivételnek – ha volt ilyen. Az a gyanúm, csak a szűk vezetőség (Makovecz, Kampis, Kálmán) volt ebbe eszmeileg is beavatva, gazdasági támogatásként Éliás Ádám (a debreceni Egyetemi templom egykori lelkészének egyik fia), aki aztán sikerre vitte Imre sevillai kiállítási pavilonját, persze úgy, hogy a saját anyagi sikere se maradjon el, és ezt Imre utólag hangosan nehezményezte is.

Meg kell azért említenem Gerle János építészt, aki rendkívüli műveltségét és tisztességét a tervezés helyett arra használta fel, hogy Imre személyes történetírója legyen. Ezzel együtt a magyar szecesszió és art deco összegyűjtésében és feldolgozásában ért el komoly eredményeket. Vele jó barátságban voltam és maradtam korai haláláig. Ő kért fel a Borsos monográfiám megírására. A Holnap Kiadó impozáns Mesterek sorozatát ő gondozta, s ez lett volna a következő kötet. (Ekkor már sajnos súlyos beteg volt, s a kiadó lelkesedése alábbhagyott. Később Debrecenben a Kollégium adta ki, szerényebb formában.) Tőle hallottam a steineri pedagógiáról, az euritmáról, a waldorf iskoláról először. Komoly építészettörténeti munkásságát az az anyagi függetlenség tette lehetővé, amelyet svájci rokonai (nagybátyja?) biztosítottak neki. Ő ezt az építőművészet érdekében használta fel. Azon a bizonyos országjáró Makovecz-túrán elhangzottak előadások is, több nyelven is. Tolmács híján János fordított kapásból mindent. Megesett, hogy angolról németre, majd magyarra, és vissza, hogy mindenki értse. Vicces volt, amikor a sok nyelv között eltévedt, és az angol szöveget angolra fordítva tolmácsolta.

A két nagy emberrel később is maradt némi kapcsolatom. Csete Gyurka barátsága kitüntető volt számomra. Sokat járt erre, főleg a Kollégium rendezvényeire. Mindig megnézte útközben a régóta, keservesen épülő hortobágyi templomomat, és nagyon drukkolt, hogy egyszer szépen elkészüljön. Sajnos nem érte meg. A fia, Őrs mesélte egyszer, hogy az édesanyja szerint Gyurka irigyelte is egy kicsit, hogy nem ő tervezte. Azért egy épületemet ő avatta fel, Kósa Lajos társaságában, az állatkerti

Zsiráfházat. Azt mondta róla, hogy ez a posztmodern építészet vége. Ezen azóta is gondolkodom.

Makovecz kevésbé fogadott a kegyeibe. Nem vette jó néven, hogy nem bújtam a köpenye alá, de eltűrte. Sőt, támogatott is, amikor 1992-ben főépítésznek neveztek ki Debrecenben. Tőle kértek ajánlást, és adott, szépet. Más kérdés, hogy aztán politikai ármánykodások áldozata lett, félrevezették, és akkor magam is azonnal felálltam abból a székéből, amelyikbe még le sem ültem. (Országos napilapok cikkeztek az esetről.) Később erősen megutálta a várost. Erre oka volt. Az első a Kálvin téri üzletközpont (ma Udvarházként ismerjük) tervezésére lezajlott tervpályázat volt, amelyen tudomásom szerint első lett, mégis Kertai László műve valósult meg, 1986-ban.

A második okot a Tóth Árpád Gimnázium új épületének sorsa szolgáltatta. 1992-93 körül azon tanakodott a város, hogy kivel terveztesse meg az egyháznak visszaadott épület helyett az újat. A vezetőség, emlékeim szerint Kollár József MDF-es alpolgármester, határozott törekvés volt, hogy az akkor már világhírű Makoveczet kérjék fel. Ezt aztán az építész közvélemény egy kisebb része, Kovács András vezetésével, olyan hevesen ellenezte, hogy pályázatot írtak ki. Ennek nyertesé Reszler Antal és Kovács Ákos (az említett András öccse) közös terve lett. Az események hatására Makovecz kijelentette: Debrecenbe soha nem tervez semmit. Korábról van két magánháza. 1987-ben épült a Mester utcai felemás ikerháza, a másik 1991-ben a Faraktár utca elején, a Veres templom mögött. (Ez utóbbiba éppen én terveztem a konyhát 1995-ben, majd most egy újabbat, 2018-ban.)

Nekem is volt némi tervezési ügyem Imrével. A hajdúszoboszlói Harangházra ugyanis az első tervet Finta József készítette, aki a szocialista évtizedek elismerten legnagyobb magyar építésze volt, rendkívül kedves ember, számos szálloda tervezője, többek között az Interkontinentálé, de neki köszönhetjük a debreceni Fórumot is. Az ő terve azonban nem kellett a szoboszlóiaknak, ezért felkérték Makoveczet. Meg is tervezte a nagy, tükröpadlós csarnokát, a különleges alumíniumharangok számára. A ház azonban túl drága lett volna, ezért kerestek egy olcsóbb megoldást. Erre találtak meg engem (Galánfi András helyi népművész javaslatára, aki azóta Kossuth díjas, az MMA tagja), s az első vázlataim után fel is kértek a munkára, 1999-ben. Első dolgom volt Imrének telefonálni, amint az illik. (Szerintem legalábbis, sokak szerint nem.) Elmondtam, hogy az ő terve helyett az enyémet akarják látni. Nem volt feldobva, de elfogadta a helyzetet, csak arra kért, hogy ne hasonlítson az övére. Évekkel később, 2009-ben, a Kós Károly Egyesülés huszadik születésnapjára rendezett Gerle János egy nagyszabású születésnapi kiállítást az Iparművészeti Múzeumban. Erre engem is meghívott, az ebesi református templommal. Boldogan nézelődtem a gyönyörű kiállításon, amikor elsétált mellettem Imre. Akkor láttam utoljára. Ő már akkor sem látott engem.

A tény, hogy a magyar szerves építészet felvirágzásának érintőleges résztvevője lehettem, engem is ebbe a skatulyába dobozott be. Debrecen körzetében nincs is talán más építész, akire ezt rá lehetne húzni, hiszen Kőszeghy Attila művészete teljesen egyedi, mellesleg rendkívüli, de a népi világhoz semmi köze. A szerves, vagy közismertebb nevén „organikus” építészet azonban nem is a népi ismertetőjegyek

szolgai másolását jelenti, nem is a hajladozó fatartók gótikus erdejét, s nem is az ágasfák alkalmazását. Makovecz stílusa lenyűgöző, sajátos és nagyon élvezhető, de a látvány mögött elmélyült gondolkozás és tájékozódás húzódik meg. Az ő művésze az ő válasza arra a kérdésre, hogyan nőjön ki egy épület a hely szelleméből. Saját megfogalmazása szerint a szerves építészet minden népnél, minden éghajlaton, minden környezetben más és más módon kell, hogy megnyilvánuljon. A magam számára már régen leegyszerűsödött a kérdés. Nem egyik napról a másikra, hanem inkább visszatekintve magamra. Erre pedig a japán metabolizmus adott különös módon alkalmat. 1984-ben mutatták be Budapesten a világhírű japán építész, Kisho Kurokawa kiállítását, s az ehhez készített kiadványban olvashattam Charles Jencks tanulmányát róla és az általa feltalált metabolizmusról. A szerző által is első látásra zavarosnak minősített bonyodalmas gondolatmenet nagyon érdekesnek tűnt, és ma újra olvasva még mindig friss gondolatok alkotják a változásról, főleg, ha a régi Debrecen egyre gyorsuló pusztulását figyeljük. Az én tehetségem azonban kevés a magas röptű, összetett ideológiák alkalmazásához, ezért aztán azt a kényelmesebb utat választottam, amit a bennszülöttség kínált. Én itthon vagyok ezen a tájon, itt születtem, itt nevelkedtem, zsigereimben hordom a nagyszüleimtől örökölt paraszti és iparos életet, a szüleimtől örökölt értelmiségi létet, a szocializmust átvészelő polgári kultúrát. Nem kell tehát mást tennem, csak átszűröm magamon és terveibe formálnom mindezt a tudattalan tudást. Vagyis azt tennem, ami nekem tetszik. Nem kell ideológiát faragnom hozzá, mert amit szerethetőnek érzek, az nem csak az én érzésem lesz. Amit pedig szeretni tudok, az az egyszerű emberek, vagyis a nép építészete, mert ebből az őszinteségből bátran tovább lehet lépni.

Ezt az érzékenységet mélyítette el bennem Makovecz és Csete korszakalkotó munkássága. Előzményként a magyar középkori építészet kutatása volt az alap, és ne felejtjük el Kunkovác László fotográfus életművét sem, aki az ősepítmények világméretű ismeretét adta nekünk. A nyolcvanas években Pap Gábor művészettörténész pedig felismerte a kozmikus környezetünk és a népművészet összefüggését, segítve a népi formavilág új értelmezését. Egy-egy építészeti feladat aztán azt a fiókot húzta elő bennem, ami éppen alkalmas volt. Esetenként utólag ismertem fel saját terveimben olyan összefüggéseket, amelyekről nem is tudtam. Ezt nevezem átszűrődésnek. Amit építettem az én vagyok, de rajtam keresztül az alföldi táj, Debrecen városa, a múlt, és abban bízom, hogy a jövő is. A régi, híres építészeti folyóiratunk, a *Tér és Forma*, 1939-ben tette fel a kérdést: Mi a magyar építészet? Dr. Bierbauer Virgil: Az örök vitához címmel írt cikkében válaszolt (63. oldal): Magyar az a ház, amelyiket magyar ember tervez, magyar szükségletnek, magyar tájba, magyarok építik. Ennyire egyszerű lenne? Látszólag igen, de kicsit nézzünk a szavak mögé! Magyar ember tervezte a Magyar Zene Házát? Nem, hanem japán. Akkor a Magyar Zene Háza magyar épület? Sajnos nem. Magyar tájba épült? Igen. Magyarok építették? Valószínűleg nagyrészt igen. Eddig világos, de a lényegét a magyar szükséglet meghatározásában látom. Ebben rejlik a szerves építészet kibontakozásának lényege. Csete és Makovecz ugyanis abból indult ki, hogy a magyar földnek és a rajta élő társadalomnak legyen természetes szüksége a nemzeti jelleg érzése. Épí-

tészetükkel arra igyekeztek felhívni a figyelmet, hogy van mire alapoznunk, de nem a stílusukat kell követnünk, hanem a gondolkodásmódjukat.

Makovecz Imre 2011-ben hunyt el. 2015-ben elhozták Debrecenbe a budapesti Vigadóba a nagy életmű-kiállítását a Kölcsey Központba. Tanítványai közül nem ért rá senki (!), hogy ismertető előadást tartson róla, ezért engem kért fel Csernyus Lőrinc. Nagy elszántsággal vettem magam a felkészülésbe, és egyre jobban bele-mélyedtem, mint egy mocsárba. Rengeteg beszélgetés készült ugyanis vele, ő is írt, és róla is írtak sokat. Ezekből, és a személyes emlékeimből szűrtem le azt a tudás-anyagot, amelyből mozaikszerűen kiraktam az építészetét, a gondolatvilágát. Most már magam is látom, mennyire fontos ezek ismerete ahhoz, hogy ne csak a hajladozó ívek mesevilága kápráztasson el minket. A mocsár hasonlat nem véletlen. Olyan sokat foglalkozott a sötét erők megismerésével, hogy az már számomra is beárnyékolta útjának a végét.

Ugyanakkor tiszta, üdítő élmény volt Csete György életművének elemzése. 2008-ban írtam róla egy tanulmányt az „építészfórum” internetes folyóiratnak, amely aztán 2011-ben megjelent az építésről szóló könyvben is. (Erővonalak Csete György építészetében. In: Csete György és Dulánszky Jenő - h.é.n. szerk.: Csete Örs) Ő még ezt megérte, 2016-ban távozott el. Hálás vagyok mindkettőjüknek, hogy ismerhettem őket, a 20. század legnagyobb magyar építészeit, akik mindketten figyeltek engem.

A szerző debreceni építész. Honlapja (raczzoltan.hu) és munkáinak filmes gyűjteménye a következő kódok segítségével érhető el:

Primer és szekunder hyperlipoproteinaemiák jelentősége fokozott kardiovaszkuláris kockázatú betegekben

Paragh György

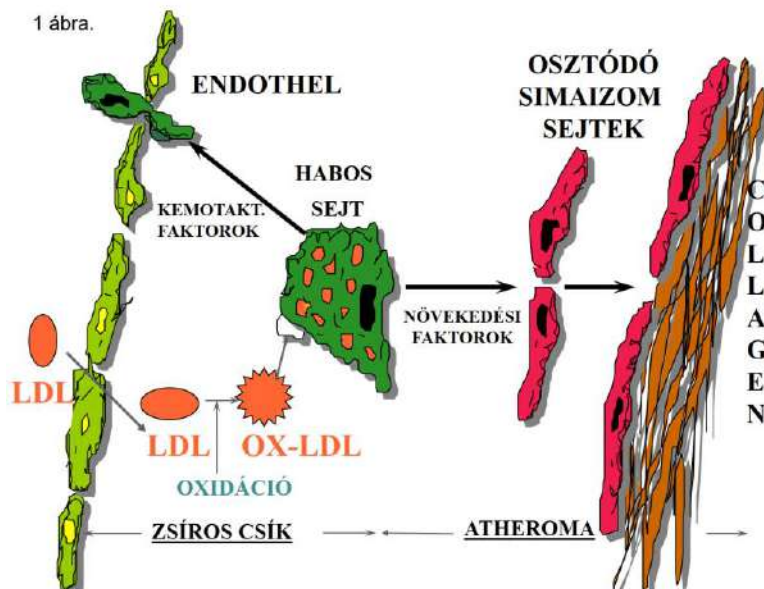
egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Klinikai Központ¹

Az LDL-koleszterin szerepe az érlelmeszesedés kialakulásában

A kardiovaszkuláris halálozás Európában a vezető halálok. Magyarországon az európai országokhoz képest a kardiovaszkuláris halálozás tekintetében ezen belül is kedvezőtlen a helyzet. A közép-európai régió országaiban a nyugat-európai országokhoz képest háromszor magasabb a halálozás. Hazánkban 40 éves korban várható élettartam férfiaknál 6,8 évvel, nőknél 4,8 évvel alacsonyabb a többi európai országéhoz képest. Magyarországon a 65 éves kor után az egészségben eltöltött évek száma 5 év, míg a három legkedvezőbb Európai országban 12,5 év (Blakely et al., 2017). A 100 000 lakosra jutó 779 kardiovaszkuláris halálozás kétszerese az Európai átlagnak (McCrindle and Gidding, 2016; Nichols et al., 2014; Pérez de Isla, Saltijeral Cerezo and Mata, 2017). Korábbi epidemiológiai tanulmányok igazolták azt, hogy a szív-érrendszeri halálozásban az úgynevezett kardiovaszkuláris rizikófaktorok játszanak fontos szerepet. Ezen kardiovaszkuláris rizikófaktorok közé tartozik a dohányzás, a magas vérnyomás, a magas vérzsírszint, és a cukorbetegség. 1978-ban, végzésem után a Debreceni Egyetem ÁOK I.sz. Belklinikáján az Intenzív Osztályon kezdtem dolgozni, ahol nagy számban kezeltünk akut miokardiális infarktusos betegeket. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a figyelmem a kardiovaszkuláris rizikófaktorok felé irányuljon. 1985-ben Goldstein és Brown Nobel díjat kapott az LDL receptor lipidanyagcserében játszott szerepének tisztázásáért. Ez is meghatározta azt, hogy a kardiovaszkuláris rizikófaktorok közül a hyperlipoproteinaemiákkal kezdtem foglalkozni. Goldstein és Brown vizsgálataiból kiindulva vizsgáltuk az LDL és a módosult LDL szerepét hypercholesterinaemiás és diabeteses betegeken. Azt találtuk, hogy a kontroll egyénekhez képest a koleszterin szintézis gátlás csökkent a hypercholesterinaemiás betegeknél (Paragh et al., 1997). Hasonló elváltozást találtunk a diabeteses betegeknél. Ott az LDL degradációja csökkent a kontroll csoporthoz képest és csökkent a monocyták makrofágok ApoE szekréciója, a koleszterin szintézis gátlása és ennek eredményeként fokozódott a habossejtté

¹ A szerző tudományos eredményeiért az MTA DAB Plakett kitüntetést kapta. Írása a DAB 2022. évi közgyűlésén elhangzott előadásának szerkesztett és bővített változata

történő alakulásuk (Paragh et al., 1998). Ezek az eredmények is megerősítették azt, hogy az LDL-nek és a módosult LDL-nek jelentős szerepe van az érlemezés kialakulásában. A keringésben lévő LDL felszaporodása megváltoztatja az endothel sejtek működését. Az endothel sejtek felszínén fokozódik az adhéziós molekulák expressziója, mely a gyulladásos sejtek felhalmozódásához és a subendothelialis térbe történő vándorlásához vezet. Ezen kívül az endothel sejtek permeabilitása is fokozódik, mely elősegíti az LDL subendothelialis térbe történő bejutását. A monocyták a subendothelialis térben makrofágokká alakulnak, a felszínükön megjelennek az úgynevezett scavenger receptorok, melyeknek a feladata az, hogy a módosult LDL-t felvegyék. A nagy mennyiségben a subendothelialis térbe került LDL oxidálódik és ez az oxidált LDL felvételre kerül, és mivel a scavenger receptoron keresztül történő felvétel nem váltja ki azt a feedback mechanizmust, amely meggátolná a sejt további koleszterin felszívódását, létrejön a habos sejt, ami az érlemezés kezdeti lépése. (1 ábra)

Öröklődő (familiális) hypercholesterinaemia (FH)

Familiális hypercholesterinaemiában (FH) csökken az LDL receptorok száma, vagy károsodik a funkciója. Ennek eredményeként jelentős mértékben megemelkedik a koleszterin szint, és ez azt eredményezi, hogy az illető egyénnél – mivel örökletes betegségről van szó – gyermekkortól kezdve az endothel sejtek fokozott koleszterinterhelésnek vannak kitéve, és így már korai gyermekkorban az FH homozigóta formájában, míg a heterozigóta formájában korai felnőttkorban kialakul az érlemezés (Huijgen et al., 2012; Starr et al., 2008). Ezt bizonyítják azok a tanulmányok is, amelyek azt mutatták, hogy a FH-s betegek heterozigóta formájában a nő betegek 25%-ának, a férfi betegek 50%-ának van

kardiovaszkuláris szövődménye, a koronária betegség rizikója 3,5–16-szor nagyobb, a perifériás érbetegség rizikója pedig 5–10-szer nagyobb az egészséges egyénekhez képest. Ezen egyének élettartama mintegy 15 évvel csökken (Hovingh and Kastelein, 2016). Erre a betegségre jellemző a szív-érrendszeri elváltozáson kívül, hogy 45 éves kor előtt a szaruhártyán fehér gyűrű jelenik meg, az inak felett csomók, valamint az, hogy a családban férfiaknál 55 éves kor előtt, nőknél 60 éves kor előtt fordulnak elő korai szív-érrendszeri betegségek. Hollandiában ezen klinikai tünetek és anamnesztikus adatok, valamint nagyszámú genetikai vizsgálat alapján összeállítottak egy kritériumrendszert az FH diagnózisára, ez az úgynevezett Dutch kritérium (Austin et al., 2004). Ezen kritériumrendszert felhasználva az észak-alföldi régióban – adatbányászati módszerrel vizsgálva a korábban kórházban kezelt betegeknek milyen gyakorisággal fordul elő FH – 1 342 124 beteg adatát elemeztük a Dutch kritérium alapján. Nyolc betegnek volt biztos FH diagnózisa, 225 betegnek valószínű, és több mint 11 000 betegnek lehetséges FH. Ezen eredmények alapján a becsült prevalencia 1:340 volt (Paragh et al., 2018). (2. ábra)

2. ábra: Adatbányászati módszerrel az Észak-alföldi régióban előforduló FH betegek

Lipid parameters of patients categorized according to the Dutch Lipid Clinic Network criteria.						
	DLCN score	number of patients	Ratio (%)	Total cholesterol (mmol/L)	LDL-C (mmol/L)	HDL-C (mmol/L)
Definite FH	>8	6	0.001	10.3 ± 0.7	8.1 ± 0.6	2.42 ± 0.4
Probable FH	6–8	225	0.017	9.38 ± 3.0	7.61 ± 2.4	1.54 ± 0.6
Possible FH	3–5	11,706	0.87	7.34 ± 1.2	5.26 ± 0.8	1.58 ± 0.4
Total	>3	11,937	0.89			

Prevalence of cardiovascular risk factors in patients categorized according to the Dutch Lipid Clinic Network criteria.										
	DLCN score	Number of patients	Ratio (%)	Current smoker (%)	Hypertension (%)	Diabetes mellitus (%)	Chronic kidney disease (%)	Obesity (%)	Low HDL-C level (%)	Hypothyroidism (%)
Definite FH	>8	6	0.001	16.9	65.5	23.2	21.4	8.9	25.7	8.9
Probable FH	6–8	225	0.017	18.5	71.3	21.8	30.6	5.6	19.0	10.5
Possible FH	3–5	11,706	0.87	16.2	70.6	21.9	17.7	7.1	16.3	9.4

225 beteg a Dutch kritérium alapján a 6-8-as pontszámot érte el (az átlag koleszterin 9.38 mmol/L, átlag LDL-C: 7.61 mmol/L volt).

11 706 beteg 3-5 pontszámot ért el (átlag koleszterin 7.34 mmol/L, átlag LDL-C: 5.26 mmol/L).

A becsült FH prevalencia 1:340, mely más Európai országok prevalenciájához hasonló.

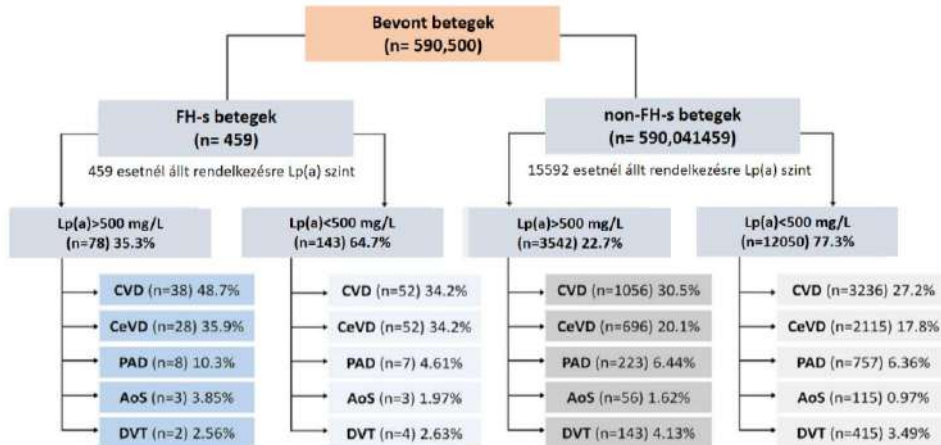
Szintén vizsgáltuk a kardiovaszkuláris rizikófaktorok előfordulási gyakoriságát ebben a populációban (dohányzás, hypertonia, diabetes mellitus, krónikus veseelégtelenség, obezitás, alacsony HDL-C szint, hypothyreosis). Az egyéb rizikófaktorok társulása növelte a kórházi ellátás gyakoriságát idős korban.

Paragh G, Harangi M, Karányi Z, Daróczy B, Németh Á, Fülöp P.: Atherosclerosis. 2018 Oct;277:262-266.

Az LDL-hez hasonló másik lipoprotein partikula az Lp(a), mely abban különbözik az LDL-től, hogy a máj által termelt lipoprotein (a) fehérje kapcsolódik az LDL-hez, így megváltoztatja annak szerkezetét és funkcióját (Anuurad et al., 2006). A szerkezetben képződő mikrothrombusok feloldásában szerepet játszó plazmin képződést gátolja. A felszínen lévő oxidált foszfolipidek krónikus gyulladást tartanak fenn és az LDL módosulása miatt a receptoron történő lebontás lassul és ezáltal növekszik a koleszterin szint, mely hozzájárul a korai érlemezésedéshez (Boffa, Marcovina and Koschinsky, 2004). Korábbi epidemiológiai vizsgálatok pozitív összefüggést mutattak az Lp(a) szint és a koszorúér betegség

között (Craig et al., 1998). A statin kezelés ellenére ezen betegeknél 3% feletti a 10 éves kardiovaszkuláris halálozás és 10% feletti a halálos és nem halálos kardiovaszkuláris kockázat. Korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy 100 mg/dl Lp(a) csökkenés mintegy 20%-os kardiovaszkuláris rizikó csökkenést eredményez (Burgess et al., 2018). Szintén adatbányászati módszerrel vizsgáltuk a klinikán kezelt betegeknél hogy alakul az Lp(a) szint, és milyen kapcsolat található az Lp(a) szint és a kardiovaszkuláris kockázat között. Mintegy 600 000 egyén adatát elemeztük. 459 egyén a Dutch kritérium alapján FH-s volt, a többi egyének nem volt FH-ja. Azt találtuk, hogy az FH-ban szenvedőknél észlelt magas Lp(a) szint szignifikánsan növelte a kardiovaszkuláris, cerebrovaszkuláris, perifériás érbetegség, az aorta stenosis és a mélyvénás thrombosis rizikóját az azonos Lp(a) kategóriába tartozó nem FH-s betegekhez képest (Németh et al., 2022). (3. ábra)

3. ábra: A vizsgálati populáció szerkezete, a bevont betegek száma, valamint a betegek csoportokra és alcsoportokra való felosztása

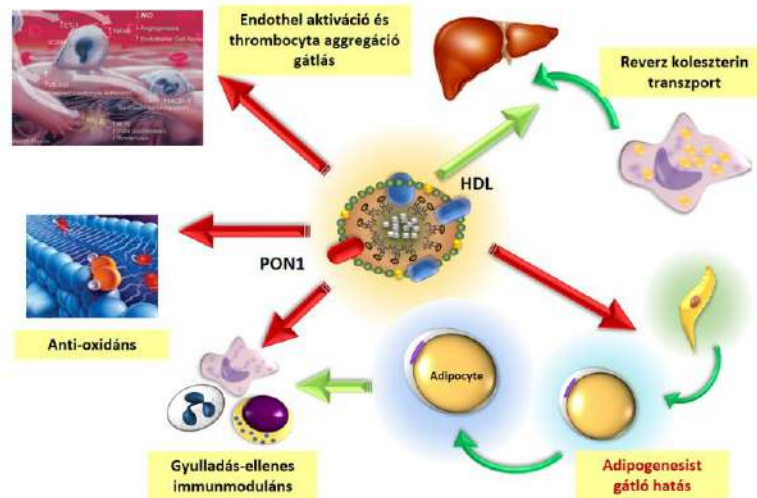
Németh Á.: Front. Genet. 13:849197. doi: 10.3389/fgene.2022.849197

Hogyan véd a HDL-C az érlemezés ellen?

A Framingham tanulmány vizsgálataira hívta fel a figyelmet, hogy az LDL-C kívül más lipid frakciónak is szerepe lehet a kardiovaszkuláris betegségek kialakulásában. Azt mutatták ki, hogy azonos LDL koncentráció mellett, ha a HDL-C szint alacsonyabb, akkor nagyobb a szív-érrendszeri betegségek előfordulásának gyakorisága (Castelli, 1988). Később Durrington és munkatársai azt állapították meg, hogy 1% HDL emelkedés 3%-kal csökkenti a koszorúérbetegség rizikóját (Durrington PN, 1995). A lipidfrakciók közül a HDL az, ami véd az érlemezéssel szemben. Mivel magyarázható a HDL ezen kedvező hatása? A HDL direkt endothel sejtekre gyakorolt hatásával, és azzal, hogy a HDL a perifériás sejtektől a fülös koleszterint a májba szállítja, és ebből a koleszterinből epesav képződik, és így a szervezet a fülös koleszterin tartalmától

meg tud szabadulni. Ezen kívül gyulladáscsökkentő hatása és antioxidáns hatása is van. Ennek az antioxidáns hatásnak a fő letéteményese a HDL részecskében a HDL-hez kötött enzim a paraoxonáz (PON1). (4. ábra)

4. ábra: A HDL ANTIATHEROGÉN HATÁSA

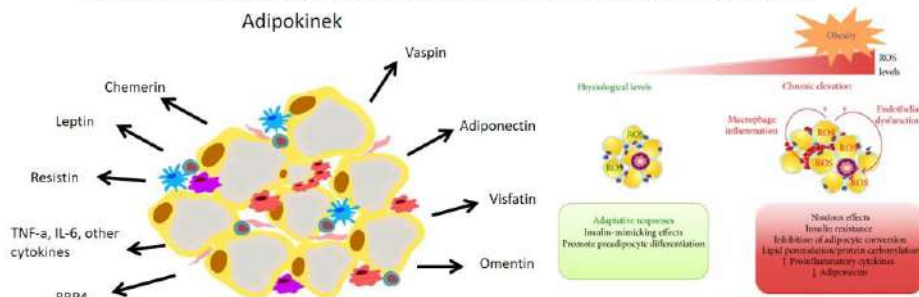
A lipid peroxidok hidrolízise által gátolja az oxidált LDL képződését és ezáltal az érlemezés folyamatát. 15 hyperlipidaemiás egyén limfocitáit vizsgáltuk, hidrogén peroxiddal (H_2O_2) váltottuk ki a DNS károsodást és néztük a lipid peroxidációra jellemző TBARS szintet, mely fokozott lipid peroxidációban nő és a nitrogén monoxid szintet, mely csökkenti az endothel károsodást. A DNS károsodását comet assay-vel vizualizálni lehet. Azt találtuk, hogy a hyperlipidaemiás betegek limfocitáiban a DNS károsodás szignifikánsan nagyobb volt az egészséges kontrollhoz képest. Ezen betegek PON1 aktivitása, arileszteráz aktivitása szignifikánsan alacsonyabb volt a kontroll betegekhez képest. Negatív korrelációt találtunk a PON1 aktivitás és az oxidatív DNS károsodása között. Ezek az eredményeink is megerősítik a HDL-hez kötött PON1 antioxidáns hatását (Harangi et al., 2002; Harangi et al., 2004).

Elhízás, vesebetegség, vesetranszplantáció, autoimmun betegségek hatása a HDL-C védő funkciójára

A hyperlipidaemiáknak a jelentős hányadát a szekunder hyperlipidaemia adja, ami azt jelenti, hogy valamilyen betegség, vagy gyógyszer hatására alakul ki a lipid abnormalitás. Az egyik leggyakoribb oka a szekunder hyperlipoproteinemiáknak az elhízás. 2016-ban a közép és kelet-európai felnőtt férfi lakosság mintegy 20%-a, a nők mintegy 25%-a elhízott (Alkaf et al., 2021). Magyarországon 40%-ra tesszük a túlsúlyos betegeket, és 20%-ra az elhízottak arányát a felnőtt lakosságban. Az elhízás során jelentősen felhalmozódik a szerve-

zet zsírtartalma. Abban az esetben, ha normális a szervezet zsírtartalma, a zsírszövetben képződő szabadgyökök a szervezet adaptív válaszát segítik elő, míg a nagymennyiségű zsírfelhalmozódás során a jelentősen megnövekvő szabadgyök termelés károsító hatást eredményez, melynek következtében inzulin rezisztencia, a lipidek oxidációja, a fehérjék módosulása, a gyulladásos cytokinek felhalmozódása és az adiponektin csökkenése figyelhető meg. Ezáltal az elhízás hozzájárulhat a népbetegségnek számító 2-es típusú cukorbetegség, a hyperlipidaemia, a hipertónia, és a krónikus gyulladás kialakulásához, és ezzel elősegítheti a szív-érrendszeri betegségek kialakulását (Le Lay et al., 2014). A zsírszövet nemcsak energia-raktározó szövet, hanem endokrin szerv. Számos bioaktív anyagot termel, melyeket adipokineknek nevezünk. Ilyen adipocytokin a leptin, adiponektin, resistin, vaspin, visfatin, omentin, TNF-alfa, IL-6. (5. ábra)

5. ábra: A zsírszövetek különböző metabolikus folyamatokat segítenek elő

Soazig Le La: Oxidative Medicine and Cellular Longevity Volume 2014, 18 pages: <http://dx.doi.org/10.1155/2014/908539>

Kíváncsiak voltunk arra, hogy elhízott egyéneknél hogyan alakulnak a lipid-szintek, és ezek milyen kapcsolatot mutatnak az adipokinekkel (Balogh et al., 2011; Fülöp et al., 2016; Lőrincz et al., 2014; Szentpéteri et al., 2018). Ezen adipokinek közül a leptin, resistin, visfatin, chemerin kedvezőtlen hatást fejtett ki, míg a vaspin, adiponektin, apelin, omentin kedvező hatást. Ezek egyensúlya határozza meg, hogy egy adott egyénnél az érlelmeszedés irányába megy-e az anyagcsere folyamat vagy pedig azt gátolja (6. ábra) (Müller-Ladner, Frommer and Neumann, 2011). Ezen eredményeink alapján az a teória fogalmazódott meg, hogy a szervezet szabályozásában az első vonal a neuroendokrin rendszer, és a második vonalban a finomhangolásban segíthetnek az adipokinek, és ez a finomhangolás attól függően, hogy jelentős túlsúly van-e, esetleg torzításhoz vezethet, vagy abban az esetben, hogyha megfelelő a zsírtömeg állapota segíthet megőrizni a szervezet anyagcsere integritását.

A szekunder hyperlipoproteinaemiák másik gyakori oka a krónikus veseelégtelenség. Világszerte több, mint 500 millió ember szenved ezen betegségben. Magyarországon 10 000 betegnek 60 ml/perc/1,73m-nél kisebb a GFR értéke. Krónikus veseelégtelenség során meglévő krónikus gyulladás, anaemia, az urémiás toxinok, eritropoetin (EPO) csökkent termelése, a vasanyagcsere zavara

mind elősegítik a reaktív oxigén gyökök termelését és az oxidatív folyamatokat. Ezzel szemben a PON1 és nitrogén oxid szintetáz adja a glutation reduktáz, glutation peroxidáz, superoxid dizmutáz és kataláz mellett az antioxidáns rendszer bázisát. A PON1 nemcsak paraoxonáz és arileszteráz aktivitással rendelkezik, hanem laktonáz aktivitással is. Ennek eredményeként a homocisztein tiolaktont visszaalakítja homociszteinné és így gátolja a fehérjék homociszteinilációját. Munkatársaimmal vizsgáltuk a krónikus hemodializált vesebetegeknél és a vesetranszplantált betegeknél a PON1 aktivitás változását, és azt találtuk, hogy hemodializált betegeknél szignifikánsan csökkent a PON1 laktonáz aktivitása is, mely hozzájárulhat ezen betegeknél a kardiovaszkuláris szövődményekhez. Jelentősen magasabb PON1 aktivitást mértünk alultáplált hemodializált csoportban az elhízottakhoz képest. Magas homocystein szint, emelkedett aszimmetrikus dimetil-arginin (ADMA) koncentráció, PON1 aktivitás csökkenése, a módosult fehérjék szintjének emelkedéséhez vezethet és ezáltal fokozhatja a krónikus vesebetegeknél és hemodializált betegeknél a kardiovaszkuláris szövődményeket (Paragh et al., 1999; Sztanek et al., 2012a; Sztanek et al., 2012b; Varga et al., 2012).

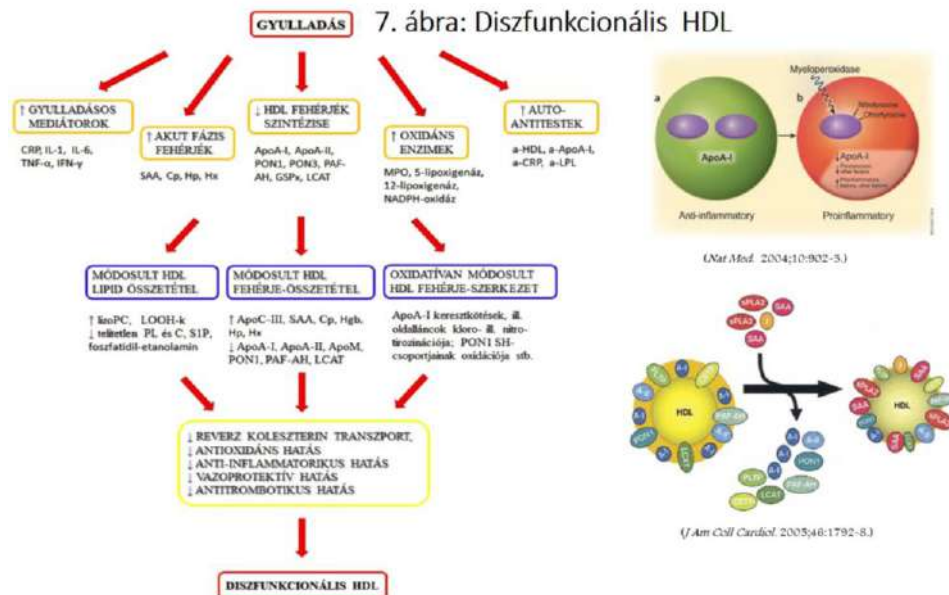

Müller-Ladner U et al. The Rheumatologist, August 2011

Az autoimmun betegségekben megfigyelhető az érlemeszesedésre való fokozott hajlam. Ezért kíváncsiak voltunk arra, hogy ezen betegeknél hogyan változik a lipidszint, és a HDL-hez kötött antioxidáns rendszer a PON1 aktivitása. Azt találtuk, hogy a szisztémás lupus erythematosusban, kevert kötőszöveti betegségben és rheumatoid arthritisben a PON1 aktivitás szignifikánsan csökkent (Bodolay et al., 2008; Kerekes et al., 2008; Kiss et al., 2007). Ily módon a lipid peroxidáció gátlása is csökkent és ez elősegítheti az érlemeszesedést. Rheumatoid arthritises betegeknél pozitív korrelációt találtunk a TNF-alfa és IL-6 szinttel. PON1 aktivitás szabályozása bizonyos területen ellentmondásos. Van olyan tanulmány, mely azt mutatta ki, hogy a TNF-alfa és az IL-6 gátolja a PON1 exp-

ressziót (Han et al., 2006), míg mások arra hívták fel a figyelmet, hogy az IL-6 fokozza a PON1 gén expresszióját (Kumon et al., 2003).

A HDL három alcsoportra osztható: nagy HDL, közepes és kicsi sűrű HDL-re. Ezeknek a szerkezete és a funkciója is más. A korábbi vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy bizonyos esetekben a magasabb HDL szint mellett is jelentős érlemeszesedés figyelhető meg. Kimutatták azt, hogy ilyen esetekben módosul a HDL. Krónikus gyulladásban a gyulladásos mediátorok, oxidatív folyamatok, a termelődő akut fázis fehérjék, autoantitestek módosíthatják a HDL összetételét és a korábban antiatherogén, védő hatású HDL nem tudja a feladatát el látni, és nem véd az érlemeszesedéssel szemben, hanem elősegíti a azt. Az ilyen HDL-t diszfunkcionális HDL-nek hívjuk. (7. ábra)

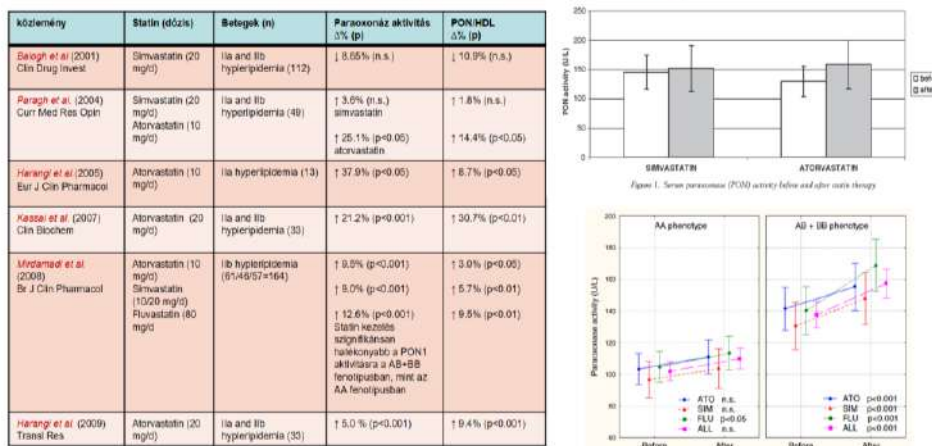
51 szisztémás lupus erythematosus (SLE) beteg és 49 – korban, nemben illesztett – egészséges kontroll egyént vizsgálva néztük azt, hogy a hem-indukált LDL oxidáció hogyan változik a fenti betegcsoportokban. Azt találtuk, hogy SLE-ben a szisztémás gyulladás nemcsak a HDL mennyiségét csökkentette, hanem antiatherogén funkcióját is rontotta azáltal, hogy fokozódott az LDL oxidációja. Ezen kívül megváltozott a HDL alcsoportjainak az összetétele is. Ez nyilván hozzájárult a funkció károsodásához (Gaál et al., 2016). Más vizsgálatunkban 167 vaszkuláris betegségben nem szenvedő hyperlipidaemiás beteget vizsgáltunk. Az ADMA, az adhézions molekulák, oxidált LDL szinteket, valamint a myeloperoxidáz koncentrációt és a PON1 aktivitást mértük. Azt találtuk, hogy a myeloperoxidáz szignifikánsan fokozódott, a PON1 aktivitás pedig csökkent (Szentpéteri et al., 2017). A HDL, a myeloperoxidáz és a PON1 egy úgynevezett

hármaskomplexet hoz létre és ennek az egyensúlya határozza meg, hogy a HDL antiatherogén vagy atherosclerost elősegítő-e.

Terápiás lehetőségek hatásai a lipidanyagcserére és az oxidatív folyamatokra

A kardiovaszkuláris betegségek megelőzésének bázisa a fő kardiovaszkuláris rizikófaktorok csökkentése, így a vérnyomás normalizálása, a dohányzás megszüntetése és a vércukor szint megfelelő beállítása mellett az LDL-C szint csökkentése. Az LDL-C csökkentés leghatékonyabb *per os* alkalmazható, és legszélesebb körben használt készítményei a statinok, melyek az intracelluláris koleszterin szintézis kulcsenzimének a gátlásával fokozzák a sejt felszínén az LDL receptorok számát, és ezáltal a sejt az extracelluláris térből nagyobb mennyiségű koleszterint vesz fel és így jelentős összekoleszterin és LDL-C csökkentő hatást képes kifejteni. Hazánkban napjainkban alkalmazott készítmények közül a leghatékonyabb a rosuvastatin, majd ezt követi az atorvastatin, simvastatin, fluvastatin. Korábbi vizsgálatainkban tanulmányoztuk azt, hogy a statinok a lipidcsökkentésen kívül hogyan befolyásolják a HDL-hez kötött PON1 aktivitást, az oxidált LDL szinteket, és hogy a PON1 fenotípusa hatással van-e a statinok PON1-re és lipidekre kifejtett hatására. Azt találtuk, hogy a lipidcsökkentés mellett a statinok kedvezően befolyásolták a PON1 aktivitásokat. A PON1 fenotípusa pedig hatással volt az egyes statinok PON1 aktivitására, illetve LDL csökkentésre kifejtett hatására (Balogh et al., 2001a; Harangi et al., 2009; Harangiet al., 2004; Kassai et al., 2007; Mirdamadi et al., 2008; Paragh et al., 2004). (8. ábra)

8. ábra: Statinok paraoxonáz aktivitásra kifejtett hatása

A fibrátok a PPR- α aktivációján keresztül fokozzák a triglyceridben gazdag lipoproteinek lebontásáért felelős lipoprotein lipáz (LPL) aktivitását, csökkentik a LPL gátló apoC3 termelést és fokozzák a HDL fő apolipoproteinjének az apoA1-nek a termelődését. A hypertriglyceridaemiás, 2-es típusú diabetes mellitus, és hyperlipidaemiás, valamint metabolikus szindrómás betegcsoportban vizsgáltuk a gemfibrozil, fenofibrát és cyprofibrát hatását. Azt találtuk, hogy a

gemfibrozil és fenofibrát növelte a PON1 aktivitást, míg a ciprofibrát nem szignifikáns változást eredményezett és a ciprofibrát PON1 aktivitásra kifejtett hatása nem függött a PON1 fenotípusától (Balogh et al., 2001b; Paragh et al., 2000; Paragh et al., 2003; Paragh et al., 2006). (9. ábra)

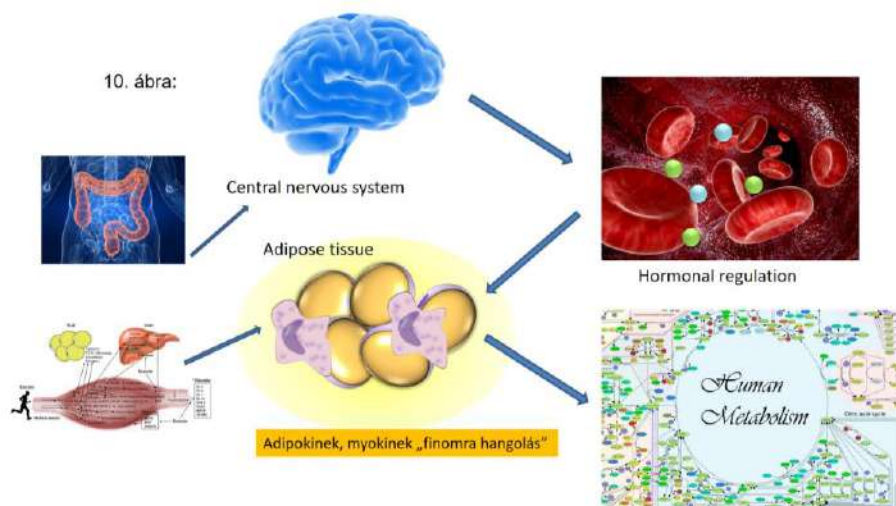

A magas koleszterin szinttel rendelkező egyéneknél a maximális dózisban alkalmazott statin kezeléssel sem érjük el a terápiás célértéket, ilyenkor ezetimibbel kombináljuk a statint. Az ezetimib a vékonybélben a koleszterin szelektív felszívódásáért felelős Niemann-Pick szerű (NPC1L1) fehérje gátlásával hat, és így mintegy 18–21 %-os LDL-C csökkentő hatást fejt ki. Azt találtuk, hogy a különböző genotípusokban másként hathat az ezetimib, és olyan egyéneknél, akiknél az ezetimib alkalmazása mellett nem észlelünk megfelelő hatást, érdemes megnézni, hogy ennek a háttérben nincs-e a genotípusban észlelhető eltérés (Zsíros et al., 2014).

Lehet-e csökkenteni a familiáris hypercholesterinaemiás betegek koleszterin szintjét?

A familiáris hypercholesterinaemiás betegek kiindulási koleszterin szintje nagyon magas, ezért ezen betegeknél a maximálisan alkalmazott statin és ezetimib kombinációs kezeléssel sem érjük el a kívánt terápiás célértéket, ilyen esetben LDL aferezist végzünk. 48 éves FH-s nőbeteg esetében demonstráltuk, hogy a standard terápia mellett alkalmazott LDL aferezissel sem értük el a célértéket, annak ellenére, hogy a kiindulási koleszterin szint 51%-kal csökkent. A PCSK9 gátló, és a statin ezetimib terápiával 69%-os LDL csökkenést értünk el, de még ez sem volt elég a terápiás célérték eléréséhez. A statin, ezetimib, LDL aferezis, valamint PCSK9 gátló együttes kombinációjával tudjuk biztosítani az LDL célértéket. Ez a tanulmányunk arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagy rizikójú betegeknél sokszor a teljes terápiás arzenált be kell vetnünk annak érdekében, hogy az LDL-C célértéket elérjük (Harangi M, 2017). Krónikus anyagcsere betegségek kezelésének bázisát az életmód terápia adja, melynek egyik eleme a dietoterápia, a másik pedig a rendszeres fizikai aktivitás. Korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy a fizikai aktivitás során mintegy 450 fehérje szintézise változik meg. Ezeket a fehérjéket myokineknek nevezzük. Ezen fehérjék jelentős mér-

tékben módosíthatják az anyagcsere folyamatokat. Ezen fehérjék közül az irisin, a fibroblast növekedési faktor hatását vizsgáljuk, melyek elősegítik a fehér zsírszövet barna zsírszövetté történő alakulását, és ezáltal meggátolják a fölös energia zsír raktárakban történő felhalmozódását, és így hozzájárulhatnak a normál testsúly eléréséhez. Elképzelésünk szerint az első szabályozó rendszer a központi idegrendszer és az endokrin rendszer. Ezt a szabályozó rendszert finomra hangolják a zsírsejtekből származó adipokinek és az izomsejtekből származó myokinek. Ezek együttesét jelentős mértékben befolyásolja a tápcsatornában lévő mikrobiom összetétel. Ezek egyensúlya határozza meg azt, hogy az illető egyén anyagcsere folyamatai optimális feltételt tudnak-e biztosítani az egyén számára, vagy sem. A négy tényező által létrehozott hálózat kapcsolódási pontjai a későbbiekben segíthetnek annak megértésében, hogy bizonyos anyagcsere betegségek miért alakulnak ki.

Pályám kezdete óta a lipidanyagcsere és az ahhoz köthető oxidatív folyamatok területén óriási a fejlődés. Amikor kezdtük, gyakorlatilag nem volt hatékony koleszterincsökkentő gyógyszerünk. Ma széles a repertoár, a statin, ezetimib, PCSK9 gátlók, MTP gátlók, apoB100 gátlók, apoC3 gátló, Lp(a) gátló, ANGPL3 gátló lehetővé teszik azt, hogy ne csak a szekunder, hanem a primer hyperlipidaemiák nagy részénél is elérjük a terápiás célértékeket, és így mintegy 85%-os kiindulási LDL-C csökkenést hozunk létre. Ennek a jelentőségét alátámasztja az is, hogy a Framingham tanulmány alapján az egészséges egyénhez viszonyítva egy 60 éves férfinál a várható élettartam kardiovaszkuláris betegségben 7,4 évvel, akut miokardiális infarktus után 9,2 évvel csökken. Amennyiben meg akarjuk szüntetni ezt a különbséget az előbb említett gyógyszerek megfelelő alkalmazásával közel az egészségesekhez hasonló életésélyt biztosíthatunk a korábban kardiovaszkuláris betegségben szenvedő egyéneknek.

Az előbb felsorolt eredményekben jelentős szerepet játszottak munkatársaim. PhD témavezetőként, társtémavezetőként 18 hallgatóm szerzett PhD fokozatot. Jelenleg 3 hallgató PhD munkáját irányítom. Közvetlen munkatársaim közül tízen habilitáltak, hárman MTA doktori fokozatot szereztek.

Irodalomjegyzék

- Alkaf, B., Blakemore, A. I., Järvelin, M. R., and Lessan, N. (2021). Secondary analyses of global datasets: do obesity and physical activity explain variation in diabetes risk across populations? *Int J Obes (Lond)* 45, 944.
- Anuurad, E., Boffa, M. B., Koschinsky, M. L., and Berglund, L. (2006). Lipoprotein(a): a unique risk factor for cardiovascular disease. *Clin Lab Med* 26, 751.
- Austin, M. A., Hutter, C. M., Zimmern, R. L., and Humphries, S. E. (2004). Genetic causes of monogenic heterozygous familial hypercholesterolemia: a HuGE prevalence review. *Am J Epidemiol* 160, 407.
- Balogh, Z., Fóris, G., Kónya, G., Paragh, G., Köbling, T., Padra, J. T., and Sarang, Z. (2011). Obesity abrogates the concentration-dependent effect of leptin on endogenous cholesterol synthesis in human monocytes. *Immunobiology* 216, 431.
- Balogh, Z., Fülöp, P., Seres, I., Harangi, M., Katona, E., Kovács, P., Kosztáczky, B., and Paragh, G. (2001a). Effects of simvastatin on serum paraoxonase activity., pp. 505, *Clin Drug Invest.*
- Balogh, Z., Seres, I., Harangi, M., Kovács, P., Kakuk, G., and Paragh, G. (2001b). Gemfibrozil increases paraoxonase activity in type 2 diabetic patients. A new hypothesis of the beneficial action of fibrates? *Diabetes Metab* 27, 604.
- Blakely, T., Disney, G., Atkinson, J., Teng, A., and Mackenbach, J. P. (2017). A Typology for Charting Socioeconomic Mortality Gradients: "Go Southwest". *Epidemiology* 28, 594.
- Bodolay, E., Seres, I., Szodoray, P., Csípo, I., Jakab, Z., Vegh, J., Szilagyí, A., Szegedi, G., and Paragh, G. (2008). Evaluation of paraoxonase activity in patients with mixed connective tissue disease. *J Rheumatol* 35, 237.
- Boffa, M. B., Marcovina, S. M., and Koschinsky, M. L. (2004). Lipoprotein(a) as a risk factor for atherosclerosis and thrombosis: mechanistic insights from animal models. *Clin Biochem* 37, 333.
- Burgess, S., Ference, B. A., Staley, J. R., Freitag, D. F., Mason, A. M., Nielsen, S. F., Willeit, P., Young, R., Surendran, P., Karthikeyan, S., Bolton, T. R., Peters, J. E., Kamstrup, P. R., Tybjaerg-Hansen, A., Benn, M., Langsted, A., Schnohr, P., Vedel-Krogh, S., Kobylecki, C. J., Ford, I., Packard, C., Trompet, S., Jukema, J. W., Sattar, N., Di Angelantonio, E., Saleheen, D., Howson, J. M. M., Nordestgaard, B. G., Butterworth, A. S., Danesh, J., and Consortium, E. P. I. I. C. a. N. C. D. E.-C. (2018). Association of LPA

- Variants With Risk of Coronary Disease and the Implications for Lipoprotein(a)-Lowering Therapies: A Mendelian Randomization Analysis. *JAMA Cardiol* 3, 619.
- Castelli, W. P. (1988). Cholesterol and lipids in the risk of coronary artery disease--the Framingham Heart Study. *Can J Cardiol* 4 Suppl A, 5A.
- Craig, W. Y., Neveux, L. M., Palomaki, G. E., Cleveland, M. M., and Haddow, J. E. (1998). Lipoprotein(a) as a risk factor for ischemic heart disease: metaanalysis of prospective studies. *Clin Chem* 44, 2301.
- Fülöp, P., Harangi, M., Seres, I., and Paragh, G. (2016). Paraoxonase-1 and adipokines: Potential links between obesity and atherosclerosis. *Chem Biol Interact* 259, 388.
- Gaál, K., Tarr, T., Lőrincz, H., Borbás, V., Seres, I., Harangi, M., Fülöp, P., and Paragh, G. (2016). High-density lipoprotein antioxidant capacity, subpopulation distribution and paraoxonase-1 activity in patients with systemic lupus erythematosus. *Lipids Health Dis* 15, 60.
- Han, C. Y., Chiba, T., Campbell, J. S., Fausto, N., Chaisson, M., Orasanu, G., Plutzky, J., and Chait, A. (2006). Reciprocal and coordinate regulation of serum amyloid A versus apolipoprotein A-I and paraoxonase-1 by inflammation in murine hepatocytes. *Arterioscler Thromb Vasc Biol* 26, 1806.
- Harangi M, J. L., Nádró B, Balla J, Paragh G. (2017). LDL apheresis or PCSK9 inhibition? Sometimes we have to combine them., pp. 1, *Vessel Plus*.
- Harangi, M., Mirdamadi, H. Z., Seres, I., Sztanek, F., Molnár, M., Kassai, A., Derdák, Z., Illyés, L., and Paragh, G. (2009). Atorvastatin effect on the distribution of high-density lipoprotein subfractions and human paraoxonase activity. *Transl Res* 153, 190.
- Harangi, M., Remenyik E, E., Seres, I., Varga, Z., Katona, E., and Paragh, G. (2002). Determination of DNA damage induced by oxidative stress in hyperlipidemic patients. *Mutat Res* 513, 17.
- Harangi, M., Seres, I., Varga, Z., Emri, G., Szilvássy, Z., Paragh, G., and Remenyik, E. (2004). Atorvastatin effect on high-density lipoprotein-associated paraoxonase activity and oxidative DNA damage. *Eur J Clin Pharmacol* 60, 685.
- Hovingh, G. K., and Kastelein, J. J. (2016). Diagnosis and Management of Individuals With Heterozygous Familial Hypercholesterolemia: Too Late and Too Little. *Circulation* 134, 710.
- Huijgen, R., Hutten, B. A., Kindt, I., Vissers, M. N., and Kastelein, J. J. (2012). Discriminative ability of LDL-cholesterol to identify patients with familial hypercholesterolemia: a cross-sectional study in 26,406 individuals tested for genetic FH. *Circ Cardiovasc Genet* 5, 354.
- Kassai, A., Illyés, L., Mirdamadi, H. Z., Seres, I., Kalmár, T., Audikovszky, M., and Paragh, G. (2007). The effect of atorvastatin therapy on

- lecithin:cholesterol acyltransferase, cholesteryl ester transfer protein and the antioxidant paraoxonase. *Clin Biochem* 40, 1.
- Kerekes, G., Szekanecz, Z., Dér, H., Sándor, Z., Lakos, G., Muszbek, L., Csipő, I., Sipka, S., Seres, I., Paragh, G., Kappelmayer, J., Szomják, E., Veres, K., Szegedi, G., Shoenfeld, Y., and Soltész, P. (2008). Endothelial dysfunction and atherosclerosis in rheumatoid arthritis: a multiparametric analysis using imaging techniques and laboratory markers of inflammation and autoimmunity. *J Rheumatol* 35, 398.
- Kiss, E., Seres, I., Tarr, T., Kocsis, Z., Szegedi, G., and Paragh, G. (2007). Reduced paraoxonase1 activity is a risk for atherosclerosis in patients with systemic lupus erythematosus. *Ann N Y Acad Sci* 1108, 83.
- Kumon, Y., Suehiro, T., Ikeda, Y., and Hashimoto, K. (2003). Human paraoxonase-1 gene expression by HepG2 cells is downregulated by interleukin-1beta and tumor necrosis factor-alpha, but is upregulated by interleukin-6. *Life Sci* 73, 2807.
- Le Lay, S., Simard, G., Martinez, M. C., and Andriantsitohaina, R. (2014). Oxidative stress and metabolic pathologies: from an adipocentric point of view. *Oxid Med Cell Longev* 2014, 908539.
- Lőrincz, H., Katkó, M., Harangi, M., Somodi, S., Gaál, K., Fülöp, P., Paragh, G., and Seres, I. (2014). Strong correlations between circulating chemerin levels and lipoprotein subfractions in nondiabetic obese and nonobese subjects. *Clin Endocrinol (Oxf)* 81, 370.
- McCrindle, B. W., and Gidding, S. S. (2016). What Should Be the Screening Strategy for Familial Hypercholesterolemia? *N Engl J Med* 375, 1685.
- Mirdamadi, H. Z., Sztanek, F., Derdak, Z., Seres, I., Harangi, M., and Paragh, G. (2008). The human paraoxonase-1 phenotype modifies the effect of statins on paraoxonase activity and lipid parameters. *Br J Clin Pharmacol* 66, 366.
- Müller-Ladner, U., Frommer, K. W., and Neumann, E. (2011). What fat does to arthritis., *The Rheumatologist*.
- Nichols, M., Townsend, N., Scarborough, P., and Rayner, M. (2014). Cardiovascular disease in Europe 2014: epidemiological update. *Eur Heart J* 35, 2950.
- Németh, Á., Daróczy, B., Juhász, L., Fülöp, P., Harangi, M., and Paragh, G. (2022). Assessment of Associations Between Serum Lipoprotein (a) Levels and Atherosclerotic Vascular Diseases in Hungarian Patients With Familial Hypercholesterolemia Using Data Mining and Machine Learning. *Front Genet*.
- Paragh, G., Asztalos, L., Seres, I., Balogh, Z., Löcsey, L., Kárpáti, I., Mátyus, J., Katona, E., Harangi, M., and Kakuk, G. (1999). Serum paraoxonase activity changes in uremic and kidney-transplanted patients. *Nephron* 83, 126.
- Paragh, G., Balogh, Z., Seres, I., Harangi, M., Boda, J., and Kovács, P. (2000). Effect of gemfibrozil on HDL-associated serum paraoxonase activity and

- lipoprotein profile in patients with hyperlipidaemia., pp. 277, *Clin Drug Invest.*
- Paragh, G., Harangi, M., Karányi, Z., Daróczy, B., Németh, Á., and Fülöp, P. (2018). Identifying patients with familial hypercholesterolemia using data mining methods in the Northern Great Plain region of Hungary. *Atherosclerosis* 277, 262.
- Paragh, G., Kovács, E., Szabolcs, M., Szabó, J., Balogh, Z., Kovács, P., and Fóris, G. (1998). Specific and scavenger low-density lipoprotein receptors involved in the disturbed lipid metabolism of patients with non-insulin-dependent diabetes mellitus are independent of obesity. *Metabolism* 47, 1070.
- Paragh, G., Seres, I., Harangi, M., Balogh, Z., Illyés, L., Boda, J., Szilvássy, Z., and Kovács, P. (2003). The effect of micronised fenofibrate on paraoxonase activity in patients with coronary heart disease. *Diabetes Metab* 29, 613.
- Paragh, G., Seres, I., Harangi, M., Erdei, A., Audikovszky, M., Debreczeni, L., Kovácsay, A., Illyés, L., and Pados, G. (2006). Ciprofibrate increases paraoxonase activity in patients with metabolic syndrome. *Br J Clin Pharmacol* 61, 694.
- Paragh, G., Töröcsik, D., Seres, I., Harangi, M., Illyés, L., Balogh, Z., and Kovács, P. (2004). Effect of short term treatment with simvastatin and atorvastatin on lipids and paraoxonase activity in patients with hyperlipoproteinaemia. *Curr Med Res Opin* 20, 1321.
- Paragh, G., Varga, Z., Szabolcs, M., Kovács, E., Balogh, Z., and Fóris, G. (1997). [Abnormal function of lipoprotein receptors in the monocytes of hypercholesteremic patients]. *Orv Hetil* 138, 2298.
- PN, D. (1995). *Hyperlipidaemia: Diagnosis and Management*. London: Butterworth-Heinemann.
- Pérez de Isla, L., Saltijeral Cerezo, A., and Mata, P. (2017). Response by Pérez de Isla et al to Letter Regarding Article, "Predicting Cardiovascular Events in Familial Hypercholesterolemia: The SAFEHEART Registry (Spanish Familial Hypercholesterolemia Cohort Study)". *Circulation* 136, 1984.
- Starr, B., Hadfield, S. G., Hutten, B. A., Lansberg, P. J., Leren, T. P., Damgaard, D., Neil, H. A., and Humphries, S. E. (2008). Development of sensitive and specific age- and gender-specific low-density lipoprotein cholesterol cutoffs for diagnosis of first-degree relatives with familial hypercholesterolaemia in cascade testing. *Clin Chem Lab Med* 46, 791.
- Szentpéteri, A., Lőrincz, H., Somodi, S., Varga, V. E., Paragh, G., Seres, I., and Harangi, M. (2018). Serum obestatin level strongly correlates with lipoprotein subfractions in non-diabetic obese patients. *Lipids Health Dis* 17, 39.
- Szentpéteri, A., Zsíros, N., Varga, V. E., Lőrincz, H., Katkó, M., Seres, I., Fülöp, P., Paragh, G., and Harangi, M. (2017). Paraoxonase-1 and myeloperoxidase

correlate with vascular biomarkers in overweight patients with newly diagnosed untreated hyperlipidaemia. *Vasa* 46, 370.

Sztanek, F., Seres, I., Harangi, M., Lócsey, L., Koncsos, P., and Paragh, G. (2012a). Effect of nutritional status on human paraoxonase-1 activity in patients with chronic kidney disease. *Kidney Blood Press Res* 36, 310.

Sztanek, F., Seres, I., Harangi, M., Lócsey, L., Padra, J., Paragh, G. J., Asztalos, L., and Paragh, G. (2012b). Decreased paraoxonase 1 (PON1) lactonase activity in hemodialyzed and renal transplanted patients. A novel cardiovascular biomarker in end-stage renal disease. *Nephrol Dial Transplant* 27, 2866.

Varga, É., Seres, I., Harangi, M., Kárpáti, I., Koncsos, P., Sztanek, F., and Paragh, G. (2012). Low high-density lipoprotein cholesterol is not responsible for decreased paraoxonase activity in chronic renal failure. *Kidney Blood Press Res* 35, 265.

Zsíros, N., Bodor, M., Varga, V., Berta, E., Balogh, I., Seres, I., Paragh, G., and Harangi, M. (2014). The c.-133A > G polymorphism in NPC1L1 gene influences the efficacy of ezetimibe monotherapy on apolipoprotein A1 in hyperlipidemic patients. *Pharmazie* 69, 424.

Beszámoló az MTA Debreceni Területi Bizottságának 2021. évi tevékenységéről

Páles Zsolt matematikus, akadémikus, elnök
Hodossy-Takács Előd teológus, főtítkár
Magyar Éva közgazdász, titkárságvezető

Az MTA Területi Akadémiai Bizottságok Titkársága debreceni bizottságának hangsúlyos küldetése, hogy érdekes, színvonalas, tudományos programokat biztosítson a helyi és a környékbeli lakosság minden korosztálya részére. Sokrétű feladatokat lát el, ennek köszönhetően kiváló kapcsolatot ápol a helyi egyetemmel és más oktatási intézményekkel. A szak- és munkabizottságok közfeladataik ellátásával értékteremtő munkát végeznek. Törekszünk arra, hogy olyan szervezeti struktúrák alakuljanak ki, amelyek a szak- és munkabizottságok számára a legharmonikusabbak. Bízunk abban, hogy az új kihívások továbbra is új megoldások keresésére fognak ösztönözni – és abban is reménykedünk, hogy a kényszerből elsajátított új gyakorlati módszerek közép- és hosszú távon is alkalmazhatóknak bizonyulnak a tudományos kapcsolattartás és a tudományos eredmények közvetítése terén.

1) Adatok, tudományos potenciál

A DAB feladata továbbra is a három megye (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok) és a határon túli régiók (Kárpátalja, Erdély) tudományos életének, az itt dolgozó kutatók közösségének segítése, a nyilvánosság fórumainak és tudományos eszmecsereinek megteremtése; az interdiszciplináris megbeszélések és a regionális témák megvitatásához háttér biztosítása. Ugyanakkor fontos feladatunk a tudomány népszerűsítése is.

A DAB 2021-ben 97 rendezvénynek adott otthont, de a szak- és munkabizottságokban, ill. az online térben ennél jóval több esemény szerveződött. Az egész emberiség életkörülményeit és jövőképét befolyásoló járvány a mi szakmai közösségünket is más munkavégzési habitusra és másfajta kapcsolattartásra kényszerítette. Az adott körülmények között a DAB kapcsolatot épített és tartott a tagokkal és a partnereivel, kutatások folytak, többnyire online rendezvényeket kezdeményeztünk, előadásokon vettünk részt, számos külföldi szervezésű online program nyílt meg előttünk, elmélyültünk a tudományterületeink adta lehetőségekben, publikációk, könyvek készültek.

A DAB létszámát tekintve a legnagyobbak közé tartozik az országban: a munkaszervezetekben dolgozó tagok száma közel 1550 fő, ebből 28 akadémikus

és 4 külső tag, 265 fő az MTA doktora, 318 fő kandidátus és 710 PhD-fokozatot szerzett fiatal kutató.

2) Központi szervezésű kiemelt rendezvények

a) Közgyűlés

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága 2021. február 24-én tartotta meg éves közgyűlését, amelyen a régió tudományos közösségének tagjai zoom online felületen vettek részt. *Freund Tamás*, az MTA elnöke videóüzenetben köszöntötte a résztvevőket. Beszámoló hangzott el az MTA DAB 2020. évi munkájáról *Páles Zsolt*, az MTA DAB elnöke prezentálásában. A szakbizottságok munkáját *Hodossy-Takács Előd*, az MTA DAB főtitkára összegezte. Az elnöki és főtitkári beszámolót a közgyűlés elfogadta.

Az ülésen díjátadások következtek. A DAB Pro Scientia díjazottja, *Gergely Pál*, a Debreceni Egyetem ÁOK Orvosi Vegytani Intézetének professor emeritusa, az MTA DAB korábbi elnöke „A glikogénanyagcserétől a protein foszfatázokig” címmel tartotta meg előadását.

A közgyűlés programjában további díjátadások következtek:

DAB Plakett: *Fazakas Sándor*, DRHE Szociáletikai és Egyházzociológiai Tanszék; *Lóki József*, DE TTK Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék; *Remenyik Éva*, DE ÁOK Bőrgyógyászati Tanszék; *Szakály Zoltán*, DE GTK Marketing és Kereskedelem Intézet. DAB Elismerő oklevél: *Kenyeres Sándor*, a DAB nyugalmazott gondnoka.

b) A Magyar Tudomány Ünnepe

A Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat 2021. évi központi témájának címe „Tudomány: iránytű az élhető jövőhöz” volt. A DAB számos tudományos előadás, konferencia, szimpózium, workshop megszervezésével szolgálta a tudomány legújabb eredményeinek népszerűsítését. Az idei Magyar Tudomány Ünnepe debreceni ünnepségének levezető elnöke *Maticsák Sándor*, az MTA DAB alelnöke volt. A rendezvény hibrid módon került megrendezésre.

Az Atomki Szalay Sándor-díjában 2021-ben *Molnár Mihály*, az ATOMKI tudományos főmunkatársa és Környezettudományi Osztályának a vezetője részesült. *Molnár Mihály* a magyar radiokarbon kutatás meghatározó alakja.

Az MTA DAB Pro Cooperatione Díjat *Pallag Annamária* kapta. *Prof. Dr. Pallag Annamária*, a Nagyvárad Egyetem Orvosi és Gyógyszerészeti Karának dékánhelyettese a növényi hatóanyagok formulációs lehetőségeit, technológiai fejlesztési lehetőségeit és stabilitását, azok egészségvédő és egészségmegőrző hatásait vizsgálja.

Az 1996-ban alapított Észak-Alföldi Innovációs Díjakat a következő vállalkozások nyerték.

A Hajdú-Bihar Megyei Kereskedelmi és Iparkamara nyertes pályázója:

Trans-Sped Kft. „Komplex digitális technológiák a logisztika szolgáltatában a Trans-Sped-nél”. A Trans-Sped 2020. januárjában elindította az innovatív, szállítmányozási és fuvarozási folyamatokat átfogó rendszerét annak érdekében, hogy a saját és az alvállalkozói flottája adminisztrációját optimalizálja. A Vectura bárhol elérhető, csökkenti a papírmunkát, gyorsítja a dokumentációs folyamatokat és egy helyre gyűjt minden lényeges adatot, amire a munka során szükség van.

A Hajdú-Bihar Megyei Kereskedelmi és Iparkamara régiójából elismerő oklevelek átadására is sor került.

Fempharma Kft. „BABÁNTÚL szülés utáni étrendkiegészítő”. A BABÁNTÚL termék új korszakot nyit a szülés utáni felépülésben, melynek rendkívüli jelentősége van a nők életminőségének javulásában. Az anyai szervezet felépülésének legkritikusabb szakasza a szülést követő első 12 hónap. Ez az időszak egyszeri és megismételhetetlen, hiszen olyan speciális hormonális- és immunhelyzet alakul ki, mely soha máskor a nők életében.

ZENTET-X Zrt. „Babypurp – új utak a fényterápiás gyógyászatban”. A Babypurp egy speciális orvostechikai eszköz, ami tudományosan alátámasztott fényterápiás eljárás alapján működik. A módszer lényege, hogy a látható fény egy bizonyos hullámhosszát használja a száj fertőtlenítésére, ami emberek számára nem káros, viszont bizonyos gombák esetében gátolja a szaporodást és elpusztítja a gombakoloníát. Ez a gomba okozza a csecsemők esetében rendkívül gyakori gyermekkori szájpenészt, melynek kezelésére eddig csak gyógyszeres megoldások léteztek.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Kereskedelmi és Iparkamara innovációs díjazottja:

Krajnyák és Társa Kft. „Víztakarékos, ezáltal gazdaságosabb üzemmód kidolgozása a háztartásokban a szürkevíz hasznosításával”. A berendezési tárgyakból a szennyvíz gravitációs úton egy gyűjtőtartályba gyűlik, melyet szivattyú segítségével felemelnek két méter magasságban elhelyezett ejtőtartályba. Onnan eljut az újrahaznosító helyekre. Ha csak WC-öblítésre használják a szürke szennyvizet, a vízfogyasztás akár 1/3 részével is csökkenhet. De felhasználható még vízszintes és függőleges szilárd burkolatok, járdák, teraszok, gépkocsik durva takarítására is. Ha környezettudatosan megfelelő vegyszereket használnak, akár növények

öntözésére is alkalmas lehet. A pályázat célja e műszaki megoldások kidolgozása és megvalósítása.

A DAB Székház épületében egy videókonferencia-terem került kialakításra. Az eseményen avatták fel a terem névadó tábláját. *Páles Zsolt*, az MTA DAB elnöke által előterjesztett és elfogadott javaslat alapján a terem ezentúl Berényi Dénesnek, az MTA Debreceni Területi Bizottsága 1993–1999 közötti elnökének a nevét viseli.

c) PhD szimpózium

Az MTA Debreceni Területi Bizottsága kiemelt szerepet szán a fiatal nemzedék tudományos tevékenységének felkarolásában. 2021-ben is folytattuk azt a hagyományt, hogy a Debreceni Egyetemmel és a Debreceni Református Hittudományi Egyetemmel közösen PhD-pályázatot hirdettünk. A legsikeresebb pályaművek készítői szimpóziumon is bemutatkozhattak.

A felhívásra 27 PhD-fokozatot szerzett kutató pályázata érkezett be. A bírálóbizottság döntése értelmében 8 előadásra került sor. A bemutatott pályaművek:

Nyeste Krisztián (DE Juhász-Nagy Pál Doktori Iskola): *A halak bioindikátor-szerepe a vízfolyások fémszennyezettségének kimutatásában*

Galgóczi Erika (DE Egészségtudományi Doktori Iskola): *Az orbita fibroblastok szerepe az endocrin orbitopathia pathogenesisében*

Juhász Laura (DE Fizikai Tudományok Doktori Iskola): *Porózus arany nanorészecskék vizsgálata*

Jambrovics Károly (DE Molekuláris Sejt- és Immun Biológia Doktori Iskola): *Az arzén másik oldala – avagy a „hogyan tegyük el láb alól házas társunkat” lehetne életmentő is?*

Koncz-Vágási Katalin (DRHE Doktori Iskola): *Haggeus próféta és Haggeus könyve*

Lovas Dóra (DE Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola): *Együtt vagy külön? Az energiaszektor jövőbeli aspektusai az Európai Unióban*

Mészárosné Nagy Katalin (DE Nyelvtudományok Doktori Iskola): *Empíria és teória a helynév-szociológiában*

Blaskó Barbara (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola): *Olasz iparosok a magyar szalámigyártásban*

d) Nobel-nap

A rendezvény 2021-ban hatodik alkalommal került megrendezésre, nagy érdeklődés mellett. Az érintett tudományterületek előadói:

Zákány Róza (egyetemi docens, DE ÁOK Orvosi Anatómia Intézet): *Egy forró érintés érzékeléséről a 2021-es orvosi-élettani Nobel-díj kapcsán* (Orvosi-élettani Nobel-díj: David Julius és Ardem Patapoutian)

Bényei Tamás (egyetemi tanár, DE BTK Angol–Amerikai Intézet): *Az otthontalanság tájképei: A Nobel-díjas Abdulrazak Gurnak regényeiről* (Irodalmi Nobel-díj: Abdulrazak Gurnah)

Gulácsi Zsolt (egyetemi tanár, DE TTK Fizikai Intézet): *Klíma modellezés, illetve rendeződés fagyott rendezetlenség esetében* (Fizikai Nobel-díj: Klaus Hasselmann, Syukuro Manabe és Giorgio Parisi)

Joó Ferenc (akadémikus, egyetemi tanár DE TTK Kémiai Intézet): *Katalízis fémek nélkül* (Kémiai Nobel-díj: Benjamin List és David W.C. MacMillan)

Czeglédi Pál (egyetemi docens, DE GTK Közgazdaságtan és Világ-gazdaságtan Intézet): *„Hitelességi forradalom” a közgazdaságtanban* (Közgazdasági Nobel-émlékdíj: David Card, Joshua D. Angrist és Guido W. Imbens)

e) DAB Klub

2021-ben jelentősen megnövekedett az előadni, kiállítani kívánó művészek köre, azonban a fennálló járványügyi helyzet miatt ennek nem tudunk maradéktalanul eleget tenni. Nyolc alkalommal került sor kulturális eseményre, kilenc alkalommal nyílt kiállítás. A programot a régió értelmiségi lakossága körében 645 főnek juttattuk el elektronikusan. A kiállítások szervezése a DAB Székház udvarán történt, a járványügyi szabályok betartásával.

3) A szak- és munkabizottságok tevékenységének áttekintése

A DAB tudományszervező tevékenységéből fakadóan lényegi munkájának meghatározó része a szak- és munkabizottságokban folyik. Ezek a bizottságok tevékenységüket a szokott rend szerint elkészített beszámolóikban foglalták össze, ezeket az egyes szakbizottságok vezetői tanácsülés keretében mutatták be. Előjáróban a legfontosabb információ: a szak- és munkabizottságok a mögöttünk hagyott nehéz esztendőben is mindent megtettek a sikeres működés érdekében. Szinte minden jelentéstevő kitért arra, hogy a pandémia nagyon sok

mindent megakadályozott, ennek ellenére a szakmai eredmények, a tehetséggondozás, a fiatal kutatók pályára állítása éppúgy sikereket eredményezett, mint az elmúlt években; és nem maradtak el a szakmai elismerések sem.

Az *Agrártudományi Szakbizottság* tucatnyi rendezvényt szervezett, ahol körülbelül 400 fő jelent meg. A legtöbb rendezvényt (5) a növénytermesztési munkabizottság jegyzi, ezeken összesen 232 résztvevő fordult meg. Nemesítési programban (lóbab) olasz kollégákkal vettek részt. A tudományos eredmények gyakorlatba ültetése terén is rendeztek programokat (metszési bemutató). A szakbizottság díjazottokkal is gyarapodott: *Nagy János* a Magyar Érdemrend középkeresztje polgári tagozata, *Zsombik László* pedig a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata kitüntetését vehette át.

A *Biológiai és Környezettudományi Szakbizottság* a járványhelyzet ellenére a nemzetközi kapcsolatrendszer bővüléséről számolt be (Talajbiológiai munkabizottság). Tehetséggondozási szempontból is különleges programot tartottak a DAB-ban: makroszkópikus vízi gerinctelen határozási tanfolyam. *Bíró Borbála* az EU Horizon 2020 „Egészséges talaj és élelmiszer” misszió 15 fős nemzetközi szakértői csoportjának tagja lett. *Szöllősi János* Széchenyi-díjban részesült.

A *Bölcséleti, Művészet- és Vallástudományi Szakbizottság* két jelentősebb rendezvényről és egy korábbi konferencia anyagának megjelentetéséről számolt be. *Fekete Károlyt* Debrecen Város Díszpolgárává választották. *Sárosi György* a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata elismerést nyerte el.

A *Földtudományi Szakbizottság* tizenegy munkabizottsági rendezvényről számolt be. Megrendezték a XII. Térinformatikai Konferencia és Szakkiállítás; több terepmunkát végeztek, és régió belüli tanulmányutakat koordináltak az elmúlt évben (pl. Tiszalökre). A szakbizottsági tagok részt vállaltak Hajdú-Bihar megye területfejlesztési koncepciójának (2021–2027) kialakításában.

Az *Irodalom-, Nyelv-, Kommunikáció- és Médiatudományi Szakbizottság* nyolc szakbizottsági és tizenkét munkabizottsági rendezvényt valósított meg, ebből többet társrendezőkkel közösen. A DAB Nyelvészeti Esték alkalmával hét nyilvános előadásra került sor. Megtartották a Fiala Irodalmárok és Kultúrakutatók Fórumát. *Szirák Péter* Csokonai-díjban részesült.

A *Jogi és Közgazdaságtudományi Szakbizottság számára* kiemelkedő év volt az OTDK- aktivitás, a tehetséggondozás területén. Többen részesültek díjazásban témavezetői tevékenységükért, *Szabó Béla* Mestertanár Aranyérmét vett át. Kiemelkedően sikeres év volt a PhD-fokozatot szerzők (36) és a habilitálók (7) szempontjából. Környezeti fenntarthatóság kérdéseivel foglalkozó kerekasztal

megbeszélést tartottak. Magyar és angol nyelvű adatbázist készítettek az alkotmánybíróági gyakorlat kutatásának támogatásához. A szakbizottságnak voltak további díjazottjai is: a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata kitüntetésben részesült *Berde Csaba, Görgényi Ilona* és *Nagy Géza*.

A *Kémiai Szakbizottságnál* sajnos idén nem a DAB székházban, hanem online zajlottak a szakbizottsági PhD-védések. A tagok számos rendezvényen is részt vettek, többek között a tűzálló polimerek európai konferenciáján Budapesten; a XXVII. Nemzetközi Vegyészkonferencián és más hagyományos rendezvényeken. A Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata kitüntetést kapott *Gyémánt Gyöngyi, Kathó Ágnes* és *Kuki Ákos. Tóth Imre* MTA Akadémiai Díjat, *Bányai István* Polányi Mihály-díjat (fődíjat) nyert el.

A *Matematikai, Fizikai, Informatikai Szakbizottság* a Nobel-napot és tíz további munkabizottsági rendezvényt szervezett. A Nobel-nap című, nagyszerű rendezvény az ő kezdeményezésükre indult el évekkal ezelőtt, lényegében azóta is ők fogják össze az eseményt. A matematikusok több évfordulós ünnepséget is rendeztek, ezeken kiemelkedő kollégáikat köszöntötték. Az informatikusok interdiszciplináris kutatásokat végeztek az orvostudománnyal közösen. MTA Akadémiai Díjat kapott *Vaszil György. Kozma László* és *Pintér Ákos* a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata kitüntetést nyerték el. Az ATOMKI Szalay Sándor-díjának kitüntetettje *Molnár Mihály* lett.

A *Műszaki Szakbizottság* öt szakbizottsági és négy munkabizottsági rendezvényt szervezett. A Regionális Műszaki Kutatások Konferencia többször elhalasztásra került, talán 2022-ben megvalósulhat. Összinté hangvétellő, a problémákkal szembenéző jelentés érkezett a szakbizottságtól, amely kitért arra, hogy két munkabizottság teljes mértékben inaktív – meg kellene szüntetni őket (Építési Mb., Infrastruktúra Fejlesztési Mb.). A DAB Tanácsülésén a tanács tagjai ezzel a szándékkal egyetértettek.

A *Nevelés-, Művelődéstudományi és Pszichológiai Szakbizottság* három szakbizottsági és tizenkét munkabizottsági rendezvényt rendezett. Több nagyrendezvény kapcsolódik hozzájuk, többek közt a IV. Iskolapszichológiai vándorgyűlés. A tehetséggondozás területén *Márkus Edina* OTDK Mestertanár Aranyérem kitüntetésben részesült.

Az *Orvostudományi Szakbizottság* tudományos, ismeretterjesztő rendezvények sorát szervezte meg, a mindenki által ismert, az orvosokra háruló komoly terhelés ellenére is. Rendezvényeiken az előadók száma meghaladta a háromszázat; összesen 5000 fölött volt a résztvevők száma. A nagy kongresszusokat az idén is megszervezték; a szakbizottsági beszámoló szinte minden munkabizottság esetében kitér a gyakorló orvosokkal való

kapcsolattartásra, a továbbképzés, tudomány és gyakorlat kapcsolatának fejlesztési területeire. A szakbizottság tagjai számos kitüntetésben részesültek. OTDK Mestertanár Aranyérem járt *Bereczky Zsuzsannának* és *Czibere Ibolyának*, a Magyar Érdemrend tisztikeresztje polgári tagozata kitüntetést kapott *Kiss Csongor* és *Paraghné Reményik Éva*. A Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata elismerést nyert el *Kovácsné Szabó Éva Anna*, *Novák László* és *Ónodi-Szűcs Zoltán*. *Muszbek László* nemzetközi életműdíjához (ISTH Esteemed Career Award) külön szeretettel gratulálunk.

A *Társadalom- és Történettudományi Szakbizottság* egy szak- és két munkabizottsági rendezvényt szervezett. Megrendezték a néprajzos múzeológusok második regionális találkozóját, ezen részt vettek a néprajzos kollégák, de ők idén önálló munkabizottsági rendezvényt nem szerveztek. Elindult Hajdúnánás várostörténetének megírása. Szociológusok, történészek könyv- és tematikus folyóiratszám-bemutatót is szerveztek. *Bartha Elek* a Pro Urbe-díj mellett a Magyar Érdemrend tisztikeresztje polgári tagozata kitüntetést is átvette, *Papp Klára* pedig Bél Mátyás-díjban részesült.

A *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Szakbizottság* továbbra is működik, szokásos nagyrendezvényeiket megtartották. Megszervezték a Kutatók Éjszakája Szolnokon című rendezvényt.

A *Szabolcs-Szatmár Bereg Megyei Szakbizottságnak* a jelentése kiemeli a regionális problémák kezelésének segítését célzó programokat. A megyében még mindig jelentős problémát jelent a telepszerű körülmények között élők lakhatási körülményeinek javítása, nevesített kutatási cél ennek felmérése. A Magyar Tudomány Ünnepe programjaihoz idén is csatlakoztak, önálló rendezvényeket szerveztek. *Jenei Terézia* a Magyar Érdemrend lovagkeresztje polgári tagozata elismerést nyerte el.

4) Összegzés

Az MTA TABT DABT a megváltozott kapcsolattartási formákra gyorsan reagálva továbbra is aktív szerepet kíván vállalni tudományos előadások szervezésében és lebonyolításában. Ennek jegyében keresi a kapcsolódási pontokat a régió oktatási intézményeivel, vállalataival, tudományos eredmények továbbításában partner szervezetekkel.

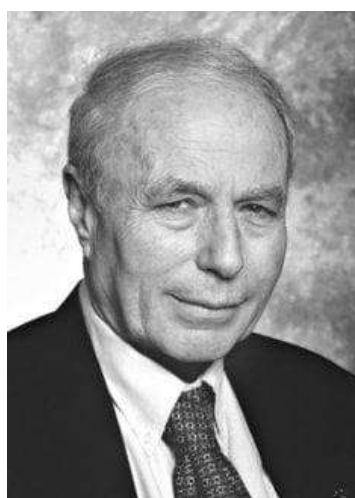
Köszönjük az MTA elnökének a területi bizottságoknak nyújtott, a rendezvényszervezésre fordítható támogatását, melynek értéke növekvő tendenciát mutat. Debrecenben ezt túlnyomórészt PhD-fokozatot szerzett kiváló fiatal munkatársak díjazására, kiadványtámogatásra és defibrillátor beszerzésére használtuk fel 2021-ben.

Avram Hershko **izreali–magyar Nobel-díjas kutató eUDesia díja**

Csiba László

ideggyógyász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Avram Hershko, azaz Herskó Ferenc 1937. december 31-én látta meg a napvilá-

got a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Karcagon. Édesapja, Herskó Mózes a karcagi izraelita elemi iskola igazgató-tanítója volt, később Vácut és Budapesten dolgozott. Édesanyja a szintén nagy műveltségű Wulcz Margit angol nyelvet oktató fiataloknak. A házasságból két fiú született, László és Ferenc.

A második világháború alatt édesapja munkaszolgálatosként orosz fogságba került. Herskó Ferencet családja többi tagjával együtt a szolnoki gyűjtőtáborba szállították, majd valamennyijüket egy Bécs mellett munkatáborba deportálták. A háború után a teljes család visszatért Karcagra, 1947-ben pedig édesapja is épségben hazaérkezett a több éves hadifogság után. Ezután a család Budapestre költözött, majd 1950-ben Izraelbe emigrált. A szülői indíttatásnak köszönhetően mindkét Herskó testvérből nemzetközi hírű orvos, kutató lett. László (Cháim) hematológus professzor, Ferenc (Avram) a biokémia professzora.

Avram Hershko 1965-ben a jeruzsálemi Héber Egyetem Hadassah Orvosi Karán szerzett orvosi diplomát, majd 1969-ben ugyanitt a Biokémiai Intézetben kapta meg a PhD-fokozatot is summa cum laude minősítéssel. 1965 és 1967 között katonarvosként szolgált. A fokozat megszerzését követően két éven át San Franciscóban a Kalifornia Egyetem Biokémia és Biofizika Tanszékén posztdoktori ösztöndíjjal végzett kutatómunkát. Akkori főnökének tanácsára hallgatva kezdett el a fehérjék lebontásával foglalkozni. 1972–1980 között társprofesszora, 1980–1998 között professzora, 1998-tól napjainkig a haifai (Technion – Israel Institute of Technology) egyetem Biokémiai Tanszékének professzora, valamint a New York University docense.

1993-tól tagja az Európai Molekuláris Biológia Társaságnak, 2000-től az Izraeli Tudományos Akadémiának. 2003-ban az Amerikai Nemzeti Tudományos Akadémia külső tagja lett. Életének ez a periódusa sok külföldi, főleg USA-beli

tanulmányutat, előadást, magas szintű tudományos közlemények seregét, és kutatói együttműködést eredményezett, miközben tanítványok sokasága nőtt fel mellette. Az elmúlt több évtized alatt a biokémia, a biofizika, az orvostudomány és a sejtbiológia terén több mint 130 tanulmánya jelent meg különböző nemzetközileg elismert, vezető angol nyelvű tudományos folyóiratokban.

Kiemelkedő munkásságáért számos rangos kitüntetésben részesült: 1987-ben a Weizmann Tudományos Díjat (Tel Aviv, Izrael), 1994-ben biokémiai kutatásaiért az Izrael Díjat, 1999-ben a Gairdner Nemzetközi Alapítvány (Torontó, Kanada) kitüntetését és a Wachter Alapítvány (Innsbruck, Ausztria) díját. 2000-ben a General Motors Rákkutatás Alapítványa Alflál P. Sloan-díját, valamint az orvosi alapkutatásért járó Albert Lasker kitüntetést vehette át.

2001-ben az Amerikai Biokémiai és Molekuláris Biológiai Társaság Merck-díját, a Wolf-díjat (Jeruzsálem), a Massry-díjat, a Louisa Gross Horowitz-díjat kapta meg, 2002-ben pedig az Emet-díjat (Izrael) és az Amerikai Sejtbiológiai Társaság E. B. Wilson-érmét adományozták számára.

2004-ben Karcag város díszpolgárává avatták, majd 2005-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal kitüntetést.

2004-ben a Svéd Királyi Akadémia a tudományos élet, a kimagasló szellemi tevékenység legrangosabb nemzetközi elismerésével, a kémiai Nobel-díj odaítélésével ismerte el munkásságát. A díjat két kutatótársával, az amerikai Irwin Rose-zal és az izraeli Aaron Ciechanoverrel megosztva kapta azon biokémiai mechanizmusok azonosításáért, amelyek során a sejtek likvidálják a számukra feleslegessé váló fehérjéket. Hershkonak és munkatársainak az volt a zseniális felismerése, hogy az ubiquitin molekulák mintegy „felcímkézik” a már leépülésre, pusztulásra váró fehérjemolekulákat, továbbá részleteiben meghatározták azt az enzimátikus mechanizmust, ami fehérjék ubiquitinnel történő jelölését katalizálja. A szabályozó fehérjék ubiquitin-proteoszóma rendszer által közvetített lebontása ma már kritikus fontosságú az alapvető sejt szintű folyamatok, például a sejtosztódás, a jelátvitel, a transzkripció és a fejlődés szempontjából. A kutatómunka jelentős részét Hershko és Ciechanover a philadelphiai Fox Chase Cancer Centerben, Rose laboratóriumában végezte mintegy 35 évvel a díj odaítélése előtt.

A Nobel-díj elnyerését követően folytatta tudományos munkáját a Rappaport Kutatóintézetében a Technionon, ahol kitüntetett professzorként a mai napig tevékenyen részt vesz a Biokémiai Intézet munkájában és a nevével fémjelzett laboratórium szakmai irányításában.

A Debreceni Egyetem 2022-ben neki ítélte a *University of Debrecen Science Impact Award* (uDEsia) kitüntetést.

A zenemű művészi mondandójának felfedezése

Duffek Mihály egyetemi tanár, zongoraművész
Debreceni Egyetem

Bevezetés

A zeneművészet az egyik legnemesebb emberi jelenség, amely a hangok által tudatosan létrehozott szerkezettel, mégis spontán érzelmi és hangulati jelenségek ábrázolásával ad élményt alkotójának, előadójának és a hallgatónak. Ez valójában az adott zenemű művészi tartalmának megjelenítésével lehetséges. A zeneszerző a hangok nyelvén jeleníti meg a valóságot, amelyről mondanivalója van, az előadóművész pedig elsajátítja, majd interpretálja azt a közönség számára. A hangokból felépített zenei szövegkonstrukció a logikai elemek mellett érzelmi-hangulati jellegekkel, karakterekkel társul, amelyek tartalmát az előadóművésznek ott, a színpadon spontán megélt, valódi hangulatként kell megjelenítenie. E művészi folyamatról szólnak az alábbi fejezetek.

1. A zenei gondolkodásról

1.1. A zenei gondolkodásról általában

Ha a zenei előadás olyan egyszerű lenne, amint azt olvashattuk a bevezetőben, akkor a zenepedagógiának általában nem sok feladata maradna, pusztán az adott hangszerjáték technikai elemeinek megtanítása lenne a dolga, azaz a hangszer tanár egyfajta tréner volna a tanítvány mellett. Sokan tanulnak zenélni, ezért kijelenthető, hogy az adottságok, a hajlamok, az ezekre épülő képességek, a tehetség sokféle színvonalon és minőségben jelennek meg az egyes embereknél (*Paul Michel, 1964*). Ebből következik, hogy a zenei tartalom megragadásában is látványos szintkülönbség van a zseni és az „átlagember” között. Természetesen a művészi tartalom megfejtése mindegyik szinten küzdelemmel jár, csupán a küzdelem minősége, intenzitása és eredménye különbözik jelentősen. E folyamatban a racionalitásnak, és az ösztönösségnek egyaránt szerepe van. Vizsgálódásunkat folytatva az is kiderül, hogy a művészi tartalom megfejtésének sikere számos egyéni képességen múlik, amelyeket a zenetanulás folyamán fejleszt ki a tanár a tanítványában, tehát a felnőtt zenész zenei gondolkodása, magasan fejlett művészi látásmódja mögött sokéves, élet-korszakokon átívelő zenei fejlődés húzódik meg.

Elcsépeltnek tűnő, de alapigazságot tartalmazó Claude Debussy mondata: „A zene ott kezdődik, ahol a szó hatalma véget ér”, vagy Heinrich Heine hasonló

gondolata: „Ahol a szavak elhagynak bennünket, ott kezdődik a zene”, vagy ahogyan Hans Christian Andersen fejezi ki: „Ahol a szó bágyadt, ott a zene diadalmaskodik” (<https://www.citatum.hu/idezet/13781>). Ezek a mondatok tisztán kifejezik azt, hogy a zene önálló nyelv, amelynek a beszélt nyelvhez hasonlóan vannak különböző, kultúrafüggő nyelvjárásai, fajtái és történetisége. A zene a verbális kommunikáció néhány fontos jellemzőjét megtartja: hangja, hangminősége, időbelisége, ritmusa van, értelmes „szavakra”, „mondatokra”, ezekből létrejövő, nagyobb formákra bontható, és az ezekből felépülő teljes művek hozzátartók létre. Saját hangunkon kívül a zene előadása lehetséges különböző „eszközökkel”, azaz korábbi kifejezéssel szólva „zeneszerszámokkal”, hangszerekkel, amelyek megnövelik az emberi hangterjedelem határait, és az ember hangjától eltérő hangszínezetet hordoznak. A vokális zene, akár szóló hang, akár kórus által megszólaltatva, különleges kapcsolódást testesít meg a beszéd és a zenei nyelv között, hiszen a szöveg révén verbalitással rendelkezik.

A gondolkodás általában ismert sajátosságai a zenei megismerésben és a zene nyelvének „beszéde” során is ugyanúgy jelen vannak. Tehát induktív és deduktív következtetéseket végzünk, asszociálunk, összehasonlítunk, logikai összefüggéseket látunk, memorizálunk, problémákat fedezünk fel és oldunk meg, analízist, szintézist alkalmazunk, előre tervezünk és kontrollálunk stb., amikor zenélünk. A hangszerjáték esetében tudatosan megtanított és megtanult motorikus technikai bázis használata szükséges ahhoz, hogy az adott instrumentumon érzékelhető és értelmezhető, kifejező zenei hangzások szólalhassanak meg. A zenei gondolkodást részben meghatározzák maguk a hangszeres struktúrák is (a hangkeltés módja, a hangszer akusztikai lehetőségei, mérete stb.), így a zenei tervezés egy darab előadásakor nem csupán a hangzás elképzelését jelenti, hanem az ahhoz szükséges mozgások, fizikai tennivalók pontos megvalósításának elképzelését is. A zenei gondolkodásnak kalkulálnia kell azzal is, hogy a zenemű a mozgási elemeken kívül elsősorban igen aktív érzelmi jelenlétet követel, azaz éppen aktuális érzelmi állapot jelentősen befolyásolja a hangszeren végzett funkcionális mozgásokat, tehát, a dramaturgiai struktúra módosíthatja az eredetileg megtanult, tipikus mozgások, mozgássorok kivitelezését. A zenei gondolkodás tehát a gondolkodásnak egy olyan különleges válfaja, amely speciális és komplex módon teszi lehetővé a művészi gondolatok, érzelmek, hangulatok kifejezését.

Különböző grafikai elemek leírásával tesszük olvashatóvá a zenét, azaz kottát írunk, amely a legfőbb információkat tartalmazza a zeneműről. A kottakép információ tartalma az évszázadok során sokat változott, gyarapodott, mind a grafikai jelek, mind a zenei műszavak használata terén. A 20. század zenéjének megfejtéséhez már olykor szükségessé vált egy, akár az adott darabra jellemző grafikai megoldás vagy éppen speciális zenei műszó jegyzék létrehozatala is (*Erik Salzman 1980*). A folyamat háttérében a zeneszerzők azon törekvése áll,

hogyan a művet interpretáló művész keze által pontosan ugyanúgy szólaljon meg a mű, ahogyan az az alkotás folyamatában megszületett, és ahogyan a szerző belső hallásával hallotta és elképzelte. Ez a feladat minden zenész napi gyakorlatában jelen van. Nehéz feladat a korábbi korokban élő zeneszerzők műveinek „megfejtése”, hiszen az előadónak indirekt módon kell felfedeznie a hangok mögötti lelki, hangulati tartalmat.

1.2 A zenei szöveg racionális elemei

A zenei gondolkodás racionális elemeinek világa a zene sajátos szövegszerkezetében van jelen. Normális esetben egy zenemű megtanulásakor előzetes terveket, elképzéléseket alkotunk a stílusról, a műfajról, a formai szerkesztésről, a karakterekről, a zenemű további, általános jellegzetességeiről, a dallami, harmóniai szerkezetéről, tempóstruktúráról, ritmikáról. A nagy forma megismerése után a részletek felé haladva olyan logikai összefüggéseket keresünk, amelyek alapján a konkrét zenei szövegszerkezet könnyebben megérthető és megtanulható. Szembetűnő a különbségek és az azonosságok megtalálásának feladata, a dallamszerkezeti felépítésben rejlő logikai összefüggések feltárása, a zenemű zenei síkjainak megismerése, és a síkok közötti viszonyok tisztázása. A harmóniai felépítés ugyancsak hordoz szerkezeti sajátosságokat, valójában árnyalja a dallamot a hagyományos zenében, miközben az érzelmi árnyalatok megjelenítésében is kulcsszerepe van. A szerző előadási utasításai a hangzás pontosabb leírását szolgálják (dinamikai jelzések, tempó jelölések, hangszínre, karakterre vonatkozó utasítások), ezek önmagukban is létrehoznak egyfajta szerkezeti konstrukciót.

1.3 A zenei szöveg mögött meghúzódó érzelmi-hangulati tartalom

Ahogy a kisiskolás az első időszakban, úgy a hangszeres tanulmányokat megkezdő gyermek is olvasni tanul. A zenei olvasás összetettebb folyamat, mint a verbális olvasás, ugyanis a kottaképhez (vizuális információk) hangmagasságot (auditív információk) és mozgási elemeket (mozgási információk) kell kötni, amelyek a hangszer struktúrája szerint meghatározottak, ezzel egyidejűleg a ritmusnak, a tempónak a folyamatos kontrollja is szükséges. Ezekon túlmenően a zenei gondolkodásnak van egy olyan eleme, amelyben a racionalitás csak részben van jelen: ez pedig az érzelemábrázolás. Érzeleink megjelenése és megélése a zenei előadásban a legalapvetőbb zenei elvárás, ezért bárki megkérdezhetné, hogy ha az érzelmek ösztönösen megéleendő élmények, akkor ott mi a szerepe a racionalitásnak. Nos, valóban csak egy feladata van: a különböző érzelmi-hangulati elemek helyének és viszonyának, arányának meghatározása, azaz, a darab dramaturgiai szerkezetének felépítése. Egy adott lelki-érzelmi karakterváltásról előre tudunk, de annak konkrét kifejezése az adott pillanatban ösztönös és spontán kell, hogy legyen, így juthatnak felszínre saját, megélt érzelmeink, így

válhat hitelessé az előadás. A szerző különféle utasításait ezek szerint úgy kell tekintenünk, hogy egyfajta tájékoztatást jelentenek arról, hogy milyen érzelmi állapotot kíván ábrázolni.

2. A zenei tehetség szerepe a művészi tartalom megragadásában

A zenei tehetség definíciójának egy lehetséges, bár igen sematikus módja: olyan képességek összessége, amelyek az átlagosnál magasabb szintű/minőségű zenei, művészi tevékenységet tesznek lehetővé. E száraz mondat mögött a speciális zenei tulajdonságok, valamint a kreativitás, a motiváció, és a magas szintű elvont gondolkodás komplexitása áll. Tágabb értelmezésben a zenei tehetség szintje jelentősen függ a zenei képességektől, a kreativitástól, a tapasztalattól, amely ezekből az ismeretekből és képességekből táplálkozva hoz létre egyedi alkotást. Fontos megjegyeznünk azt, hogy az egyedi alkotás, a zenemű valójában két ember műve: a zeneszerzőé, és a művet újra alkotó előadóművészé. Ennek motorja a motiváció, amely a többre, a szebbre és a jobbra sarkall. Az elvont gondolkodás szintje a megfogalmazandó zenei mondandóra is jelentős hatással van, bár sokszor az ösztönösség ezt helyettesíteni látszik.

A zeneszerző és a zenetanár egyaránt arra tanít, hogy a kottaképben megjelenített információkat pontosan értelmezve valósítsuk meg. A mondatot még ki sem mondtuk, máris feltolul a kérdés: akkor hol van egyáltalán a tehetség szerepe ebben a folyamatban? Ha a zeneszerző mindent pontosan beírt a kottába, amit hallani akart, akkor a kottahűség megköti a kezünket, így valójában az előadás didaktikussá, fegyelmezett feladatvégrehajtássá válik, amelyhez elegendő lenne a megtanult zenei és hangszeres ismeretekre támaszkodni. Az előadóművészet gyakorlata azonban távolról sem ezt igazolja, az élményeket adó, katartikus hatást kiváltó előadások egyértelműen bizonyítják azt, hogy a személyes megfogalmazás az, amely a közönségben az ismert hatást váltja ki, amikor a teremben varázslatos kapcsolat alakul ki az előadóművész és az őt hallgató-látó közönség között. De hogyan lehet személyes megfogalmazásban előadni valamely zeneművet, ha a zeneszerző konkrétan előírja, hogy miként szóljon a hangzóvá tett kottakép?

A válaszhoz egy igen fontos tényről kell mindenképpen említést tenni: a zeneszerző számára rendelkezésre álló mindenkor kottairási rendszer, a vonalrendszer, a grafikai jelek rendszere bármilyen pontos is, valójában sohasem tudja százszázalékos pontossággal leírni azt a hangzást, amely az ihletett pillanatban a szerző személyes belső hallásában, zenei képzeletében megjelenik. Ezek a képzetek egyediek, és át nem ruházhatóak, a kottába írt jelek mindenki számára ismertek, de nem tartalmazhatják a szerző valós és személyes élményeit teljes pontossággal. Ugyanazt az érzelmet vérmérséklettől, nemtől, korabeli kifejezési szokásoktól, az adott kor hangszerének színvonalától kezdve még számos más tényező is befolyásolja (előadási hagyományok, szokások, egyedi személyi tu-

lajdonságok, nem, életkor stb.). A pillanatnyi hangulat, az érzelmi intelligencia, a szerző személyiség alkata, az ábrázolni kívánt zenei tartalom természete, a zenei nyelv aktuális stílusa stb. mind-mind olyan tényezők, amelyeknek egy jelentős része nem írható le pontosan semmilyen kottában. Az előadó tehetsége éppen erre kell. A zenetanulás során megszerzett tapasztalatok, az emberismeret, az empátia, az érzelmi intelligencia, a saját érzelmi tapasztalatok, a megélt élmények sokasága, a zenei kifejezési szokások ismerete, a stílus sajátosságok, a szerző konkrét életkörülményeinek ismerete, a komponálás időszakának történései az adott környezetben, és a korábban említett aktuális hangszertechnikai lehetőségek ismerete együttesen eredményezik azt, hogy az előadóművész megfelejtí, személyessé, élővé teszi az élettelen kottaképet (*Ferruccio Busoni 1920., Tóth Aladár 1920*). A legpontosabb lejegyzések sem mondják meg azt, hogy hány decibel egy piano, vagy pianissimo hangereje, milyen színezetű hangok hoznak létre egy-egy zenei karaktert. Mindez az előadóra van bízva, az ő ízlése és fentebb felsorolt ismeretei, és még egy meghatározó jelenség, az intuíció fogja eldönteni, hogy miként fogalmazza meg – és játssza el – az adott zeneművet. Ez utóbbi annál célravezetőbb és magasabb rendű képesség, minél tehetségesebb valaki. Külön említést érdemelne az, hogy különböző koncert körülmények milyen mértékben és módon szabják meg az előadó teljesítményét. A csodagyermek, a minden ismert szabályt felülíró zsenik többek között ezen a területen is a rendszeren kívül helyezkednek el, egyedi és utánozhatatlan reprezentánsai művészetünknek.

A kötöttség és a szabadság kérdése gyakran felmerülő probléma a zenemű mondandójának megfejtésében. Sokan azt vallják, hogy ha egy zeneszerző a kottában leír valamit, és a művet ő maga, előadóművészként attól eltérő módon játssza el, akkor nekünk is jogunk és lehetőségünk van eltérni attól, amit ő a kottában lejegyzett. Magyarul, a művet teljesen a mi arcunkra formálhatjuk, hiszen így lesz reánk jellemző alkotás belőle. Ez a szemlélet sok problémát generál. Az egyik ilyen probléma az, hogy vajon a zeneszerző ugyanolyan szintű előadóművész-e, mint amilyen szintű zeneszerző? Bizony, az ismert hangfelvételek jó része arról tanúskodik, hogy a szerző, darabját játszva olykor gyengébb előadási színvonalat képvisel, mint egy professzionális előadóművész. A másik probléma az, hogy a zeneszerző az egyetlen, aki a kottától eltérő módon játszhatja darabját (akár még más szövegvariánsal is), ugyanis az eltérések, az alternatívák is ugyanattól az embertől származnak, aki a művet alkotta, így minden bizonnyal ugyanolyan színvonalúak lesznek, mint az eredeti elgondolások. Nem feledhető egykori tanárom kedvesen gúnyolódó kérdése, amikor a kottaképtől eltérő zenét játszottam a zongoraórán: „Mondd, te tényleg tehetségesebb vagy, mint Chopin?”

A zenei tehetség színvonala és minősége tehát a legerősebb befolyásoló tényező a zenemű művészi mondandójának minőségi megfogalmazásakor.

Ugyanazt az érzelmet, hangulatot ugyanolyan szándékkal a tehetségesebb ember sokkal magasabb színvonalon képes kifejezni, ezzel sokkal intenzívebb élményt ajándékoz a közönségnek. A színészet és a zeneművészet teljesen azonos jellegzetessége, hogy az emberi reakciók, lelki történések ábrázolásának minősége attól függ, hogy az előadóművész mennyire ismeri magát az embert, és mennyire képes a közönség lelkét a pillanatnyi varázslat révén megragadni, magával sodorni, így a közönséget is részévé tenni a színpadon éppen megszülető mű előadásának.

3. A zenemű művészi igazságáról

Estétikai értelemben véve minden műalkotásnak, így a megkomponált zeneműnek a művészi tartalma, mondandója annak az alkotónak az aspektusát, látásmódját, élményeit, kifejezés módját tartalmazza, akinek bármely jelenségről, természetről, emberről valamilyen, a zene nyelvének megfogalmazásában konkrét mondanivalója van. A zenemű előadója ehhez hozzáteszi a tehetségének megfelelő színvonalú interpretációját, amely egyben az ő egyéni megközelítése is lesz, miközben nem változtat a zeneszerző eredeti szándékain és mondandóján. Hogy mi is ez a mondandó? Ezt olykor nagyon nehéz szavakba önteni, és néha a zeneszerző is szívesen módosítja vagy bővíti sok évvel később.

Gyakran parázs viták zajlanak a művészi igazságról. Milyen fogalmat takar ez a szókapcsolat? Nem túlságosan tudományos a megfogalmazás, de azt az üzenetet értjük ezen, amelyet a zeneszerző megfogalmazott. Ez lehet elvontabb, így nagyobb szabadságot engedve az előadóművész képzeletének és megfogalmazásának, vagy lehet konkrét, cím által megjelölt programzenei tartalom, amely már korlátozza az előadóművész szabadabb megfogalmazását. A művészi igazság az interpretációs különbségek miatt sokféle lehet, szemben az egzakt tudományos igazsággal, amely általában egyféle és tényekkel, elméleti okfejtésekkel logikusan megalapozott. Ha ezt látjuk, akkor a zeneművészet alkotásainak előadását szubjektívnek, az előadás értékelését, megélését is ugyancsak szubjektívnek mondhatjuk, sőt a zene befogadása maga is szubjektív. Hogyan lehet tehát eligazodni ebben a szerteágazó világban? Mikor „mond” igazat a színpadon az előadóművész? A zenei igazság felderítését sokkal nehezebb elvégezni, mint egyszerűen kimondani azt, hogy a zeneszerző szándékaival megegyező jelenti az igazságot, míg az attól eltérő hamis értelmezés és előadás. Mi, és ki dönti el azt, hogy az előadott zenemű igazságról szólt, vagy tévedést, hazugságot fogalmazott meg? Bizonyára senki sem gondolja, hogy ezt a tapasztalt, idős zenészeknek, tanároknak áll jogában eldönteni, ugyanakkor az igazság megközelítése annál valószínűbb lesz, minél több a személyes, zenei tapasztalat. Mindannyiunk tapasztalata az, hogy két művész előadása ugyanazon darab esetén bizonyosan különbözni fog, de még az is megtörténik, hogy ugyanaz a darab ugyanattól az előadóművésztől két életkorban ugyancsak másként szólal meg.

Az iménti okfejtésből kiderül, hogy valóban többféle művészi igazság létezik. Hozzátehetjük még azt, hogy az egyes korok értelmezései és előadói hagyományai ugyancsak hatással vannak erre a problémára.

A fentiek igazolják azt, hogy miért van olyan nagy szükség azokra a historikus kutatásokra, amelyek az elmúlt korok zenei stílusának konkrét szokásait, paramétereit, gesztusait kutatják, vagy azokra az Urtext kiadású kottákra, amelyek kizárólag a kézirat alapján kerülnek nyomtatásra. Mondhatnánk persze azt is, hogy a zenei igazság mindig az, amit egy korszak előadóművésze a maga tehetségével megjelenít a darabban. Ez az olvasat azt jelenti, hogy a szerző által ránk hagyott üzenetet az előadóművésznek jogában áll megváltoztatni azért, mert az üzenet „olvasója” mást akar érteni, mint ami a lejegyzésből kiolvasható. Ebben a kérdésben annál nagyobbak és végeláthatatlanabbak a viták, minél kevesebb információt találunk a kottákban, tehát minél nagyobb mértékben magunkra vagyunk hagyva, annál nagyobb a bizonytalanság, és annál nagyobb a lehetősége a kényünk-kedvünk szerinti előadásnak. Nem szabad, hogy becsapjon bennünket egy előadóművész szuggesztív – esetleg tévedésekkel teli – előadása, mert bár lehet, hogy nagy hatással van ránk, de ez nem jelenti azt, hogy autentikus előadást hallottunk. Mondják, hogy a szélhámos sikere is kiváló szuggesztivitásának köszönhető...

4. A zenei tanulás folyamatának sajátosságai

Több aspektusból is megvizsgáltuk a címben megjelölt témát, ideje tehát rátérni arra, hogy miként is tanul a zenész. A rá jellemző zenei gondolkodás részben tartalmazza az általános gondolkodási jelenségeket, azaz a zenei szöveg, a teljes zenemű megtanulása pontosan ugyanolyan kognitív mozzanatokot tartalmaz, mint bármely más ismeretanyag elsajátítása, memorizálása. Valójában egy szervezett, célszerűen felépített munkafolyamat, a gyakorlás az, amelyben agyműködésünk minden említett folyamata lejátszódik (*Kovács Sándor 1960*). Az igazi különbség az, hogy ezeket a folyamatokat a testhasználat legfinomabb mozzanataitól kezdve a leglátványosabb mozgássorokkal kell összekapcsolni, és mindez egy olyan, megélt érzelmi állapot ábrázolása érdekében történik, amely egyben maga is tanulási tényező. A memorizálás általában kétféle módon történhet: az egyik mód a sok ismétlésből létrejövő, spontán tanulás, a másik pedig a tudatosan felépített, logikai alapú tanulás (*Földes Andor 1970*). Egy másik aspektusból tekintve: az egyes hangok mechanikus tanulása, vagy a zenei szöveg logikája alapján összerendezett hangok rendszerének megtanulása. A spontán tanulás és a hangok logikai kapcsolat nélküli, mechanikus tanulása ugyan hoz eredményt, de rendkívül veszélyes az előadás szempontjából. Bármilyen koncentráció-kimaradás, lámpaláz, illetve más váratlan külső vagy belső hatás megzavarhatja a memorizált zenei szöveg felidézését, előadását, és a korrekció, a darab folytatása jelentős akadályba ütközik, hiszen nem áll rendelkezésünkre a

konkrét hangok mögötti logikus szövegszerkezet. Sajnos, ez egyben azt is jelenti, hogy nincs felépített dramaturgia, formai szerkezet. A tudatos és logikai alapú tanulás esetén a megjegyzett zenei szöveg stabil, és ha véletlenül üzemzavar következne be az előadás folyamán, a korrekció különösebb nehézség nélkül lehetséges. A jelenség hasonló ahhoz, amikor beszéd közben eltévesztjük a szót és korrigálnunk kell. Ettől még sem a mondatszerkezet, sem a tartalom nem sérül. Egyébként a logikus tanulással rögzített zenei szöveg kiváló alapot teremt a zenemű szerkezeti felépítéséhez, az előadáskor a zenei folyamatok előre gondolásához, és nem utolsósorban ahhoz, hogy egy darab megtanulását egy tervezett időpontig befejezzük (*Czövek Erna 1975*). Látható tehát, hogy a jól szervezett gyakorlás az alapja a művészi értékű zenei előadásnak. Valójában a zenei tanulás korábban már említett három területének szoros kapcsolatáról beszélünk: az auditív elemek, a vizuális elemek, és a motorikus elemek kapcsolódnak össze a zenei tanulási folyamatban. Semmiképpen nem feledkezhetünk meg az érzelmi szerkezet tanulást segítő szerepéről sem, ugyanis olykor egyes hangokat, hangcsoportokat éppen arról jegyzünk meg, hogy ott valamilyen jellegzetes érzelmi állapot jelenik meg a zeneműben. Mellesleg az is igaz, hogy az érzelmi változások helyének és módjának rendje, a dramaturgiai folyamat maga is tervezhető. A motorikus elemek tudatos megtanulása azért kulcskérdés, mert a megszólaló hang minősége, időbeli elhelyezkedése az izommozgások módjától függ.

A zenei tanuláshoz éppen a korábban említett érzelmi komponense az, amely kissé részletesebb elemzést érdemel. Ahogyan hangszertanulásunk kezdetén a játéktevékenység ismert mozgásait használjuk fel az első technikai elemek megtanulásához, ugyanúgy az első érzelmi kifejezésformák is a saját, személyes játéktapasztalatainkon alapulnak. Azaz, a hangszertanulás kezdetén már jelen lévő érzelmi-hangulati, zenei karakterábrázolás ott van a személyes érzelmi alkat, a megtapasztalt gyermeki érzelmek, vagy a másoknál megfigyelt érzelmek megjelenítése. E téma pontosabb kifejtése megköveteli azt, hogy a zenemű megszólaltatásának az érzelmeket, hangulatokat érintő folyamatát némileg tisztázzuk. A zenei szöveg melodikai, harmóniai, ritmikai összetétele valamely érzelmi hatására születik meg a komponálásakor, ennek megfelelően az adott kultúrkör zenei nyelvét ismerők dekódolni tudják azt, hogy a szerző milyen érzelmeket kíván kifejezni. Az agyban, a hipofízis, a talamusz és a hipotalamusz közelében az érzelmek keletkezésében fontos szerepet betöltő limbikus rendszer sejtcsoportja szoros összefüggésben működik az előbb említett szervekkel, ami azt jelenti, hogy például a hormonháztartásban bekövetkező változások hatással vannak érzelmeinkre, de fordítva is igaz, érzelmi állapotunk is hatással van a hormontermelésre, amelyeket a hipofízis, az agyalapi mirigy szabályoz. E kapcsolat eredménye – nyilván igen vázlatos következtetés szerint – a metakommunikációs tevékenység is, amely minden érzelmi állapotunk kifejezésében részt vesz. Mindebből az következik, hogy az előadóművész metakommunikációjá-

ban, fizikai jelenlétében észlelhető jelek (testtartás, tekintet, mozgások stb.) láthatóak a közönség számára, és a megszólaló zenei hangokkal együtt hatva hozták létre a közönség tagjaiban azt az érzelmi állapotot, amelyet az előadóművész ki akar fejezni. És itt kell visszacsatlakoznunk az eredeti gondolatmenethez: ezek szerint csak a valóban megélt érzelmek váltanak ki katartikus hatást a koncerten, a hideg, technikus hangszerjáték, legyen az bármilyen tökéletes is, zenei élményt nem ad. Ezért fontos alapvetően az, hogy a zenei tanulás soha ne nélkülözze az adott mű érzelmi tartalmát, úgy jelenjen meg ez a komponens, mint amely a mű eredeti szándéka, célja. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy minden más tapasztalatgyarapodáshoz hasonlóan érzelmi tapasztalataink is az időben gyarapodnak, valamint az egyes életkorokban különböző érzelmekre rezonálunk. Az életkori sajátosságok ismerete például egy zenetanár számára a tanítvánnyal közös munka sikerének egyik fontos feltétele. Sokszor adódik olyan helyzet, hogy a tanítvány technikai felkészültsége már rendelkezésre állna egy nagyterjedelmű, bonyolult zenemű előadásához, de a műben megjelenő érzelmek, indulatok még személyes tapasztalatként nem állnak rendelkezésre. Ilyenkor mindenképpen megfontolandó, hogy érdemes-e sok-sok munkát befektetni egy bizonytalanabb sikerű elsajátításba, mint várni még, ameddig az érzelmi érés már lehetővé teszi a mű szuggesztív, valós, érzelmi-hangulati szempontból magával ragadó megfogalmazását és előadását. Nos, mielőtt azt hinnénk, hogy a zene érzelmi tartalma tudományos racionalitással tulajdonképpen megmagyarázható, akkor emlékeztetnünk kell arra, hogy az érzelmek a zene legszemélyesebb és legszubjektívabb részét képezik. Teljesen másként fejezhetik ki különböző előadóművészek ugyanazt az érzelmet, ahogyan több színész is másként szavalja el ugyanazt a verset, vagy éppen ahogyan egy táncművész ugyanazt az érzelmektől fűtött történetet a rá jellemző mozdulatokkal, gesztusokkal táncolja el.

Amikor egy zenemű megtanulásába kezdünk, képzeletünkben már ott van a hallgató is, akinek játszunk majd, akiben majd ugyanazokat az érzelmeket, hangulatokat fogjuk kelteni, amelyek bennünk vannak. A közönség sohasem egy emberből áll, tehát számolnunk kell azzal, hogy több embernek, sok embernek akarunk majd élményt adni. Ez azért fontos, mert tudnunk kell, hogy az érzelmek nem csak az előadóról terjednek át a közönségre, hanem a közönség tagjai közösen élik meg ugyanazt az élményt, ami külön értéket ad a hangversenynek.

5. Az zenepedagógus szerepe a zenei megismerésben

A zenetanár, bármilyen korú tanítványa van, minden korszakban a zenei megjelenítés tökéletesítésével és annak tanításával foglalkozik, miközben természetesen a megszólaltatás, a létrehozott hang minősége az élményszerű előadás érdekében a szükséges technikai elemeket is megtanítja (*G. G. Neuhaus 1985*). Szinte az első perctől állandó törekvés az, hogy a zeneművek lelki tartalmát, az érzelmeket, hangulatokat előtérbe hozzuk, hiszen ezért van maga a zene. Az

érzelmeik, a fantáziavilág csodái, a hangulatok megélése és annak gyakorlása mindig a személyiség fejlettségének függvénye. Valahol ott kezdjük a zene eljátszását, hogy a tanítványunkkal – korának megfelelően – megkeressük az aktuális hangulatokat a zeneműben. A játéktevékenységen alapuló hangszertanulási kezdet gyermekkori hangulatai és érzelmei az idők folyamán a teljes személyiség fejlődésétől függően változnak. A gyermekdalok, az általuk befogadható zene hallgatása, azaz, az elemi tapasztalatszerzés kulcskérdés. Ebben a folyamatban a „technikus” tanár nem segíti a sokszínű zenei gondolkodás kialakulását. A tudatosodási folyamat, amely majd a serdülőkorban konkrétan érzékelhető tendencia lesz, az aktuális korosztálynak megfelelő hangulatok megtalálását és érzelmi ábrázolását kívánja meg. E folyamat legfőbb feladata a megfelelő repertoár kialakítása, amely minden tekintetben fejleszti a zenei ábrázolás differenciált képességét. Ebben a korban egyre nagyobb szerepe van a tudatos gyakorlásnak, az összefüggéseket értelmező, lényeglátó, céltudatos munkának. Itt a tanár munkája átalakul: több és több önálló feladatot ad tanítványának, buzdítja őt a külső befolyás nélküli, önálló zeneértésre, a mondandó felfedezésére. Sokszor a zenei órák tartalma a beszélgetés, a vita, a szemléletformálás, a kreatív fantázia fenntartása. Az ifjúkorba jutó növendék, már sokkal inkább partner, ilyenkor a tekintéllyel már egyáltalán nem meggyőzhető.

Láthatjuk, hogy a zeneértés, azaz, a zenei gondolkodás fejlődése szervesen épülő és egyre több fogalmi elemet hordozó folyamat. Ezért nem mindegy, hogy a repertoár ezt elősegíti, vagy egy nagy ugrást téve próbál mihamarabb a Parnasszusra jutni, kihagyva a szükséges fázisokat, veszélyeztetve a sikert. A zenepedagógus tehát akár egy személyben is végig vezetheti, követheti tanítványát a hosszú úton, és miközben magának is változnia, alkalmazkodnia kell, aközben folyamatosan és tudatosan inspirálja tanítványát a zene lényegének megragadására, az üzenet megfejtésére, majd annak előadására. Rendkívül fontos szempont az, hogy a tanítvány egyéniségét tisztelni kell, segíteni a kibontakozást, nem pedig egyfajta klónt kell nevelni belőle, aki hűségesen utánozza tanára ízlését, gesztusait. Ha kell, Beethovenné, Brahmszá, Chopinné, Mozarttá kell válni, és az ő nyelvükön kell megfogalmazni az ő zenei üzenetüket (*Varró Margit 1989*).

Az út rögzös, a fejlődés sikerekkel, kudarcokkal teli, küzdelmes és néha gyötrelmes, vannak megtorpanások és hirtelen, örömteli minőségi változások. A tanári irányítás minden korban a biztonságot kell, hogy jelentse a tanítvány számára, folyamatos szellemi, lelki és fizikai igénybevétellel kell segíteni őt a kíváncsiság fenntartásában, a felfedezés örömeinek megtalálásában, új élmények megélésében és továbbadásában.

Hivatkozott irodalom:

- Busoni, Ferruccio Benvenuto *Vázlatok a zeneművészet új esztétikájához* (ford. Kenessey Sándor) Atheneum, Budapest, 1920.
- Czövek Erna: *Emberközpontú zenetanítás*. Zeneműkiadó, Budapest, 1975. ISBN 963-330-130-0
- Gát József: *Zongoramethodika* Zeneműkiadó, Budapest, 1978. ISBN 963-330-226-9
- Kálmán György: *A zongoratanítás feladatai és azok megoldásai*. Rozsnyai Károly, Budapest, 1926
- Kovács Sándor: *Válogatott írások* Zeneműkiadó, Budapest, 1960.
- Michel, Paul: *Zenei képesség, zenei készség*. Zeneműkiadó, Budapest, 1964.
- Neuhaus, G. G.: *A zongorajáték művészete* Zeneműkiadó, Budapest, 1985.
- Salzman, Eric: *A 20. század zenéje*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1980. ISBN 963-330-356-7
- Tóth Aladár: *Busoni: Vázlatok az új zeneművészet esztétikájához*. Nyugat, Budapest, 1920. 17–18. szám/Figyelő, 1920.

Szurkolói identitástudat vizsgálata a kézilabdában

Pfau Christa, Pethő Ákos

sportközgazdász, testnevelő-egyetemi adjunktus; sportközgazdász
Debreceni Egyetem

Bevezetés

A szurkolói lét több tényezőt foglal magába: érzelmi, társadalmi, gazdasági kapcsolatot egy egyén, illetve az általa követett sport, sportág, csapat vagy egyéni sportoló között, amelynek köszönhetően a szurkoló kifejezheti önmagát. Többet jelent szurkolónak lenni, mint egyszerűen csak megtekinteni egy sporteseményt (Jones, 1997). A szurkoló, mint jelenség nem egységes tömegként létezik, hanem a különböző szurkolókat, szurkolói csoportokat más és más körülmények és motívumok hajtják abban, hogy a helyszínen, vagy televízión keresztül tekintsenek meg egy sporteseményt (Fillis – Mackay, 2014). A kutatások régóta foglalkoznak azzal, hogy milyen motivációk húzódnak a passzív sportfogyasztás mögött, és ezek a motivációk miként változnak időben és térben. Az is egyértelmű, hogy a szurkolók egyéni motivációi az idő és külső ingerek révén folyamatosan változhatnak és változnak is (Beaton – Funk, 2008). Kutatásunk a szurkolói identitás témájával foglalkozik. Vizsgáljuk, hogy a kézilabdában a szurkolók mennyire tolerálják a külföldi játékosok jelenlétét, fontos-e számukra, hogy a kézilabda klubok megőrizzék nemzeti identitásukat.

Szakirodalmi áttekintés

A sporttal kapcsolatos identitás a társadalmi kultúra része, közösségteremtő és egy ország közös kulturális örökségét is magába foglalja (Faragó – Szombat-helyi, 2020). Eichberg (2003) szerint a sporttal kapcsolatban háromféle identitást különböztethet meg: a versengés, az integráció és a karneváli. Az első az olimpiához kapcsolódó eredményességről, a második a közös sporttevékenységről, míg a harmadik a közös fesztelen együttlétről szól (Dóczy, 2011). A nemzeti büszkeséget többféle tényező erősítheti, a sportban például a mérkőzésre járás. Több hazai felmérés is megállapította, hogy a sport a nemzeti büszkeség legfontosabb forrása Magyarországon (TÁRKI, 2008; ISPP, 2015; László – Makay 2021).

Bár sokakat lehet sportfogyasztónak nevezni, de ez még egyáltalán nem azt jelenti, hogy ezek a sportfogyasztók egyben szurkolónak is számítanak (Kassay, 2017). Nem egyszerű feladat meghatározni a tényleges szurkolók csoportját, és a szurkolói archetípusokat, mert annyi befolyásoló tényező alapján lehetne, és kellene elvégezni a beazonosítást. A fő különbség abban rejlik, hogy az igazi

szurkoló a saját identitásának egy részeként kezeli a sportot – akként, aki ő maga. Ezek az emberek hisznek abban, hogy ők a csapat részei, és rendkívül erős érzelmi kötődéssel rendelkeznek egyes játékosok, illetve kedvenc csapatuk iránt. Így a csapatuk eredményei hatással vannak a kedélyállapotukra, ha nyernek boldogok, ha veszítenek szomorúak. A mérkőzés alatt a hangulatkeltés pozitívan hathat egy adott játékos minél jobb teljesítményének elérésére, ami szurkolással és bizonyos vezényszavakkal érhető el (Koroknay et al. 2018). A szurkolók (egyének vagy csoportok) különféle okokból, más-más sportágat és sporteseményt fogyasztanak, de az megegyezik bennük, hogy imádják és lelkesednek a sportág, a sportoló vagy éppen a saját csapatuk iránt. Közösségi kapcsolataikat és a favorizált klubról szóló híreiket nagy százalékban megosztják egymással, folyamatos az információáramlás köztük, ezzel is bizonyítva egymásnak fanatizmusukat, de ezek arányát befolyásoló tényező lehet az, hogy különböző kultúrából vagy országból származnak (YouGov, 2016). Ez a különleges kapcsolat országokat átívelő, mert hiába szurkol példának okáért két különböző országból két különböző szurkoló egy csapatnak, a kapocs közöttük a szeretett klub, így a két idegen akár egy találkozás után is úgy érezheti magát, mintha ezer éve ismernék egymást. Az sem utolsó szempont, hogy megértsük, hogy milyen tényezők alakítják ki az életre szóló szurkolói elköteleződést egy emberben (Newson et al., 2016).

Magyar kézilabda szurkolók

A magyar társadalomra jellemző, hogy a sikerekben rendkívül egységesek, ám a kudarcokat, nehezen fogadják el és élük meg. Ez a gondolat párhuzamba állítható a szurkolókkal, mert ők is ugyanúgy fogékonyak a sikerre, és igénylik a magas színvonalat, viszont, ha ezeket a sporttal szemben támasztott igényeiket nem szolgálják ki, akkor hajlamosak az adott sportágnak, vagy klubnak hátat fordítani. Ez nagyban befolyásolja a sportlétesítmények nézőszámát. Ahol világszínvonalú, vagy ahhoz közelálló kikapcsolódási lehetőségeket kapnak cserébe a sportfogyasztók az idejükért és pénzükért, ott az adott klub sportlétesítményének sokkal magasabb a százalékos kihasználtsága. A csapatsportágak első osztályai-ban, így a kézilabdában is külföldi játékosok játszhatnak. Az idegenlégiósok szerepeltetésének lehet versenynövelő vagy kiszorító hatása is (Sterbenz – Gulyás, 2014). Magyarországon a sportbéli, és a helyszíni nézői kiszolgáláshoz kapcsolódó alapszolgáltatás előállítása, illetve egy, a szurkolók által is elismert és elfogadott átlagos teljesítmény elérése és annak fenntartása jelenti az alapproblémát jelenleg is országunkban (Kassay, 2012). Ez nem érvényes a kézilabda népszerűségére. A klubcsapatok szurkolói egyre növekvő nézőszámokat szolgáltatnak, évről évre nagyobb érdeklődés és lelkesedés övezi ezt a sportot.

Anyag és módszer

Vizsgálatunk célja a magyar kézilabda szurkolók hozzáállásának felmérése a nemzeti identitási kérdésekben, melyet a kézilabda klubok nemzetiségi összetételén keresztül mértünk, valamint ezeket az eredményeket vizsgáltuk a lakhelyek tükrében is. Vizsgálatunk lefolytatására online (Google kérdőív) került sor. A kérdőívcsomag az általános demográfiai adatok (nem, életkor, lakhely, foglalkozás) mellett a sporttal, passzív sportfogyasztással és külön szurkolói szokásokkal foglalkozó kérdéseket is tartalmazott. Az adatok összesítésére Microsoft Excelben került sor, amelyek értékelésére statisztikai számításokat végeztünk SPSS 22.0 for Windows statisztikai program segítségével. Az elemzések során az eloszlásbeli különbségeket khi-négyzet próbával vizsgáltuk, valamint egy szempontos variancia elemzést végeztünk. Az online kérdőív sajátosságaihoz igazodva hólabda módszerrel történt a mintavétel. Ehhez különböző közösségi felületeket (Facebook, Instagram) vettünk igénybe, ahol a kérdőív megosztásra került. A kérdőívet összességében 863-an töltötték ki (N=863). A demográfiai adatok tekintetében a női kitöltők aránya 55%, míg a férfi kitöltőké 45% (1. táblázat).

1. táblázat: A kitöltők demográfiai adatai

	Nők		Férfiak	
Nemi eloszlás	55%		45%	
	Főváros	Megyeszékhely	Város	Község/Falu
Lakhely	9,6%	27,5%	50,4%	12,5%
	Munkavállaló	Munkavállaló és tanuló	Diák	Egyéb (GYES stb.)
Foglalkozás	39,5%	19,5%	31,1%	6,4%

Forrás: saját szerkesztés, 2022

A korosztályok megszabásánál az Instagram „business profile” felméréseinek adataiból indultunk ki, melyeknél 13–65+ éves korig vannak kategorizálva a korcsoportok. Ezek eloszlásaként, 13–17 év között 9,4%, 18–24 év között 48,2%, 25–32 év között 15,8%, 33–43 év között 10,2%, 44–52 év között 10,3%, 53–65 év között 4,6%, 65+ év felett 1,5%. A 18–24 év és a 25–32 év közötti kitöltők dominanciája a mintavétel sajátosságainak köszönhető. A lakóhely (település) típusa alapján a kitöltők 9,6%-a él a fővárosban, 27,5%-a megyeszékhelyen, 50,4%-uk városban, míg 12,5%-uk falun. Tehát a városban élők egyértelmű többségben vannak a falvakban élőkkel szemben, ez alapvető tendenciaként jelenik meg az urbanizáció, a globalizáció és a városok kínálta bővebb lehetőségek okán.

A kitöltők foglalkozásukat tekintve következők: munkavállaló réteg 39,5 %-a, dolgozó és tanuló réteg 19,5%, az ő arányuk 59%. Az önmagában második

legnagyobb réteg a diákok csoportja (31,1%), 6,4% az egyéb kategória, ami magában foglalja a GYES, GYED, táppénz, szülési szabadság fogalmát. Elenyésző számban töltötték ki nyugdíjasok (2,5%), valamint munkanélküliek (1%). Így a kutatás alkalmas lehet arra, hogy helyálló adatokat szolgáltatson a kitöltők keresőképes hányadának, motorjának sportfogyasztási szokásairól.

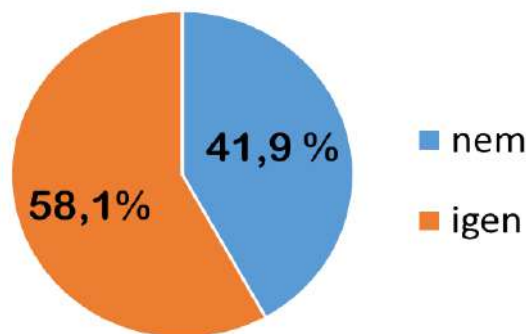
Eredmények és azok értékelése

Vizsgálati témánk esetében az első felvetésünk az volt, hogy a szurkolók számára fontos, hogy a magyar kézilabda klubok megőrizzék nemzeti identitásvukat. Ez a kérdés jelenleg is sok vita melegágya ma Magyarországon, minden embernek más az álláspontja a légiós helyzettel kapcsolatban, de nem csak a kézilabda területén van ez így, hanem a magyar sportélet egészében. Ebben a helyzetben a siker egy döntő faktor, azok a klubok, ahol a nemzetközi versenyeztetés a cél, ott háttérbe szorul a nemzeti identitás kérdése az eredményekért cserébe. Ezzel a sztár klubok szurkolói (Telekom Veszprém, MOL-PICK Szeged, Győri-Audi ETO KC) többnyire ki is egyeznek, de az ő házuk táján is minden évben felmerül a magyarosítás kérdése. A Magyar Kézilabda Szövetség 2021/2022. évi versenykiírása az első osztályú küzdelmekre azt tartalmazza, hogy minden bajnoki mérkőzésen kötelező a csapatoknak legalább két magyar nemzetiségű játékost neveznie a hivatalos jegyzőkönyvbe, amennyiben a maximális 16 fővel állnak ki a küzdelmekre. Ennek a szabálynak a tudatában már az a kérdés is felmerül, hogy vajon versenyeztetnének-e egyáltalán a nagy magyar klubok hazai játékost, ha ez nem lenne kötelező előírás a szövetség részéről (MKSZ, 2021). A FTC-Rail Cargo Hungaria női kézilabda csapata viszont igyekszik megőrizni a klub magyar identitását, és csak az éppen aktuális hiánypoztokra szerződtenek külföldi játékost. Arra törekednek, hogy ezt a létszámot minimalizálják, és hogy mellette fiatal magyar tehetségeket adjanak a magyar kézilabdázásnak. Viszont a másik oldalt is meg kell értenünk. Ahhoz, hogy a magas színvonal megmaradjon elengedhetetlen a külföldi játékosok jelenléte, hiszen a jelenlegi magyar kézilabdában nem megfelelő a hazai játékosállomány arra, hogy a klubok egyszerre játszanak magas, világszínvonalú kézilabdát és mellette a nemzeti identitás kérdésére is sikeres átigazolási stratégiával válaszoljanak. Mint már azt a korábbiakban említettem a magyar társadalom igényli a minőségi kikapcsolódást és a sikert, ez kovácsol össze minket, míg a sikerben rendkívül egységesek, addig a kudarcban hajlamosak vagyunk ezt az összetartást mellőzni.

A kutatásban ezzel kapcsolatos kérdés a válaszadók elveire irányult azzal kapcsolatban, hogy mennyire jelentőségteljes számukra a magyarság tudata (*1. ábra*).

A válaszadók nagy többsége (88,8%) véli úgy, hogy fontos a nemzeti identitás megőrzése a kézilabda klubok számára is, és átlagosan tíz kitöltőből nagyjából egy gondolja azt, hogy ez a nemzetiségi kérdés nem fontos (11,2%).

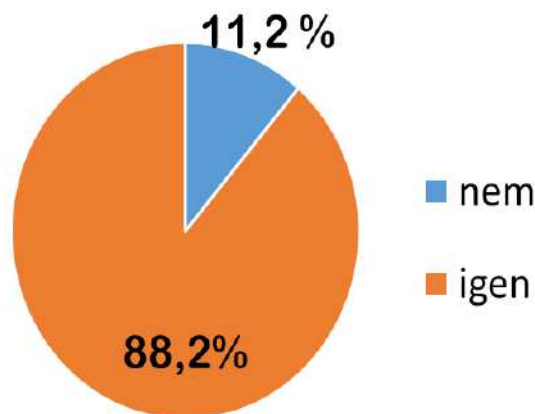
1. ábra: Szurkolói szemszögből, Ön fontosnak tartja, hogy a magyar kézilabda klubok megőrizzék nemzeti identitásukat? (% , N=863)

Forrás: saját szerkesztés, 2022

Ezzel a témával foglalkozott az a kutatási kérdés, amely azt elemezte, hogy egy klub veszít-e a vonzerejéből, ha sok idegen légióst alkalmaz (2. ábra).

2. ábra: Szurkolói szemszögből, Ön szerint veszít a vonzerejéből egy kézilabda klub, ha sok idegen légióst alkalmaz? (% , N=863)

Forrás: saját szerkesztés, 2022

A kitöltők válasza erre a kérdésre már megoszlottak, mivel itt jelent meg igazán a siker faktor, itt már nem az elvvel foglalkozott a kitöltő, hogy mi lenne

a helyes irány, hanem hogy számára mi a fontosabb, az, hogy eredmények legyenek, vagy a nemzeti identitás eszméje. A válaszadók 58,1%-ban értettek egyet azzal, hogy a vezetők a külföldi játékosok előnyben részesítésével csökkentik a klubok vonzerejét, míg 41,9% vélekedett afféleképpen, hogy számukra a siker, az eredmény fontosabb a légiósok számánál, és ettől nem fogják kevésbé szeretni kedvenc együttesüket, amennyiben a kikapcsolódási igényeik kielégülnek, és csapatuk eléri a kívánt eredményeket. Megállapítható, hogy a szurkolók túlnyomó többségének fontos a nemzeti identitás megőrzése.

Következő kutatási kérdésünkben feltételeztük, hogy a nagyobb városokban élő emberek toleránsabbak a külföldi játékosokkal szemben, mivel a közvetlen környezetükben is megszokhatták a külföldiek jelenlétét (2. táblázat).

2. táblázat: Nemzeti identitás megőrzése, lakhely alapján csoportosítva (% , N=863)

	Szurkolói szemszögből, Ön fontosnak tartja, hogy a magyar kézilabda klubok megőrizték nemzeti identitásukat?		Szurkolói szemszögből, Ön szerint veszít a vonzerejéből egy kézilabda klub, ha sok idegen légióst alkalmaz?	
	igen	nem	igen	nem
főváros	74,7%	25,3%	49,4%	50,6%
megyeszékhely	86,9%	13,1%	56,1%	43,9%
város	92,0%	8,0%	61,1%	38,9%
falu	90,7%	9,3%	56,5%	43,5%
teljes	88,8%	11,2%	58,1%	41,9%
p	,000		,192	

Forrás: saját szerkesztés, 2022

A fővárosiak és a megyeszékhelyen élők elfogadóbbak a külföldiekkel, vélhetően a településtípus sajátosságaiból fakadóan, itt alapvetően is magasabb a külföldiek aránya. A tolerancia jól látható abban, hogy a fővárosban (74,7%) és a megyeszékhelyen élők (86,9%) számára sokkal kevésbé fontos az, hogy a magyar kézilabda klubok megőrizték nemzeti identitásukat, a különbség pedig az egyszempontos varianciaanalízis eredményei alapján szignifikáns. Bár kétségkívül magas minden csoportban a magyarságtudat és nemzeti identitás fenntartása (hiszen mindenhol 70% feletti érték látható), e két csoportban sokkal kevésbé van jelen ez a faktor a városos és falvakban élő szurkolókkal összevetve. A magasabb tolerancia abból fakad, hogy napi szinten kapcsolatba kerülnek külföldi emberekkel, a tömegközlekedésben, az oktatásban, a munkahelyen vagy bármilyen szabadidőstevékenység során. Ez a feltevés érvényes a magyar kézilabda

talajára átültetve is. Tehát a nagyobb településeken kevésbé fontos, hogy a magyar kézilabda klubok megőrizték nemzeti identitásukat, illetve szerintük kevésbé veszt a vonzerejéből egy kézilabda klub, ha sok idegen légióst alkalmaz, mint a kisebb településtípusokon lakók véleménye szerint. Ez utóbbi esetben azonban a csoportok közötti különbség nem szignifikáns. Azoknál a magyar kézilabda klubcsapatoknál, amelyek rendszeresen képviseltetik magukat a nemzetközi kupasorozatokban, fontos a külföldi játékosok megléte, de egy közép-csapatnál ahol „beerősítenek” a 3–4 plusz légióssal, és a következő szezon végén is ugyanazon a helyen végeznek, akkor nem volt indokolt lépés ezeknek a játékosoknak a leigazolása, mert nem növelték a győzelmek számát, és végeredményben ugyanoda jutott a klub. Ezt a lépést azonban nem feltétlenül azért teszik a csapatok, hogy jobb eredményt érjenek el, hanem ennek gazdasági okai is vannak. A magyar játékosok bére olyan szinten emelkedett az elmúlt időszakban, hogy a kluboknak sok esetben gazdaságosabb külföldi játékost alkalmazniuk (Nagy, 2019).

A kisebb településtípusok esetében, nevezetesen a városban (92%) és a faluban (90,7%) ezek a számok jóval magasabbak, mint a fővárosban, és kisebb mértéken, de alulmaradnak a megyeszékhellyel szemben is, tehát itt a nemzeti identitás kérdésköre szinte vitán felül áll. Ezekben a település típusokban nem olyan megszokott a külföldiekkel való napi kontaktus és kapcsolat, így ők kevésbé toleránsak velük szemben. Ugyanez látható azzal kapcsolatban is, hogy veszt-e a vonzerejéből egy kézilabda klub, ha sok idegen légióst alkalmaz. Véltetően ugyanezen faktorok mentén tapasztalható az, hogy a fővárosban élő kitöltők kevésbé gondolják azt, hogy csökken egy klub vonzereje az idegenlégiós játékosok szerződtetésével, jóllehet ebben az esetben is meg kell állapítani, hogy a fővárosi kitöltők tekintetében minden második ember (49,4%) áll azon az állásponton, hogy negatívan hat egy csapat megítélésére. Ebben az esetben a megyeszékhelyeken, városokban és falvakban élő kitöltők megítélése egyaránt negatívabb, így az a fajta tolerancia az idegenlégiósokkal szemben, amely a nemzeti identitás kérdéskörében a megyeszékhelyen élők körében jellemző volt, már nem tapasztalható. Tehát esetükben kevésbé fontos a nemzettudat, ugyanakkor nem megnyerő a külföldi játékosok szerződtetése. Mindent összevetve a klubok vonzerejének kérdéskörében a településtípusok közt fennálló különbség nem szignifikáns.

Összefoglalás

Elsőként egy szurkolói dilemmával foglalkoztunk, mégpedig az identitási kérdéssel, ami a magyar kézilabda csapatok magyarságának megőrzését vizsgálta. Elemeztük, hogy a megkérdezett magyar emberek milyen mértékben érzik fontosnak, hogy Magyarországon a magyar klubok őrizzék a magyarságukat. Itt maga az elv volt a fontos, a kitöltők helyes értékrendje tisztán látszik a kutatás-

ban. Fontosnak érzik a nemzeti identitásukat megőrizni és ugyanezt szeretnék visszakapni az élet minden területén így a sportban is. Napjainkban a magyar játékos anyag jelenleg nem alkalmas a legeltebb szinten való (Bajnokok Ligája) versenyeztetésre, viszont vannak olyan játékosok, akik képesek ezen a szinten játszani, és velük lehetne pótolni vagy equalizálni a külföldiek jelenlegi túlsúlyát a komoly nemzetközi szinten játszó klubokban. Itt viszont a siker fontos faktor, ami háttérbe szoríthatja az elvet, mert a magyar emberek számára ez rendkívül fontos.

Egy másik aspektusból megközelítve a témát, lakhely szerint csoportosítva kerültek besorolva a válaszok. Az eredmény rendkívül érdekes és szignifikáns, hiszen akik nagyobb városokban élnek, azok – a kitöltők közül – toleránsabbak a külföldi játékosokkal szemben. A kulcs ezeknél a válaszoknál a mindennapi érintkezés, a kapcsolat, hiszen a kisebb városokban, esetleg falvakban élők nem feltétlen vannak hozzászokva külföldi emberekhez a közvetlen környezetükben, így számukra ez az idegen helyzet nem olyan kényelmes, mint a nagyvárosokban élőknek. Következtetésképpen levonható, hogy a vizsgálatban részt vett magyar emberek fontosnak tartják a magyarság megőrzését a kézilabda területén, ahogy az élet minden más területén is, viszont akik nagyobb százalékban kerülnek napi kapcsolatba külföldi emberekkel, azok számottevő arányban toleránsabbak a kézilabdában az idegenlégiósok alkalmazásával kapcsolatban.

Úgy gondoljuk a magyar kézilabda klubok nemzeti identitásának megőrzésével foglalkozó tanulmányunk jelenleg hiánypótló Magyarországon. Két dolgot mérlegeltünk, az elvet, és a magyarság fontosságát, de ahhoz, hogy ennek a vitás problémának elvégezzük az alapos vizsgálatát, további kutatások szükségesek, valamint kellő mennyiségű szakirodalom, amely jelenleg még nem áll rendelkezésre.

Irodalomjegyzék

- Beaton, A. A., Funk, D. C. (2008): *An evaluation of theoretical frameworks for studying physically active leisure*. Leisure Sciences, 30(1), 53–70.
- Dóczy T. (2011): *Rendszerváltás, globalizáció és nemzeti identitás a sportban a XXI. század kezdetén Magyarországon* (Doctoral dissertation, Doktori értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem
http://old.semmelweis.hu/wpcontent/phd/phd_live/vedes/export/doczitas.m.pdf
- Eichberg, H. (2003). Playing and displaying identity – About bodily movement, political ideologies and the question of Olympic humanism. *Postmodernity and Olympism*. Gdansk: Academy of Physical Education and Sport, 57–78.
- Faragó, B., Szombathelyi, M. K. (2020): *A területi tőke identitás faktorának erősítése a sportolói identitás által*. Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok Gazdálkodás-és Szervezéstudományi folyóirat, (2), 59–76.

- Fillis, I., Mackay, C. (2014): Moving beyond fan typologies: The impact of social integration on team loyalty in football. *Journal of Marketing Management*, 30(34), 334–363.
- ISPP, 2015 International Social Survey Programme: National Identity III - ISSP https://search.gesis.org/research_data/ZA5950 letöltés: 2022. 06. 02.
- Jones, I. (1997): Mixing qualitative and quantitative methods in sport fan research. *The Qualitative Report*, 3(4), 1–6.
- Kassay, L. (2012): A sportszórakoztatás nézőért kiált. *Marketing & Menedzsment*, 46(4), 26–35.
- Kassay L. (2017). Akarunk mi meccsre járni? A labdarúgó mérkőzésre járás mögötti szurkolói motivációkat meghatározó tényezők (Do we want to attend matches? Motives influencing attendance in Hungarian football games.) *Testnevelés, sport, tudomány*, 2(3), 52–63.
- Koroknay Zs. – Müller A. – Bíró M. (2018): A 17. FINA Vizes Világbajnokság sport, társadalmi és gazdasági hatásai. In: Balogh, László (szerk.) Fókuszban az egészség. Debrecen, Magyarország: Debreceni Egyetem Sporttudományi Koordinációs Intézet, pp. 116–129., 14 p.
- László, T., Makay, M. (2021): A nemzeti büszkeség építőkövei: Nemzeti identitás és történelemlkép a magyar társadalomban= The building blocks of national pride. National identity and representation of history in Hungarian society. *Szociológiai Szemle*, 31(1), 87–115.
- MKSZ (2021) Magyar Kézilabda Szövetség 2021–2022 NBI. Versenykiírása <https://www.mksz.hu/minden-kezilabda> letöltés: 2022.04.22.
- Nagy L. (2019). Nemzeti Sport nyilatkozat. Retrieved from <http://www.nemzetisport.hu/kezilabda/kezilabda-nagy-laszlo-szerint-elszallt-a-magyar-jatekosok-fizetese-2715787>
- Newson, M., Buhrmester, M., Whitehouse, H. (2016): Explaining Lifelong Loyalty: The Role of Identity Fusion and Self-Shaping Group Events, *PLOS ONE*, 1(8), e0160427.
- TÁRKI (2008) Társadalmi Klíma Riport 7.: Akikre büszkék vagyunk. A TÁRKI és az Image Factory kutatási jelentése a nemzeti büszkeség kérdéséről. <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b195.pdf> letöltés 2022. 06. 02.
- Sterbenz, T., Gulyás, E. (2014). Lyukas piramis – A versenyrendszer hatása a magyar kosárlabdázás eredményességére. *Vezetéstudomány – Budapest Management Review*, 45(1), 24–30.
- YouGov (2016): *The Launch of Football Inc. Fan Index*. Retrieved from <https://china.yougov.com/en-cn/events/breakfast-briefing/2016/04/26/launch-football-inc-fan-index-en-cn/>

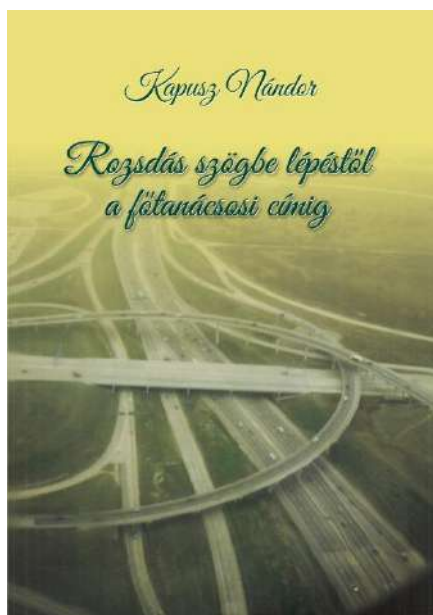
KÖNYVSZEMLE

Kapusz Nándor: *Rozsdás szögbe lépéstől a főtanácsosi címig*

Lektorálta, sajtó alá rendezte és lábjegyzetekkel ellátta

dr. Pfliegler György.

Pressland Nyomda, Debrecen, 2021. 314 oldal

Kapusz Nándor önéletrajza látszólag nem több (de nem is kevesebb), mint egy Magyarországra kerülő (és elmagyarosodó) német család története a kiegyezéssel Magyarországtól napjainkig. Máig „megíratlan” história ez, holott igen magasra ívelő pályák (például a magyar „aranycsapat”-beli Puskásé – utóbb *Real Madrid*-beli világsztáré – eredeti nevén Purczfeld Ferencé és másoké) még rendszerezve fel nem dolgozott szociológiai, kulturális folyamatok magyarázatával szolgálhatna. Ennek a magyarrá váló etnikumnak a siker-

történetéhez nyújt adalékokat Kapusz Nándor önéletrajza is, ami anynyival is értékesebb, mert sokáig hallgatni volt szokás az ilyen családok történetéről. Nem sokan tudják, tudták például, hogy az 1960–70-es évek egyik öt világrészen ismertté váló szovjet költőjének, Jevtusenkonak is német családneve volt, amit azonban gyermekkorában (a II. világháború éveiben) elszenvedett zaklatások, bántalmazások miatt anyja családi nevére változtatott. (Voltak, persze, akik megőrizték német nevüket, mint a világhírré jutó zongoraművész Szvjatoszlav Richter.)

Kétségtelen, hogy egy elmagyarosodó német etnikai csoportnak kiemelt szerep jutott a műszaki, vagy a sportbeli előrelépésben. Természetesen nem azért, mintha a magyarság etnikailag alkalmatlan lett volna kiemelkedő – akár ipari, akár sportbeli – tevékenységre, hanem részben azért, mert a műszaki, illetve sportbeli sikerek többnyire városi, sőt nagyvárosi közegben kaptak teret, részben mivel a kimerítő paraszti, földművelői életforma nem sok lehetőséget, teret nyújtott akár sportbeli, akár mesteremberi kiválasztódásra. Kapusz Nándor családtörténete tárgyilagosan szól erről a „németből”

jövő iparos, polgári rétegről, amelyről azért eshetett kevesebb szó, mert (több, de inkább kevesebb okkal) a náci Németországgal való rokonszenvezés ürügyén elmarasztaltattott. (A valóságban ennek az etnikai csoportnak igen jelentős náciellenes akciói, és a jó ügygel szolidarizáló áldozat vállalása dokumentálható.)

Kapusz Nándor iskoláztatására, pályaválasztására, előmenetelére már semmiféle hatással nem volt német származású családja, úgy élt, úgy választott pályát, ahogy az 1950–60-as évek lehetőségeiben a többség számára megmutatkoztak. Maga az életrajz az akkoriban „átlagos” megpróbáltatásokat jelenít meg. Az orvostanhallgató Kapusz Nándor, majd utóbb az orvos lehetőségei (tudományos karrier, külföld, körzeti orvosi gyakorlat stb.) nemigen tértek el az akkori „pályadilemmák”-tól.

Ennek az önéletrajznak egyik fő értéke a szavahihetősége, akár az Igazságügyi Orvostani Intézetben töltött időszakról ír, akár a körzeti orvosi helyettesítésekről. A rostocki korszak már az európai élvonallal való érintkezést dokumentálja. Aztán újra itthon: a Sebészeti Klinika, a szakvizsgák megszerzése ismét csak a látókör szélesedését dokumentálja, a kórboncnoki és az igazságügyi orvosi szemlélettel való gazdagodást. Újabb külföldi utak után a szerencsi körzeti orvosság megint csak „szemnyitó”, s a továbbfejlődéshez vezető stádium. Az újabb, immár egzotikus helyszínek, a kubai, a líbiai élmények most már a sokoldalúan képzett

„orvostudor” tapasztalatait bővítik. S végül az utolsó pályaszakasz, az egyetemi vezetésben vállalt komplex szerep. Újabb nézőpontváltás hoz gazdagodást azzal, hogy egyetemvezetők és más kollégák is nyilatkoznak Kapusz Nándorról, ami tovább szélesíti a tevékenységek és a kapcsolattrendszer gazdagságát.

Az ő „karrier”-je azért tanulságos, mert az egyetemi pálya, s az azt felváltó körzeti orvosi munkakör abban az időben (is) mindennapi lehetőség volt, s legfeljebb az az érdekes (és értékes?) benne, hogy körzeti orvosként és egyetemi vezetőként a praktikus orvosi tapasztalatok nyújtottak számára többszörös szakszerűséget. Az olvasó (ha akarja, ha nem) arra gondol: gyakorló orvosként és az egyetemi vezetés tagjaként egyazon tudás és felelősségérzet működött benne. S akik ismerték (ismertük!), a valóságban is fel tudták mérni, hogy az orvosi praxis, s a tudományos karrier élménye egyszerre tette lehetővé, hogy tárgyilagos és tapasztalt szakemberként tegye magát nélkülözhetetlenné. Ha tudta, ha nem, ha érezte, ha nem, egyszerre élt benne az „orvoslás” és a „tudománytörténet” ismerete, tisztelete, tehát sosem válhatott hatalmi törekvések, vezetői ambíciók mechanikus kiszolgálójává.

Akik ismerik (és becsülik), jól emlékeznek arra, hogy úgy tudott az orvosi hivatás „tudora” lenni, hogy egyszersmind a vezetői szerepe, az egyetemtörténeti értékörző magatartása sem „sínylette meg”. Sokan

gondolták (gondoltuk!), hogy bár csak olyanok kerülnének a helyébe, akik így ismerik a dolgok súlyát, s nem holmi becsvágyó értéktulajdonítások és százféle presztizs igény mozgatná őket. Akik valaha is dolgoztak együtt Kapusz Nándorral, tudják, hogy működésének alapja az volt, hogy a „közeli” feladatoknak a legfelsőbb szintű (adott esetben a Habsburg családig terjedő) kapcsolatokig terjedő akciói tették őt alkalmassá arra, hogy nem tudói hiúság vagy emlékállító buzgalom, hanem valóságos értékisztelet jegyében működjön. Mindazok, akik elolvasásuk érdekes, valószerű, s mindenben

hihető emlékezéseit, azzal teszik le, hogy: igen, így lehetett, így kellett „orvoskodni”, így kellett (és lehetett) orvostörténeti tendenciákat támogatni. Bizonyítják ezek az emlékezések, hogy igen, olyan viszonyok közt is lehetett (és kellett) dolgozni, még hozzá úgy, hogy se az orvosi humánus, se a tudománytörténeti szavahihetőség ne sérüljön. Ezért is ajánlható olvasmány Kapusz Nándor visszaemlékezése.

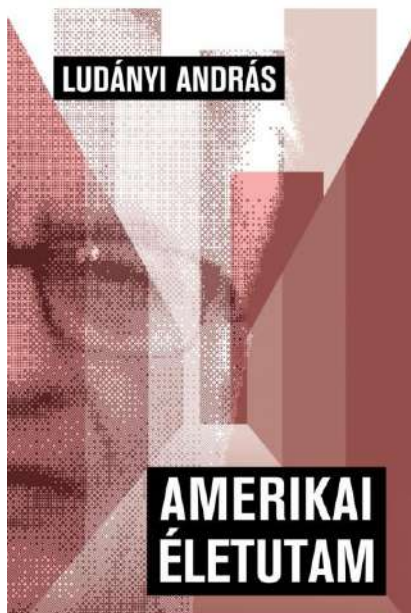
Imre László

irodalomtudós, professzor emeritus
Debreceni Egyetem

Amerikai-magyar Odüsszeia – avagy a szülőföldtől szülőföldig,
a fogadott hazán keresztül

Ludányi András *Amerikai életutam*

Méry Ratio, Somorja, 2020, 192 oldal

A 2020-ban 80. életévét betöltött Ludányi András szerencsés embernek mondhatja magát: Magyarországon születtként, majd az Egyesült Államokban sikeres egyetemi tanárként kívülről és belülről is megtapasztalhatta a magyar-amerikai kapcsolatok alakulását, az amerikai lét nehézségeit és szépségeit egyaránt, és pedig úgy, hogy öntudatos magyarként kellően objektíven, és megfelelő távolságtartással tudta értékelni saját életútját is. Ludányi úgy döntött, hogy aktív amerikai munkásságának évtizedei után, immár újbóli magyarországi tartózkodása alatt, megírja ezt a könyvet, mely

magyarul 2020-ban látott napvilágot, a Méry Ratio gondozásában, a Kisebbségéért Pro Minoritate Alapítvány támogatásával. Színes, kalandokkal és kihívásokkal teli, könyvnyűnek és egyszerűnek nem mondható, de rendkívül eredményes életútjának leírását tarthatja kezében az olvasó. Az író ugyan esszéként határozza meg írása műfaját, az olvasó viszont ennél sokkal többel találkozik: műfaji határokat feszegető munkáról van szó, mely egyszerre lehetne önéletírás, írott formába öntött oral history, politikatörténet, családregény, humoros történetekben gazdag szórakoztató olvasmány is. Mindezekon túl Ludányi dokumentarista is: konkrét időpontokat, személyeket, eseményeket nevez meg, ezáltal megélt történelmi tapasztalataival színesítve a 20. század második felének amerikai és magyar vonatkozású eseményeit

A 191 oldalas könyv viszonylag rövid fejezetekre tagolódik. Kereteit az „itt-ott lét” különböző formái adják. Ludányi András egész életútja az itthon- és otthonlét körül rendeződik, szinte természetes módon. Nem véletlenül nevezi a könyvet az ajánlásban Németh Zsolt is „az itt-ott lét személyes krónikájá”-nak. A szerző négy párhuzamos sávban jeleníti meg élete történetét: a személyes/családi élet, az amerikai magyar etnikai közösségben kifejtett munkásság, a szakmai életút, és az amerikai külpolitika területén végzett tevékenység. Ha figyelmesen követjük a könyvet összetartó memoár-narratívát, gyorsan ráeszmélünk: a négy

dimenzió sosem értelmezhető külön-külön. Bármiről is értekeznek a szerző, legyen az a családi élet történetét bemutató fejezet, vagy az egyetemi tanár tudós munkássága, avagy a magyar szívvvel gondolkodó és aktívan cselekvő, az amerikai magyarságot összefogó tevékenység, másutt a politológus tudományos reflexiói, mindegyik területen egyszerre van jelen a családapa, a magyar diaszpóráért dolgozó egyén, az egyetemi oktató-kutató és a külpolitikával foglalkozó, lojális amerikai állampolgár. A könyv szerkezete, a fejezetek egymásra épülése is ezt a négyes egybefonódást támogatja: nem határolódik el négy külön fejezetben a családapa, a magyarközösség-szervező, az egyetemi professzor és a politológus szakember.

A szikszói születésű (1940) Ludányi András pár évesen már megtapasztalja a világháború utáni menekülés megpróbáltatásait, az ausztriai menekülttáborok hangulatát. A gyermekkoruk erre a szakaszára felnőttfejjel visszatekintő Ludányi nem vádol, nem keres az akkori idők mélyén húzódó ok-okozati összefüggéseket; inkább elmeséli, kedves humorral, ahogyan mindezt egy pár éves gyermek megélte. Az Újvilágba való megérkezés és beilleszkedés nehézségeit is gyermekként éli meg, és dolgozza fel. A DP-lét („displaced person”, azaz hontalan bevándorló) az ő sorsa is lett. Ez aztán általában is a 20. századi amerikai magyar emigráció felé fordítja; igyekszik ennek korszakait világosabban megérteni. Az amerikai élet költözésekkel

tarkított, és ez lehetőséget nyújt neki arra, hogy a vidéki és a nagyvárosi Amerikát egyaránt megismerje: érzékelje a farmer kiszolgáltatottságát, értékelje a kétkezi munkát, megélhetési nehézségeket tapasztaljon meg, de ezzel együtt megtanuljon bízni a családi összefogás megtartó erejében is. Az út (és a költözések sorozata) a virginiai farmtól New Yorkig, az Illinois állambeli Elmhursttól a louisianai Batton Rouge-ig, majd Ohioba és az adai egyetemre vezet, és tovább, a Lake Hope-i Itt-Ott konferenciáig.

A magyar nemzeti identitást tudatosan őrző neveltetés, a családban elbeszélte történelem, a magyar nyelv céltudatos őrzése és ápolása hozzájárult ahhoz, hogy vitéz Ludányi Antal ezredes és Ludányi Prileszky Erzsébet Amerikában szocializálódó harmadik gyermeke, András, fogadott hazájában is a szülőhazájáért tenni akaró ember maradjon: magyar szívvel érezzen, magyar ésszel gondolkodjon, magyar nyelven (is) beszéljen.

A szülői–rokonai konzervatív neveltetésnek köszönhető – és ez minden külföldre távozó magyar honfitársunknak ma is példát mutathat –, hogy tehát a Ludányi családban az anyanyelv megőrzése az idegen világban elsődleges fontossággal bírt. Hányszor hallani távoli országokból hazatérő honfitársaktól, hogy külföldön született gyermekeik azért nem beszélnek anyanyelvüket (és ez olyan családokban is sűrűn előfordul, ahol mindkét szülő magyar anyanyelvű), mert érvényesülni csak akkor tud az

elsőgenerációs állampolgár, ha a befogadó ország nyelvén tanul, és a családban is azt a nyelvet beszélik. Asszimilálódni és sikeresnek lenni csak akkor lehetséges, ha a befogadó kultúrán belülre helyezkedik, és annak a nyelvén gondolkodik az ember. Ludányi életírása azt a magyarázatot is cáfolja, mely szerint a szülőknek az otthonépítés, az idegen országnak való megfelelés és az ezzel járó sok-sok munka nem ad időt, energiát és lehetőséget arra, hogy a már kint született gyermekeket magyar vasárnapi iskolába járassák, magyar cserkészklubokba küldjék el, illetve fontosnak tartásuk azt is, hogy a magyar diaszpóra-közösségekhez aktívan kapcsolódjanak. Az anyanyelv megtartásának sokszor igen komoly áldozatokat követelő, de eredményt is hozó Ludányi-módszere fontos üzenete ennek a könyvnek: András és első felesége, Nádas Julianna Rózsa (Pannika) rendkívüli erőfeszítések árán érték el, hogy Amerikában született lányaik anyanyelvi szinten beszéljenek magyarul. Csilla Anna és Anikó Ilona (a nevek is a mélyen gyökerező magyarságtudat bizonyítékai), ha változott formában is, de kötődnek szüleik szülőföldjéhez, Magyarországhoz. Pozitív példájuk tanulsággal szolgálhat a Kárpát-medencében vagy azon kívül kisebbségben élő magyarok számára. Ezért is üdvözlendő, hogy az *Amerikai életutam* magyar nyelven már megjelent. Reménykedünk benne, hogy mielőbb angolul is napvilágot lát majd.

Az anyanyelv-megőrzésen túl a magyar Ludányi András amerikai életútjának másik tartópillére a magyar hagyományokhoz való kötődés, a szülőháza iránti kitarító érdeklődés, és az állandó belső készítés, hogy tegyen valamit Magyarországért. Szorosan ide tartozik a cserkészmozgalomhoz való korai kötődés, a New York-i magyar szerveződésekhez való kapcsolódás. A magyarság iránti, szinte atavisztikus elkötelezettségnek köszönhető, hogy követte az 1956-os eseményeket, és három évvel a forradalom és szabadságharc leverése után egyéni akcióval is tiltakozott a véres megtorlás ellen. Az amerikai napilapok címlapjára került vele. A New York City Coliseumban szervezett szovjet kiállítást szándékozott szabotálni azzal, hogy tiltakozása jeléül el akarta távolítani a szovjet zászlót az épületről. Az akció kis híján az életébe került, de ez az esemény (és lánytestvére érvelése) meggyőzte arról, hogy ha érdemben tenni akar a hazájáért, akkor tanulnia kell, egyetemet kell végeznie. Sportkarrierjének derékba törése is a tanulás felé fordította. (Ökölvívó szeretett volna lenni.)

Az *Amerikai életutam* kordokumentum és társadalomkritika is egyben. A Louisiana State University hallgatójaként lehetőséget kapott arra, hogy Kelet-Közép-Európa iránti érdeklődését kielégítse. Hatétes intenzív belgrádi szerb-horvát nyelvi programban vett részt az akkori Jugoszláviában, majd megragadta az alkalmat és biciklivel kör-

bejárta a Vajdaságot. A tőle megszóktatott alapossággal, amerikai magyar szemmel, páratlan éleslátással írja le a vajdasági magyarok életkörülményeit, a falvakat, városokat, ahol megfordult. Talán ez az a pont Ludányi András életében, amikor a jövőbeni politológus kezdi megfogalmazni önmagát, és egyre világosabbá válik, hogy a Kárpát-medence kisebbségi magyarságának érdekvépviselete, a nemzeti kisebbségek ügyének felkarolása a szakmai életutat vezérlő kiemelt szempont lesz. Az elkövetkezendő évtizedekben is sokszor megfordul Európa ezen tájain: többek között Fulbright professzorként tölt el egy évet családjával Debrecenben, emberi jogi konferencián vesz részt Bukarestben, körbejárja a Milošević utáni Vajdaságot, szisztematikusan végig látogatja szinte az egész Kárpát-medencét.

Aki ismeri az amerikai középnyugati Magyar Baráti Közösség munkásságát, az tisztában van azzal, hogy az Itt-Ott találkozók, az ohioi Reménység Tavánál évről-évre megszervezett konferenciák egyik kulcs-embere Ludányi András. Az *Amerikai életutam* az MBK létrejöttének kordokumentuma is. Itt is megjelenik a precíz dokumentarista: Ludányi nevekkkel, évszámokkal, lépésről-lépésre prezentálja a Közösség megalakulásának történetét, működésének lényegét, az események krónikáját. Épp ezért forrásanyagul szolgál azon kutatók számára, akik hitelesen, objektív megvilágításban fogják majd egyszer megírni a Baráti

Közösség történetét, az amerikai magyar diaszpóra összefogásának egyik eredményes példáját. Szerzőnk a tőle megszokott szerénységgel, saját hozzájárulásának jelentőségét háttérben tartva, nevekkal és dátumokkal tudósít a Közösség tevékenységéről, a megfeszített, áldozatos, sokszor kilátástalannak tűnő munkáról, melyben (sok más, nevén nevezett, a magyarság iránt elkötelezett amerikai magyarral együtt) neki elvitathatatlanul központi szerepe volt és van, a mai napig. Ebben a munkában is együtt van a családapá (első felesége, Panni társa volt ebben a munkában is; lányaik is évről-évre részt vesznek az ohioi konferenciákon); a közösségszervező, elkötelezett ember, az egyetemi oktató-kutató politológus, a Kárpát-medence magyarságára odafigyelő szakember. Többek között az ő kapcsolatrendszerének is köszönhető, hogy az elmúlt öt évtizedben olyan előadókat hívtak meg az Itt-Ott találkozókra, akik igenis letettek valamit az asztalra a magyarságért a maguk területén.

A könyv talán legrészletesebben kidolgozott Ludányija a sok közül Ludányi tanár úr, aki negyven évig történelmet és politológiát tanított az Ohio Northern Universityn. A magyar olvasó bepillantást nyerhet az amerikai felsőoktatás különböző területeibe, az amerikai oktató-kutató előtt álló szakmai kihívásokba, az ot-tani egyetemi élet mindennapjaiba. Ludányi Andrásban itt is megmutatkozik az elkötelezett magyar, a ma-

gyarságért nem csak tenni vágyó, hanem tevőlegesen is igen aktív politológus.

Nem magától értetődő az, hogy a magyar származású egyetemi oktató szerepet kap és vállal az amerikai nagypolitika színterén is. Mint ahogyan az sem, hogy az 1996-os amerikai kampányban Ludányi András Al Gore és Bill Clinton társaságában is megfordul. Meghatározó szerepet visz (számos más amerikai magyar szervezet munkatársával együtt) az emberi jogi műhely munkájában, és amerikai képviselők elé viszi az erdélyi magyarság jogainak kérdését. Az elkötelezett szakmai életút egyik csúcsteljesítménye ez, rengeteg munka, kitartás, idő és energia-bebefektetés árán.

Izgalmas olvasmányt képeznek a Ludányi-memoárban az olyan politikai események, melyek időben közel állnak a mi generációnkhoz. Ilyen az 1990-es évek akkori politikai értelemben vett Kelet-Európájának nagy társadalmi átalakulása, mely nemzedékünknek már megélt eseménysorozat volt, ám a történések amerikai politikai vonatkozásairól, a háttérben zajló folyamatairól mit sem tudhattunk. Számomra, és talán a politika iránt érdeklődő honfitársaim számára ezek a leginformatívabb fejezetek. Nem csak azért, mert a politikához magas szinten értő szakember tollából származnak, hanem azért is, mert az amerikai külpolitika magyar vonatkozásai hitelesebben tárulnak itt fel a magyar olvasó előtt. A nagypolitika áramába kapcsol be

minket tanár úr, nem szigorúan szakmai köntösbe bújtatva, hanem közérthető nyelven és formában. Nagy hozzáadott érték ehhez a hiteles kordokumentáció. Napjaink „fake news”/hamis hír világában, amikor mindenről és mindenre az ellenkezőjéről is egyszerre igyekeznek meggyőzni bennünket, gyakran alaposan megzavarva ezzel a hiányos ismeretekkel rendelkező olvasót, a helyes irányokba és a tisztán látás felé terelő hatású a Ludányi-féle hiteles dokumentáció, a napjainkban zajló folyamatok megértése tekintetében is.

Világosan, bátran és határozott ideológiai érveléssel mond véleményt a memoár a közelmúlt magyar politikai eseményeiről is. A kívülről látó és belülről is értő politológus szakember osztja meg véleményét és magyarázza meg az olvasónak a 2006-os őszi hazugságbeszéd és a gyurcsányi árulás politikai körülményeit, a globalista világnézet és politika következményeit. Ezen a ponton újra megszólal az amerikai politikát is bátran bíráló szakember: „az amerikaiak vaksága a magyar politikai élettel kapcsolatban többször is megnyilvánult” – írja Ludányi (143.). A hatalommal való visszaélés és a korrupció, mely a „Gyurcsány-klikket jellemezte”, visszhang nélkül maradt az Egyesült Államokban. A Kárpát-medencében vagy bárhol máshol élő magyar ember számára talán fel sem tűnt, de ebből a könyvből kiderül: mindegyik egyetlen kritikai megjegyzéssel sem reagált „sem a State De-

partment, sem az amerikai nagykövetség, sem az amerikai média” (144.). A világos tényfeltárás és hiteles közlés, valamint az akkori események háttérben húzódó ok-okozati összefüggések megvilágítása abban is segít az olvasónak, hogy a napjainkban is zajló, oly sokszor félrevezető és a hétköznapi ember számára nehezen érthető politikai-közéleti jelenségeket és folyamatokat jobban megértse, és értelmezni tudja. Régi, de igaz közhely: a politikai emlékezet rendkívül rövid, és ez lehetőséget ad a politikai-hatalmi versengésben olyan erőknek, amelyek tudatos feszültségcök kialakításával próbálnak újra vezető szerephez jutni. Vagyis az *Amerikai életutam* jól el igazít a magyar és az amerikai aktuálpolitikai helyzetben egyaránt.

Ludányi András nyugdíjba vonulása után, 2009-ben tért vissza Magyarországra. Azóta kétlaki életet élnek második feleségével, Annamáriával (Márikával): Budapest és Ohio között ingáznak, ősztől nyárig, 9 hónapot vannak Magyarországon, és nyártól ősziig 3 hónapot az Államokban töltenek. Ignác Rózsa szavai – „a kéthazájú emberek hontalanságával hányódom Erdély s Magyarország között” – nem érvényesek Tanár úrra. Önéletírásában semmi nem utal ilyesmire. A magyar lelkületű, felelős amerikai (és magyar) állampolgár számára az „itthon” ugyanaz, mint az „otthon”. Itthonról minden évben hazatér és otthonról hazaér. Ebben az életszakaszban, ebben az élethelyzetben mintha még erőteljesebben szólalna meg benne a nyugati

értékek mellett elkötelezett, ám aggodalmait kritikusan megfogalmazó felelős magyar ember. A könyv záró fejezetei az amerikai politikai rendszert belülről ismerő, és a magyar helyzetet most már belülről is meg tapasztaló szakember vallomását és állásfoglalását tartalmazzák. Az üzenet világos: hitet tesz a regnáló politikai erők mellett, elvhűen és meggyőződéssel. Ludányi András tevékenyen kapcsolódik be a kisebbségi érdekvédelembe, bátran vállalja és felülírja korábbi politikai tévedéseit, és nemzetközi konferenciákon (is)

állást foglal, szakmai érvekkel alátámasztva, az Orbán-kormány politikája mellett.

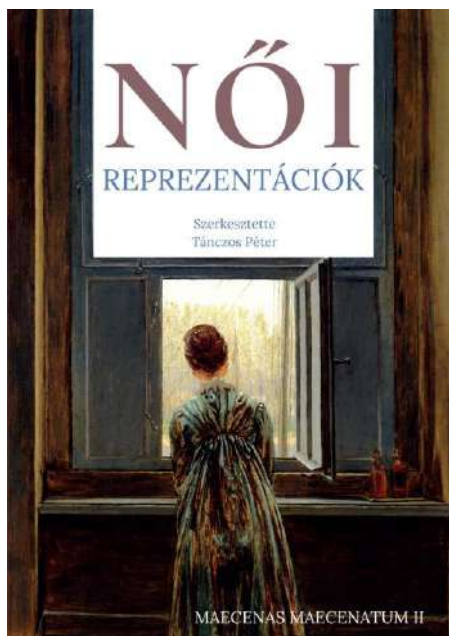
80 év nagy idő, különösen amikor önéletírás formájában tárul elénk, vegytisztán, hitelesen, emberi szerénységgel és szakmai alázattal. A Ludányi-memoár tartalmaz, érdemi adatokat tár elénk, személyes és történeti értékű adatokat. Azaz: értékes kordokumentáció. Minden bizonynyal széles körben is kedvező fogadtatásra talál.

Bujdosóné Dani Erzsébet
egyetemi docens,
Debreceni Egyetem

A női reprezentáció ezer arca

Női reprezentációk (Szerk. Tánczos Péter)

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 202 oldal.

A kötet gerincét, ahogy a cím is mutatja, a női reprezentációk témája köré szerveződik, ahhoz valamilyen módon kapcsolódó tanulmányok, alkalmi írások adják, melyek egy laza gondolati ívben rendeződnek össze. Ennek következtében kifejezetten sokszínű és reprezentatív képet nyújtanak az adott tárgyköréről. A könyv szerkezetét meghatározzák a közös, gyakran újra és újra felmerülő szempontok – így a nevelés, a testiség, a szexualitás, a nők különböző szerepkörei és emancipációja, valamint a női identitás egyes tanulmányokban megjelenő problémái a kötet szétartó felvetéseit egységbe szervezik. A tanulmányok ezeket a kérdéseket

a filozófia, az irodalom és a képzőművészet, valamint a filmek világában elemzik. Ezen felül a „Genius Loci” című rovatban két további írás is található, melyek ugyancsak a nők helyzetével foglalkoznak kissé más, mondhatni közelebbi kontextusban. Végezetül a „De exhibitionibus” még három, rövidebb lélegzetvételű, szintén „helyhez kötött”, alkalmi írást vonultat fel.

Az első, „Nők a filozófiában” című egységet Séllei Nóra tanulmánya nyitja, melyben Mary Wollstonecraft *A nő jogainak védelmében* című 1792-es írását elemzi, a női test és „megtestesülés” szempontjából. A szövegben megtalálható elszórt megjegyzések segítségével járja körül a filozófus nő kifejezetten előremutató testfogalmát. Reflektál a szöveg keletkezésének idején meghatározó filozófiai-kulturális kontextusra, a kor ideális nőképére, mellyel szemben a gondolkodónó fellépett. Ugyanakkor ezen túl is lép a 20. századi fenomenológiai elméletek felé, főképp Maurice Merleau-Ponty témába vágó gondolatait használva fel a vizsgálódása során. A női test problematikája mellett a nevelés éppoly hangsúlyos, Wollstonecraft ebben látja meg a nők számára a fejlődés kulcsát – tehát a test és a szellem fejlesztése összekapcsolódik. A szerző erre hivatkozva utasítja el, hogy a gondolkodónó által felvázolt nőkép a kor maszkulinitás ideáljával lenne azonos. A nőknek női mivoltukban van szükségük a testi-lelki fejlődésre – ez a női mivolt viszont még mindig a házasságon belül, az

anya és a feleség szerepköreibe zárva jut érvényre, igaz ezzel egy sokkal kiegyenlítettebb kapcsolatot hozva létre a házastársak között.

A filozófusnőről kialakuló képet tovább árnyalja a következő tanulmány, ezúttal kifejezetten a nevelés kérdésére fókuszálva. Antal Éva Mary Wollstonecraft egy korai nevelésfilozófiai művét, a *Gondolatok a leányok neveléséről* című munkáját vizsgálja meg közelebbről, a diskurzusba ironikusan bevonva a műhöz mintául szolgáló nevelésteóriákat – főképp a locke-i és rousseau-i gondolatokat –, és az ezekből adódó visszasságokat. Az itt tárgyalt mű locke-iánus ihletésű, viszont a szerző hozzáteszi, hogy Wollstonecraft nem tud kapcsolódni a mintául szolgáló gondolkodó „nemlétező neveléséhez”. Ehelyett a sztereotípiákat igyekszik lehántani kora úrinőképéről – ennek negatív karaktere ellenébe az illetendő hölgy képét állítva. Az önművelés fontossága alárendelődik a feleség és anya szerepköreinek, a hangsúly a mértékletességre, az önuralom elsajátítására helyeződik – a nőknek Wollstonecraft ezen szövege szerint még elsősorban önkontrollra, a szenvedélyek elfojtására kell törekednie. Rámutat, hogy az „öntagadás” elsajátítása, a kijelölt határok elfogadása csak később válik negatívvá – itt még a jómodor és az erény eléréséhez szükségesek. Találó a tanulmány végén megjelenő hasonlat – a hangját kereső filozófusnő egyfajta féllény, kiméraszerű

figura, a nőnevelés későbbi koncepciójának kialakításával párhuzamosan ő maga is formálódik.

A következő tanulmány is Mary Wollstonecraft korából meríti anyagát, betekintést nyújtva egy, a filozófusnő által erősen kritizált gondolkörbe. Sós Csaba írásában a sade-i gondolatokat vizsgálja meg közelebbről, és a hírhedt márki világán keresztül egy sajátos nőképet tárva fel, a nemek indifferenciájáig jut. Ennek feltérképezése közben bepillantást nyújt a bűn nagyszabású konstrukciójának működésébe, különböző előfeltételeibe és jellegzetességeibe. A nemi kirekesztés felszámolásának gondolata is ezen, tehát a bűn abszolút kiterjesztésén keresztül válik levezethetővé. Az indifferencia egy ilyen közegben tényleg majdnem teljesen megvalósul – az egyetlen, gyakorlatilag csak vizuális megkülönböztető jegynek a nemi szervek különbsége tekinthető. Felvillant egy „harmadik nemet” is, a vénék csoportját, melynél a nemi szervek különbsége már nem lényeges – őket e helyett az élet és a halál szélsőséges megnyilvánulásai, azok váltakozása jellemzi. A szerző érzékletesen vezet végig ezen szövevényes rendszeren, viszont azt is világossá teszi, hogy a bűnnek ez a nagyszabású konstrukciója fenntarthatatlan – s nem csak a gondosan megépített gépezeten, hanem a börtönévek alatt Sade márki nézetein is megmutatkoznak bizonyos hajszálrepedések.

Tánczos Péter írásában Nietzsche ellentmondásos nőképébe nyújt betekintést, az *Így szólott Zarathustra* egy szakaszának néhány karakterisztikus mondata megvilágításával. Mindenekelőtt ismerteti Nietzsche nőikkel kapcsolatosan megfogalmazott különböző, gyakran egymásnak is ellentmondó gondolatait, az ezekre adott különböző megoldási javaslatokkal együtt. Viszont a megoldási javaslatok ellenében, itt a kétértelműség maga válik értékessé. A szerző megjegyzi, hogy Nietzsche a nők függő helyzetében épp a filozófiai életmód potenciáját fedezi fel. Ezzel mondhatni felmerül egy új, az eddigi szövegekben nem tárgyalt szempont, a nő és a filozófia, még inkább a nő és az igazság viszonyának kérdése, melyben egy termékeny, akár agonális viszonyrendszer és állandó kétértelműség mutatkozik meg, s melynek bemutatására a nagyobb hangsúly kerül.

A rovat utolsó tanulmányában Varga Rita a nemek közötti átmenet bemutatását végzi el Otto Weininger és Carl Gustav Jung meglátásainak párhuzamba állításával. Felteszi azt a nyitva hagyott kérdést, vajon miért vált olyan eltérővé e két gondolkodó megítélése a későbbiekben, ha nézeteik több ponton is analógiát mutatnak. Weiningerrel ugyanis napjainkban elítélő véleménnyel vannak a témával foglalkozók, ha egyáltalán ismerik a munkáit, de a meglátásaik közötti hasonlóság ettől eltekintve is kifejezetten érdekes lehet. Ahogy a „nemek átmenete” gondolat indikálja, itt a nemi polarizáció helyett

egyfajta spektrum-szemlélet válik uralkodóvá – végeredményben megkérdőjelezve, hogy létezik-e egyáltalán tisztán nő és férfi. Weiningerről szólva hangsúlyozza, hogy bár tényleg voltak kifejezetten éles, a mai szemmel megbotránkoztató kijelentései a nőkkel kapcsolatban, de nézetei saját korában nem emiatt keltettek felháborodást. Ismerteti a két gondolkodó elméleteit és hangsúlyozza a párhuzamokat. Ráadásul ezek ismertetésével rávilágít – a „női típusok”, melyekre az elméletek építenek, szintén kísérteties hasonlóságot mutatnak.

A következő rovat az irodalomban megjelenő női alakokról fest kifejezetten sokszínű képet. Ennek első darabjában Horváth Zsófia különböző meséket és bennük megjelenő női mesealakokat vizsgál meg közelebbről, rávilágítva a keresztény hagyományból eredő hiányos nőkép problematikusságára. A keresztény kultúrkörben nem találni reprezentatív ősanypépet a maga komplexitásában – a nő vagy szent, vagy bűnös, átmenet nincs. Egyrészt erre a patriarchális hagyományokból, és a kultúránkából kiveszett ősanypépre, jobban mondva ennek hiányára vezet vissza a nők bizonytalanságát saját lényüket és lényegüket illetően. Másrészt ezzel a rosszul reprezentált ősanypéppel szemben állítja fel Baba Jaga sokkal összetettebb karakterét, bemutatva jellegzetes jegyeit, segítő és ártó szerepét. Érinti a különböző klasszikus meséket is, végül Angela Carter már inkább felnőtt-

teknek szóló meseátiratait prezentálva zárja a kört – az író nő többnyire a *Szépség és a Szörnyeteg*, valamint a *Piroska és a Farkas* elemeit használja fel, azokat új, kísérteties kontösbe öltöztetve. Ezekben a beavatás, a felnőtt szexualitásba való átlépés kerül a középpontba, mely mindig tilalomszegést és erőszakot rejt magában. Az írónőnél megjelenő karakterekben pedig fellelhetjük azt a kettősséget, kétértelműséget is, mely a keresztény kultúrkör hagyománya miatt kiveszni látszott.

Valastyán Tamás *Zokszó és rejtjel* címmel Novalis egyik regényének Zulima nevű nőalakját veszi közelebbről szemügyre. Még pontosabban a rabnő és a főhős egymásra gyakorolt hatását és körkörös kapcsolatrendszerét tárja fel, melyben fontos szerep jut az egymásnak feszülő iszlám és a keresztény vallásnak is – ezzel pedig megjelennek az idegenség, az idegen kultúra és a nőiség különböző alakzatai is. A szerző jelzi, hogy a vallásokhoz szokásos módon társuló attribútumok a regényben felcserélődnek, általában az iszlámot harcos, míg a keresztényt panaszvallásként szokás aposztrofálni – ennek megfordításával válhat Zulima dala a panasz szavává, mely kulcsfontosságú szerepet kap. A karakterek találkozása mindkét fél számára meghatározó jelentőséggel bír – a lány megnyugvást lel Heinrich vigasztalásában, míg a főhős számára ez az esemény jelenti a költővé váláshoz szükséges megrendítő emberi tapasztalatot. Zárásként a szerző ezt a találkozást a regény egészének

kontextusában is pozicionálja. Az itt megmutatkozó csereakció Novalis spirális történetmesélési folyamatának részeként – a potenciális ismétlődések sorába illeszkedve – nyeri el teljes, végső értelmét.

Moklovsky Réka Virginia Woolf *Mrs. Dalloway* című regényét, annak címszereplőjét és a többi karakterhez fűződő viszonyát mutatja be tanulmányában, így adva komplex képet az ikonikus nőalakról. Nem csak a címszereplő, hanem minden megjelenő nőalak összetett személyiséggel bír, ami – ahogy a szerző rávilágít – az írónőnek a nők beskatulyázásával szembeni fellépésének is tekinthető. Akár e harc következményének is értelmezhetjük a tanulmányban felmerülő témákat, melyek körülményével párhuzamosan bomlik ki Mrs. Dalloway karizmatikus alakja. Megjelenik a női emancipáció, a női szerepek, és a nők lehetőségeinek szűkössége, valamint a nevelés és a testiség – a szexualitás, és esetenként elnyomott homoszexuális hajlamok – kérdésköre is. Érezteti a társadalmi, kulturális szerepek által az emberekre nehezítő, szinte kimerítő nyomást – az elvárásoknak való megfelelés állandó kényszerét és súlyát. Mrs. Dalloway lányában megjelenik a jövő szerencsésebb generációja is, melyen viszont úgy tűnik, közömbösség uralkodik.

A rovatot Deczki Sarolta tanulmánya zárja, melyben egyrészt a nevelődési, fejlődési regények hagyományát, annak női vonatkozásait tekintti át, másrészt e műfaj kortárs darabjait, a nevelődési regények jelenét

veszi górcső alá. Hasonló helyzet figyelhető meg itt is, mint ami a nevelésteóriák esetében volt látható – a Bildungsroman műfajába tartozó írások is többnyire férfiakra szólnak, és ezek modellje „női megfelelőikre” kevésbé volt alkalmazható. Ennek oka, hogy a nők fejlődéséről egészen más elképzelések uralkodtak. A szerző által bemutatott példákban ki világlik, hogy a női fejlődés megjelenítései kezdetől összefonódnak a testiséggel, a szexualitással. Sőt, a nevelődés egyfelől épp ennek megismerését jelentette és jelenti. A kortárs magyar irodalomból vett példákban keresztül mutatja fel a „mai női sorsokat”, és vonja le belőlük a nem túl rózsás végkövetkeztetést. A legtöbb bemutatott karakter sodródó nő, szerepekbe, kapcsolatokba bonyolódva, kitörésre képtelenül. A nevelődés és a kiteljesedés korlátozottsága mutatkozik itt meg (és persze a Bildung eszmény megvalósíthatatlansága) – mely több nyitva hagyott kérdést is felvet. A tanulmány a nem különösebben optimista lezárás ellenére, vagy talán éppen ezért, a meglévő, de elérhetetlennek bizonyuló nevelődésezsmény hajszolása helyett, másik út keresésére ösztökél.

A harmadik rovat a képzőművészet és a filmek világába kalauzol, ezekből meríti anyagát. Bódi Katalin *Nők a kanapén* címmel készült tanulmánya Madame Récamier és a róla elnevezett bútordarab köré szerveződő írás. Bemutatja, hogyan bitrolja el egy bútordarab a nő nevét, és redukálja annak jelentését egyszerűen a heverésre. Ennek körülménye

során több, a nőről készült festmény is megidéződik, melyeken e bútordarabbal szerepel. Azonban egy laza gondolati ívvel ezen látszólag tovább is lép, a heveréshez, a rekamiéhez kapcsolódó további példákon keresztül vezetve tovább a szöveget. Végül a rekamié és a figyelő tekintetek fogságába esett fekvő vagy heverő Vénuszok sorával, valamint az épp általuk csapdába ejtett férfitelkintettel bezárul a kör. A korábban megjelenő, a heverő női alakot és ezen keresztül Madame Récamier nevét kisajátító gesztus megváltozik, és egy nyugvóponton való megpihenés helyett a másik fél csapdába ejtése, egymás kölcsönös kisajátítása válik állandóvá. Ezzel elbizonytalanítva a kisajátítás egyoldalúságát a nő és a bútor között is.

Pólik József tanulmányában két, Fábri Zoltán rendezésében készült film – a *Vihar* és a *Körhinta* – kapcsolatait mutatja be műfaji és formai szempontok segítségével, illetve a filmek közötti egyes párhuzamok és ellentétek ismertetésével. Külön hangsúlyozza a filmekben jelenlevő politikai helyzetet, annak változásait és az ezzel összefonódó emberi sorsokat. A *Körhinta* női főszereplője, Mari válik a tanulmány központi alakjává – azonban a történet többi hangsúlyos szereplőjét: az apát és a két kérészt is részletekbe menően körüljárja, ismertetve azok céljait, személyiségüket, politikai nézeteiket. A szerző bemutatja Mari fejlődésének lépcsőfokait, főképp Farkas „agresszió-jelenetein” keresztül. Érzékletesen elemzi Mari fejlődését, a nővé

érését reprezentáló beállításokat és kameramozgásokat. Ezzel párhuzamosan – és hasonló súllyal – van jelen az apa lázadástörténete, valamint annak bukása is – aki aztán nem is adja áldását az ifjú párra, csak bele-törődik vereségébe. A *Körhinta* lezárása éppen ezért nyitva marad, és a szerelmesek „győzelmével” sem ringat hamis álmokképekbe a későbbi életüket illetően – melyre a szerző a tanulmány végén ki is tér.

A rovatot záró tanulmányban Váró Kata Anna a brit társadalom egy szegmensébe, az angol középosztály életébe vezeti be az olvasót az *Abigail's Party* nőalakjai elemzésének segítségével, fellebbentve a fátylat a társadalmi réteg negatív aspektusairól. A játékfilm ugyanis csípős, alig burkolt kritikát fogalmaz meg a középosztállyal szemben. A szerző éles szemmel mutatja be a három női karaktert – különféle megnyilvánulásait elemelve vázolja fel az általuk megjelenített típusokat: a fogyasztó, a dolgozó és a hagyományokat őrző nő alakját. A három különböző alak eltérő viszonyulásokat és értékrendeket indikál, ellenben „közös vonás” a diszfunkcionális család, és a családon belüli frusztráció – akár erőszak – s boldognak egyik se mondható. Rajtuk kívül megemlíti még a negyedik típust is, Abigailt – rajta keresztül a következő generáció is szót kap, melyet a szubkultúrák terjedése, a fiatalok korai érése, a szabados erkölcsök jellemznek. A szerző így négy modellt, élethez való viszonyulást vonultat fel, egyik sem kifejezetten vonzó – a

játékfilm közegében viszont más lehetőség nincs adva.

A „Genius Loci” című rovat első írója, Szuromi Rita Buzáth Anna költőnő élettörténetét tárja az olvasó elé. Végig követi költészetének kibontakozását, sikereit, és azt a kapcsolathálót, melynek segítségével mindez lehetővé vált a költőnő számára. A szerző Buzáth Anna verseskötetének egyes darabjait is bemutatja, melyek segítenek elmélyíteni a költőnő lelkivilágáról kirajzolódó képet – lekövethetők elfojtott vágyai és boldogtalansága. Buzáth Anna életútján keresztül prezentálja a nők kulturális-társadalmi lehetőségeit, a kötöttségeket, a konzervatív nevelés korszerűtlensége miatti kiszolgáltatottságot. Buzáth Annán keresztül a 20. századi köznemesi nők, a köznemesi lét archetípusát vázolja fel.

Tóthné Pásztor Ágota a *Nők a balmazújvárosi egyesületi kultúrában* című írásában a helyi egyesületeket veszi számba, áttekintve azok életét a 19. századtól napjainkig – kiemelt figyelemmel a női szerveződésekre. Egyértelműen kiemelkedik ezek közül az 1904-ben alakult Feministák Egyesülete, mely hatalmas tömegeket megmozgató szerveződés volt. Ezen felül számos további egyesület is bemutat, egyenként ismerteti a város életében betöltött szerepeiket, kulturális és karitatív tevékenységeiket. A politikai életben végbemenő szabályozások letűntével, a 20. század második felére ismét virágzásnak indult az egyesületi kultúra – bár a korábbi

szerepköreit már nem képes betölteni.

A kötet záró rovata a „De Exhibitionibus” három rövidebb lélegzetvételű írást vonultat fel. Itt található két, balmazújvárosi kiállításról beszámoló írás. Egyrészt a kötet témájához is kapcsolódó témában Moklovsky Réka az „Arcok, formák, idomok – Nők a 20. századi magyar képzőművészetben” című tárlatról írt kritikája olvasható, másrészt Cs. Tóth János a „25 év, 25 nap, 25 esemény!” című kiállítás kapcsán ragadtollat. A rovatot (és ezzel a kötetet) Sós Csaba Veres Péter születésének 122. évfordulójáról megemlékező ünnepi beszéde zárja.

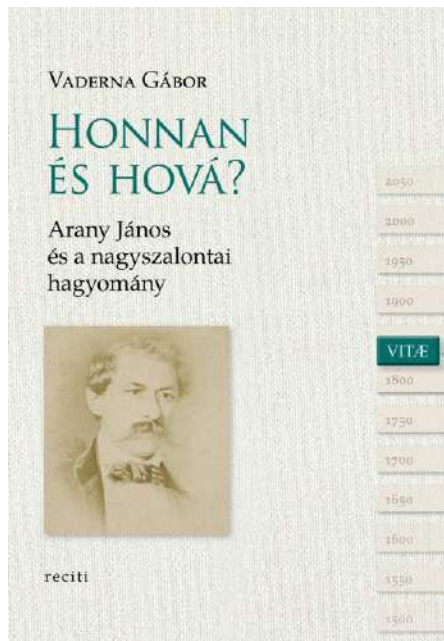
Mint láthatjuk, a tanulmányok kifejezetten sokszínű képet festenek a kötet gerincét jelentő női reprezentáció témájáról. A sokféle szempont és megközelítés rávilágít arra is, milyen ingoványos, többértelmű témát választottak a kötet szerzői – minden kérdésfeltevéssel egyre rejtélyesebb, megfejthetlenebb kreatúraként tüntetve fel a „nőt”. A kötet talán nem ad egyértelmű válaszokat, azonban reflektál a női reprezentáció problematikusságára. Erre a kötet borítóján látható kép is utal, akár mondhatjuk, hogy keretbe foglalja az írásokat – demonstrálva a női reprezentáció „nehézségeit”.

Ladó Beáta
doktorandusz jelölt
Debreceni Egyetem

**Vaderna Gábor: Honnan és hová?
Arany János és a nagyszalontai hagyomány**

Reciti Kiadó, Budapest, 2020. 260 oldal

Vitae 1.

Talán közhelynek tűnhet az a megálapítás, hogy Arany János még ma is az egyik legismertebb és legnépszerűbb magyar költő, akinek az életútját és munkásságát sokan ismerni vélik (vagy véljük), de legalább néhány művének címét mindenki fel tudja sorolni. És talán az sem véletlen, hogy a Reciti Kiadó 2020-ban éppen egy Arany-monográfiával indította útjára a Vitae (magyarra Életek, vagy kifejezőbb és szebben hangzó formában Életutak szóval lefordítható) címet viselő sorozatát. Feltehető természetesen az a kérdés, hogy lehet-e még újat mondani az egyik legnagyobb költőnkéről, léteznek-e

még olyan kontextusok, amelyben nem vizsgálták e zseni munkásságát. Vaderna Gábor kötete erre azt a választ adja, hogy igen. A szóban forgó monográfia ugyanis nem elsősorban életrajzként funkcionál, s nem is akként olvasható – vagy olvasandó –, noha természetesen az életutat is bemutatja. Amint azt az alcím is ígéri, a könyv elsősorban Arany és szülővárosa kapcsolatát idézi meg, igaz, talán az olvasó számára szokatlan formában.

Vaderna Gábor jelen munkája a Nagyszalontán 2017-ben megújított Arany-kiállítás anyagából kiindulva értelmezi Arany János költészetének gyökereit, a művész társadalmi beágyazottságának változásait, a kultuszteremtés mikéntjét, egyúttal azonban kicsit szubjektív beszámoló is a kiállításról, hiszen a kötet szerzője maga is részt vett annak tető alá hozásában. A kötet egyfajta „kiállításvezetőként” is értelmezhető – vagy értelmezi önmagát –, mivel segítségével virtuálisan bejárhatjuk a nagyszalontai Csonka toronyban létrehozott tárlatot, s a monográfia egyes fejezetei a kiállítás egy-egy emeletén létrehozott tereknek feleltethetőek meg. (E helyen őrzik Arany János számos egykori használati tárgyát, többek között azt a diákládát is, amellyel 1833 őszén beköltözött a debreceni kollégium falai

közé, s amelyet élete végéig megtartott.)

Az első fejezet (*Az Arany-hagyomány*) a kiállítás létrejöttének mi-kéntjét, illetve koncepcióját mutatja be. A második szakasz megrajzolja Arany János és szülővárosa kapcsolatát, bemutatja Nagyszalonta múltját, illetve az ottani lakosok néphagyományában fennmaradt azon gazdag anyagot, amelyet a költő gyerekkorától kezdve jól ismert, s amelyet később ő maga is gyakran felhasznált (*Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú. A helyi hagyomány*). A kötet harmadik, leghosszabb fejezete (*Én is életem... Az életrajzi hagyomány*) a költő mindennapi életének a kiállításon elhelyezett tárgyait ismerteti, s közben Arany többé-kevésbé részletes életrajzát is megkapjuk belőle.

Az *Én is lantot pengeték. A kultikus hagyomány* címet viselő egység Barabás Miklós Arany-festményéből kiindulva elemzi a kultusz-képz(őd)és mikéntjét, rámutatva arra, hogy már a kortársai is kultikus tisztelettel viseltettek a költő iránt. Ugyanakkor a szöveg azt is hangsúlyozza, hogy a zárkózott, szerény művész számára terhet is jelentett az, hogy meg kellett felelnie annak a költőszerepnek, amit a közönség elvárt tőle. A következő fejezet (*Hogy itt életem. A személyes tér muzealizációja*) Arany akadémiai szobájának múzeumi leképeződését ismerteti, miközben az eredeti funkciójukat elvesztő tárgyaknak a kultuszképzésben betöltött szerepét is vizsgálja. (A monográfia egyébként több ponton

is reflektál a muzeológia funkciójára, a tárgyak „átlényegülésére”, arra, hogyan válhat kultikus tisztelet tárgyává egy hétköznapi tárgy is „csupán” azért, mert valaha egy tekintélyes személy birtokában volt.) A *Honnan és hová? Arany János és a modernitás* című szakasz a kötet főcímét is adó filozofikus vers kapcsán értekezik arról, hogyan próbált megbirkózni a költő a modernitás problémáival, hogyan és milyen poétikai eszközökkel reagált az egyes kérdésekre (mint például a materializmus vagy általánosságban a költő „elveszése” a tömegben, elfeledhetősége).

Habár a kötet természetesen elsősorban az irodalomtörténészek, illetve az irodalmat szeretők számára lehet csemege, meggyőződésem szerint a történészek is nagy haszonnal forgathatják. Egyrészt fontos módszertani útmutatóként szolgálhat például egy életrajz megírásához (hogyan készíthető el egy biográfia akkor, ha viszonylag csekély életrajzi forrás áll rendelkezésre; milyen kifutásai lehettek egy viszonylag szegény családból származó, de intelligens, kitartóan dolgozó személy pályáivének) vagy egy múzeumi kiállítás megszervezéséhez, másrészt érdekes és értékes gondolatokat fogalmaz meg többek között a kultusz(teremtés) és a hagyomány kérdéskörében is, de akár a hálózat kutatás számára is lehet hozadéka. A monográfia egyik rétege azt mutatja be, milyen elemekből állította össze az identitását Arany, hogyan ötvözte a saját személyében (vagy úgy is

mondhatjuk, a megképzett imágójában) a szalontai hagyomány két fontos összetevőjét: a hajdúi mivoltot és a Toldiak örökségének továbbvitelét, habár ezekhez csak közvetve volt köze, közben pedig ő maga is hagyományt – s nem melleleg kultuszt is – teremtett. A másik olvasási horizont éppen a kultusz létrejöttének többszörös összetettségét tárja fel az olvasó előtt: amint arra a kötet bevezetése is felhívja a figyelmet, Arany a műveiben felhasználta a nagyszalontai mondák és mítoszok világát, de idővel az ő alakja is fokozatosan mitikussá nőtt.

A monográfia „főszereplője” ugyan maga a költő, de mindvégig fontos szerephez jut az őt körülvevő környezet. Vaderna Gábor társadalomtörténeti megalapozottságú vizsgálata hangsúlyozza a személyiség és a környezet bonyolult összefüggésrendszerét: az egyén és a (mikro)társadalom egymástól elválaszthatatlan, egymással kölcsönhatásban élnek. Arany a nagyszalontai közösségből emelkedett ki, művészként felhasználta az ott összegyűjtött ismereteit, dolgozott az ottani közönség számára is, sőt, alkotásaiban tovább örökítette és országosan ismertté tette a szalontai hagyományok több elemét is. Művészi munkáját pedig elismerte mind a szalontai közösség, mind az országos olvasóközönség, a saját kora és az utókor egyaránt kultuszt alakított ki körülötte. A kötet jelentős érdeme az is,

hogy új kutatási eredményeket, nézőpontokat villant fel, adott esetben a közvéleményben vagy a szakirodalomban meggyökerezett megállapításokat is helyesbíti. Teszi mindezt olvasmányos módon, a fajsúlyos mondanivalót helyenként azzal a humorral vagy (ön)íroniával elegyítve, amely Aranytól sem volt idegen. Amit az olvasó talán sajnálhat, az az, hogy a monográfiából hiányoznak a képek, jóllehet ez éppen olyan kiadvány, amelyben a szövegnek nem csupán „járulékos elemei” lennének az illusztrációk. Ennek ellenére sem lehet okunk panaszra, mert bár szakirodalmi munkával van dolgunk, a szöveg sodrása magával ragadhatja a „céhen kívüli” érdeklődőt is, miközben számtalan adattal gyarapítja annak tudását. Vaderna Gábor e monográfiája ugyan elsődlegesen irodalomtörténeti indíttatású, mégis izgalmas és olvasmányos történészszemmel is, s különösen érdekes a történelmi személyiségnek is számító Arany János és szűkebb vagy tágabb környezete kapcsolatának érzékletes elemzése. Nem melleleg pedig a „laikus” olvasó is haszonnal forgathatja ezt a kötetet, amely minden bizonnyal alapvető jelentőségűvé válik majd a közeljövőben az Arany János élete és munkássága iránt érdeklődők számára.

Bodnár Krisztián
segédlevéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár

E számunk szerzői és elérhetőségeik

Bodnár Krisztián	segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár – bodnar.krisztian@mnl.gov.hu
Bujdosóné Dani Erzsébet	egyetemi docens, Debreceni Egyetem – dani.erzsebet@inf.unideb.hu
Csiba László	ideggyógyász, akadémikus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – csiba@med.unideb.hu
Duffek Mihály	zongoraművész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – duffek@music.unideb.hu
Hodossy-Takács Előd	teológus, egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – takacse@drhe.hu
Horog Máté	szociálpolitikus MA, nevelőszülői tanácsadó Benita Nevelőszülői Hálózat, Debrecen - matemaister@gmail.com
Imre László	irodalomtudós, akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem – imre.laszlo@arts.unideb.hu
Kálmán Attila	történész, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár – kalmanattila2021@yahoo.com
Kozári Monika	történész, főosztályvezető, MTA Doktori Tanács titkárság, Budapest – kozari.monika@titkarsag.mta.hu
Ladó Beáta	doktorandusz jelölt, Debreceni Egyetem – bejcsi1996@gmail.com
Magyar Éva	közgazdász, titkárságvezető, MTA TABT Debreceni Területi Bizottság Titkársága, Debrecen – magyar.eva@tab.mta.hu
Páles Zsolt	matematikus, akadémikus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – pales@science.unideb.hu
Paragh György	belgyógyász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – paragh@belklinika.com
Pethő Ákos	sportközgazdász, Debreceni Egyetem – petho.akos.13@gmail.com
Pfau Christa	sportközgazdász, testnevelő–egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem – pfau.christa@econ.unideb.hu
Rácz Zoltán	építész, Rácz Építész Iroda, Debrecen – raczepitesz@gmail.com

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

---

VOL. XXIX. NO.13

NEW ISSUE

2022. II

Contents

FROM THE PAST AND PRESENT OF DEBRECEN

<i>Monika Kozári: Kálmán Tisza: A Prime Minister Unduly Forced to Be Forgotten</i>	133
<i>Attila Kálmán: The Life and Work of the Count József Degenfeld-Schonburg (1847–1927)</i>	160
<i>Máté Horog: From “Citrus Island” to the “Hungarian Silicon Valley”: Gentrification in the Nagysándor Colony in Debrecen</i>	173
<i>Zoltán Rácz: I Am under Their Observation</i>	186

FROM SCIENTIFIC LIFE OF DEBRECEN

<i>György Paragh: The Importance of Primary and Secondary Hyperlipoproteinemias in Patients with Increased Cardiovascular Risk</i>	194
<i>Zsolt Páles – Előd Hodossy-Takács – Éva Magyar: Report on the Activity of the Debrecen Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences in 2021</i>	210
<i>László Csiba: Avram Herschko: Nobel Prize Winning Hungarian-Israeli Awardee of the Sience Impact Award (uDEsia) at the University of Debrecen in 2022</i>	218

STUDIES

<i>Mihály Duffek: Discovering the Artistic Message in Works of Music</i>	220
<i>Christa Pfau – Ákos Pethő: An Investigation of Handball Fans’ Identity</i>	231

BOOK REVIEWS

<i>Nándor Kapusz: From Stepping on a Rusty Nail to the Office of the Chief Counsellor (László Imre)</i>	240
<i>András András: My Life in America (Erzsébet Bujdosóné Dani)</i>	242
<i>Female Representations ... (Beáta Ladó)</i>	248
<i>Gábor Vaderna: Where from and where to? János Arany and the Tradition of Nagyszalonta (Krisztián Bodnár)</i>	255
<i>Authors of this Issue</i>	258
<i>Contents</i>	259